

ОЛЕКСАНДЕР ШУЛЬГИН

НАРИСИ
З НОВОЇ
ІСТОРІЇ
ЄВРОПИ

УКРАЇНСЬКИЙ
ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ
ФОНД

ОЛЕКСАНДЕР ШУЛЬГИН

НАРИСИ З НОВОЇ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

ПЕРЕХІД ВІД СЕРЕДНІХ ВІКІВ ДО НОВИХ ЧАСІВ

РЕЛІГІЙНА БОРОТЬБА В XVI—XVII ВВ.

РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

В XVIII В.

ANNULLATO

diasporiana.org.ua

ПРАГА

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

1 9 2 5

П Е Р Е Д М О В А

Різні причини сприяли тому, що українська наукова і науково-популярна література торкнулася головним чином дисциплін українознавства. Ціла низка наук, що не мають безпосереднього відношення до України, тільки поволі розвивається в нашій науковій літературі, і ми маємо ще й досі різні прогалини, які не так легко вдасться заповнити; особливо шкідливим, на нашу думку, є слабкий розвиток тих наукових галузів, які хоч і не тичуться безпосереднє до україністики, але мусили б в українському освітленню придбати свій специфічний колорит. Ми маємо на увазі певні гуманітарні дисципліни і в першу чергу — всесвітню історію.

Всесвітня історія, її загальна концепція, в протилежність таким наукам, як хемія, біологія або навіть політична економія, — завжди по різному виглядає, коли її викладають з свого штампункту француз, німець чи росіянин. Так само щось своє в погляді на історію всесвітню, в її загальну концепцію може внести і український історик. І то тим більше, що з легкої руки московських та польських істориків роля і значіння української історії не знаходять собі відповідного освітлення в загальних історіях, писаних чужинцями. Так само кожний нарід, і так само український може більше цікавитися тими моментами світової історії, які мало цікавлять, наприклад, француза, і, навпаки, де-які події і явища людського минулого, які цікавлять другі народи, можуть нас не дуже обходити. Отже, пропорція, що до викладу і розположення історії різних явищ та епох в життю інших народів, міняється в залежності від того, до якої національності належить той чи інший автор, так само, натурально, як і від його власних, індивідуальних нахилів.

«Нариси з нової історії», в яких автор охоплює, оскільки це необхідно для розуміння ходу історії, і де-які події і явища середневіччя, з'являється одною з перших спроб з одного боку вставити українську історію в рамки всесвітньої, — так, щоб Україна займала там відповідне їй місце, — з другого ж боку дати коротке, але по можливості наукове освітлення тих подій і явищ Європейської Історії, які з погляду загально людського і нашого національного повинні цікавити українського читача.

Ми сподіваємося, що обставини дадуть нам змогу продовжити цю працю і з часом випустити інші книжки нарисів, що охоплювали б XVIII, XIX і початок XX віків. Але не чекаючи виконання всього плану, ми даємо цю книжку, якій хотіли надати певну закінченість, поставивши головною темою її розвиток європейських держав в часи панування системи абсолютної монархії, вивчаючи спочатку загальну еволюцію європейського життя при переході від середньвіччя до нових часів і переходячи потім до такого ж аналізу дальшого розвитку по окремих державах і країнах. Нашій книжці ми даємо назву «нарисів» і тим залишаємо за собою право освітлювати де-які події більш докладно, інші побіжно, в залежності від того, що нам самим уявляється найбільш відповідним для українського читача.

Зупиняючись на Новій Історії, автор йшов не тільки за своїми власними інтересами, а мав також на увазі, що саме ці часи особливо тісно зв'язані з сучасністю. Отже, кожний, хто береться до політики, а до неї мусить братися тепер кожний свідомий громадянин України, повинен добре знати і розуміти історію Нової Європи, розвиток її духовий, державно-правний та економічний. Брак цих відомостей, тенденційне, вульгарне їх освітлення має часто дуже тяжкі практичні наслідки в біжучій політиці. Отже, пишучи цю книжку, автор рахував на кожного читача, що хоче мати політичну освіту, хоче досконало розуміти газету, себ-то сучасні політичні відносини, хоче брати активну участь в політичному житті. Тут ми мусимо мати до діла з людьми, що мають не однакову підготовку. Щоб не відсилати читача, менш підготованого до елементарних книжок, ми ставимо собі завданням, поруч з більш складними по змісту сторінками, давати і виклад загальних подій Нової Історії, що, можливо, не буде зайвим і для більш освіченого читача, бо для історії може найбільше підходить стара приказка, що *repetitia est mater studiorum*.

Крім того ми сподіваємося, що ця книжка буде в пригоді і для педагогічних цілей, що вона допоможе учителеві при викладі відповідних розділів середнєшкільного програму з всесвітньої історії, що цю книжку він зможе порекомендувати для читання тим з своїх учнів, які виявляють більш здібности та інтересу до історії.

Нарешті ми маємо надію, що ця книжка буде корисною і для студентів університету, які, натурально, муситимуть доповнювати її відповідними монографіями по умові з професором.

Маємо додати ще кілька загальних уваг.

Відомі два погляди на людську історію: одні бачуть в ній повторення певних процесів, роз'єднаних між собою, майже однамітних, — другі гадають, що окремі моменти людської історії тісно зв'язані один з одним, що так само, як можна розглядати історію окремих подій і народів, так само можна розглядати й історію всієї людськості в цілому. В цьому другому погляді і полягають, на нашу думку, основи «всесвітньої історії». При викладі останньої не всі факти людського минулого можуть мати однаковий інтерес.

З погляду всесвітньої історії цікаво тільки те, що веде до загального розвитку людськості, що впливає на дальшу історію не тільки якогось одного народу (це діло поодиноких національних місцевих історій), а має і ширше значіння. Цих принципів і ми мусимо додержуватись, не забуваючи того, що сказано вище про де-які відміни в поглядах на історію і в пропорціях що до окремих частин, які має право в певних межах допустити історик, виходячи з своїх національних засад.

Розглядаючи першу частину книжки, читач матиме нагоду бачити, які економічні, соціальні, міжнародні процеси приводять до загальних змін історичного життя народів, до утворення нових людських відношень, до переходу від феодалізму до абсолютної монархії, від середніх до нових часів. В цих процесах несвідомо бере участь кожний чоловік, що виявляє хоч якусь активність та рухливість, хто, задовольняючи свої власні потреби, воює, купує, продає, майструє, вигадує, плаває у далекі країни, нарешті думає, пише і т. д. З суми цих акцій творяться великі явища, великі події.

Але поруч із цією волею, яка несвідомо творить історію, є ще й свідома воля в історії і в певні моменти вона може виявлятися рішуче і яскраво. Отже, ні минуле життя, ні сучасне ми не сміємо розглядати тільки, як результат якихось економічних або природних, або політичних, загалом стихійних факторів. Такий погляд завів би нас до фаталізму.

Попереднє життя дає нам загальні умови, серед яких доводиться провадити акцію, воно обмежує нас певними можливостями, за які ми виходити не можемо. Але від людей, від Рішельє, від Людовика XIV, від Фридриха II, залежить те, як будуть використовані дані історичні обставини.

Історія вчить нас тому, що не можна покладатись на логичний хід подій, на «*fatum історії*», а треба кожному на своєму місці і в міру своїх сил боротися і впливати на здійснення відповідних історичних завдань. Поруч з такими історичними факторами, як економічний, природний, політичний, поруч з ними і навіть над ними ми ставимо людську волю, свідому волю окремих великих осіб, свідому волю цілих груп і класів людських, свідому волю народів і націй. Перемагає в історії та ідея, той нарід і та особа, що має тверду волю, що уміє розбіратися серед утворених історією обставин і рішуче обстоювати свій власний історичний шлях.

О. Ш.

Сушно (Галичина)

17 липня 1924 р.

ЧАСТИНА І.

Перехід від Середніх віків до Нових часів.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

Антична культура. Вихідною історичною базою історії народів і держав сучасної Європи безперечно є Римська імперія. І то не тільки через те, що майже всі народи Європи живуть на теренах великої античної імперії або там, куди простягалася часом її могутня рука, а і з огляду на той вплив, який мала уміраюча антична культура і її установи на ті молоді народи, що вийшли на історичну арену в III віці після Р.Х.. Вплив цієї культури в найтемнішу добу переходових часів наче зовсім губився, але на кінці середньвіччя і на початку нових часів антична культура мусила знов відограти рішачую роль у духовному розвитку нової Європи.

Що ж уявляла з себе ця антична, або середземноморська культура? — Перш за все це не була культура одного якого народу. Це був синтез творчості багатьох народів. Перші початки їй поклали народи передньої Азії і Єгипту, які головним чином через Фінікію передають свої знання і досягнення Грекам, а ті несуть їх далі на захід до своїх завойовників, до завойовників всього тодішнього Світу, — до Римлян. Греки і Римляне і були тими народами, які найбільше зробили для розвитку античної культури. Ми говоримо про єдину культуру в тому зміслі, в якому що до наших часів можна говорити про культуру європейську. Але про античну культуру, в більшій мірі як про сучасну, можна сказати, що вона була єдиною, бо ні Греки, ні Римляне, як і взагалі весь античний світ, не утворили того, що ми тепер звемо «націями» з їх відмінами, своєрідністями і взаємною культурною ворожнечею. До того ж з часів Олександра Македонського грецька мова, грецька культура розповсюджує свій вплив далеко по-за межі самої Греції і охоплює всю передню Азію, весь елінізований схід пізнішої Римської імперії. Так само не тільки в Римі, або одній Італії, а на всьому Заході імперії панує латинська мова, римська культура.

Вже через це розповсюдження обидві культури мусили втрачувати характер виключности, замкнености, ворожнечі до других культур і народів і, нарешті, злитися в щось єдине. До того ж спо-

нукає характер Римської імперії, що знала якими чарами привести до спокою і єдності свої безмежні країни. Між обома великими культурами встановлюються тісні взаємовідносини: в літературному і філософському напрямку Греція впливала на Рим, в державно-правному Рим — на Грецію. В цей час філософія, науки, мистецтво, письменство надзвичайно розцвітають. Державно-правне життя, економічні відносини, розвиток торгу і промисловости досягають величезних успіхів. Особливо відносяться останні слова до перших двох віків імперії, коли після бурхливих війн зовнішніх і внутрішніх заколотів кінця республіки імператор Август зачинив ворота храму бога війни. Самі сучасники прославляли ці часи. Вони говорили, що земля завдяки Римові стала спільною батьківщиною всіх народів. Міста заповнювалися чудесними форумами, храмами, цитаделями, термами, дворцями, і по широких теренах імперії з'явилися мов би маленькі копії самого безсмертного Риму. Це будівництво, руїни якого найбільш яскраво нагадують нам про ці славні часи, були тільки одним з виявів багатства і сили імперії.

Занепад Римської імперії. Але в третьому віці після Р. Х. все починає мінятися: настає тяжка криза Римської імперії.

Варвари з усіх боків наступают на імперію і заходять часом до самого Риму. З другого боку замість мудрих імператорів приходять грубі і жорстокі люде, які самі знаходяться в руках своїх салдатів. В усіх частинах імперії з'являються нові претенденти-узурпатори, і законним імператором з-поміж цих претендентів робиться той, хто переможе інших. Разом з тим за якісь кілька десятиліть землі імперії, особливо західні провінції і сама Італія дуже бідніють, і кількість населення помітно зменшується. Населення втрачає ту силу духа, якою колись були такими славними старі римляне. Культурне населення уникає йти до війська, і військо дуже швидко варваризується і охорона імперії від варварів потроху доручається їм же самим. Хліборобство, торг і промисловість занепадають. Дорогоцінні метали майже зникають з обороту. Занепадають також науки і мистецтво.

Все це приходиться порівнювати за дуже короткий час, за кілька десятиліть і дуже вражає сучасників, які переймаються глибокими містичними настроями, що так сприяли розвитку християнства. Але ці події глибоко вражають і уяву дальших поколінь. Проблема занепаду Римської імперії зостається одною з найбільш привабливими питань історії. Чому занепадала Римська імперія? — Перше звертали більше увагу на зовнішні події, на страшний натиск варварів на її кордони, що безперечно дуже утруднювало існування імперії. Але де-далі тим все більше стали висувати наперед внутрішні причини занепаду. В наші завдання не входить докладний розгляд цих проблем, бо щоб одповісти собі на питання, чому занепадала імперія, треба починати, так мовити, не з кінця, а з початку, треба добре простудіювати всю її історію, треба вдуматися, чому саме і як вона могла так довго і так славно існувати. Чи не було це свого роду винятком в історії, що «держава-місто», яким був старий Рим, могла утворити таку величезну і сталу дер-

жаву, тоді як інші «міста-держави» античності та й других часів були для цього абсолютно не здатні. Як уникла Римська держава тої охлократії, яка запанувала і загубила кінець кінцем Атени? Як досягнуто було те, що імператори, висунуті військом, салдатеською і, здавалось би, примушені спиратися просто на грубу силу війська, правили кілька віків на підставі мудрих законів? Як, нарешті, Римові вдалося тримати в своїх руках стільки народів і земель, які спокійно переносили його господарювання? — На всі ці питання, повторюємо, можемо знайти відповідь, тільки студіюючи римську історію, що не входить в план нашої книжки. Нам же потрібно тільки сконстатувати, що хоч завдяки великим зусиллям таких могутніх імператорів, як Діоклетіян, Константин Великий, Феодосій Великий, імперія протрималася ще майже два віки після початку занепаду (III в.), але в кінці V віку вона таки занепадає.

Тоді починається нова доба людської історії, темна доба середньвіччя (приблизно від V віку після Р. Х. до кінця XV).

Поділ середземноморської культури. Спершу поділяється Римська імперія на дві частини: західню і східню. Доля їх була зовсім неоднакова. Західня не витримала тяжкої доби переселення народів, і під натиском варварів в 476 році зникає останній римський імператор. Землі імперії розкладаються на часті: в Італії, Іспанії, Африці і Галлії утворюються германські королівства. Під мсжною рукою Карла Великого (800) неначе знов відновилася Західня імперія, але не надовго, і нарешті вся західня Європа вже на прикінці IX віку фактично розділяється на дрібні феодальні князівства. Тільки католицька церква на чолі з римським папою утворювала якийсь зв'язок для цих зовсім розпорошених країн. Тільки духовні отці підтримували серед загального варварства хоч яку-будь культуру, хоч яке-будь письменство і науку. Захід Європи залишався в занепаді, в вічних війнах і в духовній темряві. Римську культуру неначе зовсім було забуто.

Інакше склалася доля східньої частини великої Римської імперії. Хоч і тут класична культура не мала вже того розцвіту, як в часи славних римських імператорів, але все ж східня Римська або Візантійська імперія одбилася від північних варварів, зберегла свій внутрішній лад і хоч частину старої культури, підтримувала широкі торгові зносини з заходом і сходом. Але скоро на історичну сцену з'являється новий народ, нова культура. Це були А р а б и. В VII віці виходять вони з глибини Аравії. Охоплені великим релігійним і національним ентузіазмом починають вони свої священні походи і скоро захоплюють землі передньої Азії, а своєю флотою підходять до мурів самої Візантії. Далі вони завойовують весь південь Африки, Сицилію, всю Іспанію. Майже все Середземне море переходить до їх рук, і варварська західня Європа ще більше віддаляється від культури сходу, від Візантії. Але самі Араби в той час були дуже культурним народом, вони мали свою літературу, мали своїх учених, знали багато грецьких і римських авторів.

Таким чином, там, де колись панувала єдина Римська імперія, там, де панувала «середземноморська», греко-римська культура, в часи середньовіччя утворилося три зовсім окремі культурні, політичні і навіть релігійні центри. 1) Араби-магометани, 2) Візантія з православною християнською вірою, 3) католицький захід, осередком якого був Рим і римський Папа. Ми бачимо, що з цих трьох частин в середні віки найбільш відсталим, найбільш темним був захід Європи. Але саме звідціль пішов дальший розвиток світової історії.

Араби панували відносно недовго: розпався їх халіфат на багато ворожих одна одній частин, стала занепадати їх культура, зі сходу, з Азії, почали їх тиснути Турки-Сельджуки, які теж прийняли магометанство, але далекі були від високої арабської ученості і культури. Нарешті, страшний Монгольський похід XIII віку остаточно зруйнував їх.

Так само занепадала і Візантія. Вічна боротьба з пінічними народами, спершу германськими, а далі славянськими, тяжкі війни з Арабами, внутрішні нелади і, нарешті, сутички і війни з хрестоносцями (1204) зовсім підірвали сили багатовікової імперії. Турки ж з усіх боків охоплювали візантійські володіння, захопили спершу її Азіатські землі, а далі перейшли і в Європу. В 1453 році вони взяли сам Царьгород. Таким чином, в той самий час, коли західні народи повертаються до культурного життя, Араби приходять до цілковитого занепаду, а Візантійська імперія під натиском Турків зовсім зникає. Тепер увага всесвітньої історії переходить на Захід. Там починають творитись міцні національні держави, нова світська культура наших часів. Захід Європи опановує всім світом. В нові часи не тільки землі, що лежать навкруги Середземного моря, підлягають впливу європейського Заходу, але майже вся земна куля.

Коли саме починається «Нова історія»?

Раніше історики розпочинали її або з захоплення Турками Царьгорода, або з відкриття Америки — 1492 р. Це нагадує, наскільки значні ці дати. Але на Заході Європи, вже далеко раніше, поволі почали розвиватися такі з'явища у внутрішньому життю народів, які відносяться до нових часів або підготовляють їх наближення.

Розділ I.

Юридичні, економічні, та політичні відносини в кінці середніх віків і на початку нових часів.

Феодалізм і його походження. При розгляді всіх дальших питань нашої книжки ми матимемо раз-у-раз до діла з де-якими соціально політичними явищами, що хронологічно відносяться не до нових часів, а до середньовіччя. Але щоб ліпше розуміти події нової історії, ми конче мусимо зупинитися спершу і на цих питаннях.

В державно правному відношенню Середні віки—це той час, коли встановилися так звані феодальні порядки. Імператори і королі середньвіччя часом тільки по титулу відрізнялися від інших князів і феодалів і дійсню владу зберігали тільки на тій землі, яка їм належала, як дідичам. Ще Меровінги, а особливо Каролінги широко роздають свої землі в тимчасове користування своїм співробітникам, які потроху привлацують їх на stále. Інших способів розплати при бідності держави у їх не було. З другого боку правителі провінцій, графи Карла Великого при ослабленні центральної влади узурпують свої права і передають їх у спадщину своїм дітям. Поруч з цим і королі і приватні особи величезні землі віддають церкві і монастирям, а останні добувають для своїх земель так звані імунітети, себ-то такі права, що сам король і ніхто інший не міг втручатися в адміністрацію і суд на їх землях. Такі ж права добували собі і світські правителі. Все це привело до того, що в X, XI, XII вв. вся Західня Європа прийшла до утворення більш або менш самостійних князівств, при чому кожний правитель був обов'язково землевласником і кожний землевласник правителем. Це був час, коли приватно-правні відносини цілком перепліталися з державно-правними, коли звичайні на наш погляд приватні суперечки між двома землевласниками приводили до війн, бо ці землевласники — були князями, правителями своїх невеличких держав маєтків. Війни велися майже безперервно, вся західня Європа покрилася неприступними замками, які і досі нагадують своїми руїнами про часи, коли панувало «кулачне право», коли велася «війна всіх проти всіх».

Але все ж ці окремі князівства - маєтки не зоставалися ізольованими між собою. Всі вони належали до тої чи іншої феодальної групи, на чолі якої стояв герцог або граф, а другі князі — віконті, барони, прості шателени (володарі замків), — визнавали його своїм сюзереном, а себе його васалами. Ці васали в свою чергу могли бути сюзеренами що до ще менших князів, які признавали себе їх васалами. З другого ж боку і вся ця група, яку утворювали наприклад у Франції князі герцогства Нормандії, або графства Шампані, або графства Фландрії, не зоставалися ізольованими, і їх сюзерен, як герцог Нормандії, граф Шампані і т. и. — визнавали себе васалами французького короля. Так само на чолі всіх німецьких феодалів стояв король, він же Германський імператор, феодальні відносини якого поширювались і далі по-за межі самої Німеччини. На чолі англійських феодалів стояв Англійський король (хоч в Англії феодалізм мав свої дуже відмінні риси) і т. д.

Ці відносини між сюзереном і васалом цілком не подібні до тих, які в сталій державі встановлюються між державною владою і підданими, між верховною владою, або про-то урядом держави і місцевим правителем якоїсь провінції. В сталій державі та влада, яка є зверхня (монарх, або парламент, або весь нарід—в залежності від державного устрою країни) користується безоглядною владою над громадянами, обмежуючи себе тільки тими законами, якими ці с у в е р е н н я, найвища влада сама себе обмежила. Так

само кожний урядник, доки він не демісіонував, безоглядно мусить коритися зверхній владі, оскільки вона стоїть в рамках існуючих, нею самою встановлених законів. Зовсім інші були відносини між сюзереном і васалами Середніх віків: вони определялися договором і через те нагадують скоріше не сучасні внутрішні державні, а сучасні міждержавні, міжнародні відносини.

Феодальний договір, який зв'язаний був різними урочистими церемоніями, полягав перш за все в тому, що васал визнавав себе «людною» — *homme сюзерена* і присягав йому на вірність (*homage*). Далі, васал одержував в ід сюзерена землю (феод.) в умовне володіння. При цьому часом сюзерен віддавав своєму васалу дійсно свою землю. Часом же який-небудь шляхтич, шукаючи допомоги від ворогів, сам віддавав своєму майбутньому сюзерену землю і потім в урочистий спосіб одержував її назад вже як феод., як умовне володіння. Васал зобов'язувався військовою допомогою сюзерену, зобов'язувався бути його порадником і брати участь в суді перів при дворі сюзерена. Грошові зобов'язання були дуже обмежені (васал мусив викупати свого сюзерена, коли останній попадав в полон, мусив платити сюзерену, коли цей видавав свою дочку заміж або посвячував в лицарі старшого сина). Сеньйор не давав зобов'язання, але звичай вимагав, щоб він був протектором свого васала і гарантував би нехайманість тої землі, яку васал одержував від нього. Санкцією цих відносин було те, що в разі, коли васал не виконував своїх зобов'язань, сюзерен міг одібрати землю, а коли сюзерен не давав відповідної підтримки, васал міг розірвати зовсім свій договір. Суперечки мусили дуже часто розрішатися війною.

Цими загальними увагами ми і мусимо обмежити характеристику феодальних відношень. Це той устрій, який на розвалинах Римської імперії складався протягом цілих віків і який розкладався теж протягом кількох століть, заповнюючи ним розкладом політичну і особливо соціальну історію від XII аж до XIX віку.

Довгий час учені, що-до теорії походження феодалізму, поділялися на дві школи: романістів і германістів. Перші вважали, що ці порядки походять від Римської імперії, яка розвалюючись залишила свій вплив майже на всі інституції середньовіччя. Германісти ж доводили, що Германці принесли ці порядки «з лісів Германії», що ці порядки є результат розвитку тих життєвих відношень Германців, які зафіксував ще Тацит. Сучасна наука не відхиляє ні впливу Римських установ на середньовіччя, ні ролі самих Германців в утворенні феодальних відносин. Але нині наука не може стати виключно на одну з цих точок. Річ в тому, що в попередні часи феодальні відносини розглядалися, як щось абсолютно своєрідне для історії Західної Європи в часи середньовіччя. Нині ж відомо, що коли не у всіх деталях, то в своїй основі феодальні порядки можна констатувати в більш або менш розвиненій формі і в історії древнього Сходу (в Вавілоні і Єгипті напр.), і на Далекому Сході (в Японії), і з певними відмінами в історії Московщини і т. д.

Розглядаючи ці аналогічні порядки, учені приходять до думки, що мусив бути якийсь спільний ґрунт, спільна причина, яка і утворювала спільні наслідки. Першою підставою феодалізму є примітивність порядків в певній країні, слабкість культури, яка може бути або результатом занепаду, розкладу колись дужої держави, або ж результатом первісної нерозвинености даного народу.

Отже в середні віки в Західній Європі і розпад Римської імперії, і прихід на її терени варварів-Германців однаково могли сприяти розвитку феодалізму. Далі феодалізм виникає там, де зовнішні умови життя утворюють потребу в існуванні держави, яка б охороняла її мешканців від ворога, але де примітивність економічного життя не дає змоги її утворити, і цю потребу в державі замінює сурогат державности, яким з'являються феодальні князівства. Економічною основою всіх цих відносин у всякому феодальному товаристві є земля, і становище кожного чоловіка в ньому опреділяється його відношенням до землі. Економічний устрій, який найбільш характеризує ту країну, що переживає феодальні порядки, є хазяйство замкнене, натуральне, з досить слабо розвиненим обміном і грошовою циркуляцією. Таким і був дійсний економічний стан Західної Європи в середні віки.

Соціально-економічні відносини Середньовіччя. Підходимо до другої сторони феодального ладу, до його соціальної основи. Так само як шляхтич одержував свою землю в умовне володіння від свого сюзерена, так і селяне отримували свої дрібні шматки землі від шляхти. Але відношення васала і сюзерена і відношення між паном і селянином носили зовсім інший характер. Ми вже бачили, що васала і сюзерена з'єднував договір, селянин же мусив коритися своєму панові, як предствнику державної влади, бо при розвиненій феодальній системі іншої влади селянин і знати не міг: пан, від якого одержував він землю, був і його суддею, і адміністратором, він же зібрав собі і всі можливі податки і в разі портеби брав рекрутів з-серед своїх селян.

Правне становище останніх було не однакове: одні, їх було меншість, зберегали особисту свободу, більшість же знаходилась в кріпацтві. Ці кріпаки серфи не були все ж рабами своїх панів: раб був абсолютно безправним, серф же був юридичною особою, мав право на власність, право на участь в судовому процесі (як свідок і т. и.) Становище серфа середньовіччя було дуже подібним до становища колонів часів занепаду Римської імперії. І колон і серф тримали землю від пана, обидва були прикріплені до землі. Тільки колон прикріплений був саме до того шматка землі, на якому працював, серф більш широко — до маєтку пана в цілому. Від вільного селянина крім цієї прикріплености до землі різнило серфа те, що він не мав права передавати свого майна у спадщину (мав «мертву руку») — його майно мусило переходити до пана, який тільки за якийсь викуп віддавав його родичам покійного. Так само були обмеження і що до шлюбу серфа з сторонніми особами. Врешті ж і вільний селянин, який тримав землю від пана, і серф мали майже однакові обов'язки: з одного боку мали вони всілякі натуральні

а часом і грошові податки (чинш, талья), з другого боку мусили ходити на панщину. Інше становище було тільки у тих селян, які мали власну, ні від кого незалежну землю. Але таких незалежних, алодіяльних земель було дуже не багато в середні віки.

Селянське господарство з одного боку і панське з другого — були одинокими осередками середньвічної продукції до розвитку міського життя. Головним заняттям селянина було, натурально, хліборобство та скотарство. Крім того кожна сім'я мусила займатися для себе і промисловою працею; мусила прясти, ткати, шити і т. д. Фахових ремісників, крім ковалів, по селах не було. Крім того селянин працював на панській землі. Пан також потребував промислової праці, і селяне, одержуючи часом сирівець від самого пана, працювали на нього у себе дома, а часом і у пана на подвір'ю. І селянське і панське хазяйство були замкненими, домашніми хазяйствами. Цей характер зберігають вони, особливо селянське господарство, в де-якій мірі і в нові часи, але ні пізніше, ні навіть в середні віки повної одгорожености від чужих світів вони досягнути все ж не могли: селяне потребували, наприклад, мати сіль, яку, звичайно, не скрізь можна було добути, залізо, а як де земля бідніша, то і хліб. З свого боку на ярмарки і базари селяне вивозили і в середні віка те, чого у їх в хазяйстві було більше, ніж вони самі потребували (хліб, мед, вино і т. и.). Ще в більшій мірі можна це сказати про панів: у їх завжди були лишки всяких продуктів, і вони, коли могли, їх збували. До того ж потреба в предметах роскоші, смак до дорогих килимів, матерій і ріжних виробів східних країн не забувався навіть тоді, коли торгівля зі сходом була доведена до мінімум'а. Отже певний обмін був, хоч невелика циркуляція грошей теж була. Таким чином, хоч загалом домінувало замкнене натуральне хазяйство, в самому середньвічному житті були явища, які при певних змінених обставинах могли привести до розвитку хазяйства мінового і разом з тим грошового. Грошове ж хазяйство, розвиваючись, мусило підірвати і основи феодального ладу. Воно уможлиблює скупчення грошей в одних руках, уможлиблює збагачення певних правителів, які могли знайти засоби, щоб перейти до справжньої державної діяльності, щоб перейти від феодалізму до державности. Розвитку мінового і грошового господарства дуже сприяли два споріднені історичні явища: розвиток міст і розвиток міжнародньої торгівлі.

Розвиток міст в кінці середніх віків. Для історика дуже важливо є знати, що таке є місто, город, і чим ця людська оселя ріжниться від тої, яка зветься селом.

Перш за все міста здебільшого ріжняться від сел по кількості скупченого там населення, а також в архітектурному відношенню. Це є ті прикмети, якими згори ріжняться села і міста. Але архітектурна відзнака міст не є абсолютно певною бо, наприклад, на Україні де-які малі міста дуже нагадують ще села, а в Швейцарії села подібні архітектурно до міст. Те ж можна сказати і що до історичних часів.

Для стародавніх міст в певній мірі існує ще військова прикмета, що рiжнить їх від сел: мури і рiжні укріплення, які здебільшого оточували місто. Але і в історичні часи, напр. в античності, існували не огорожені міста, і ця ознака має тільки часткове значіння.

Далі слiдує юридична ознака: міста мають свої спеціальні установи, свою адміністрацію, яка в той чи инший спосiб відрiжняє їх від сел. Це дуже важлива ознака, хоч вона не є досить загальна, бо юридичне становище і міст, і сел є дуже рiжне, в рiжних країнах і в рiжні епохи. Дуже важливим є також економічне опрeдiлення, а саме: місто є та оселя, в якій мешканці не живуть своїм замкненим хазяйством і для свого прожиття потребують чужого сільськогосподарського труда. Розвиненим же містом ми можемо вважати тільки те, яке має принаймні першу, третю і четверту прикмету.

Коли прослідити історію міст від часу розцвітту Римської імперії, то ми побачимо, що в цю добу виключного розвинення мійської культури міста і в архітектурному, почасти і в військовому, цілком в юридичному і економічному відношеннях рiжнилися від сел. Але занепадає імперія, і це різко відбивається на містах. Спершу підриваються вони економічно, бідніють, пустіють, зменшується кількість людей, що ходять коло торгівлі та ремесл і навпаки з'являються такі мешканці, які живуть скотарством і хліборобством. Таким чином в час упадку імперії і особливо після її остаточного занепаду міста гублять свою ґрунтовну економічну ознаку. Разом з тим втрачають і своє адміністративне значіння колись такі пишні міста Італії, Галлії і других областей Заходу. Далі втрачають вони і свої архітектурні і військові ознаки. Під час варварських погромів були вони дуже поруйновані. Германці з ненавистю розбивали ці кріпості, звідки так довго боронилася від них могутня Римська імперія. Нищили славні пам'ятки архітектури і скульптури, нищили храми і мури міст. Де-які з них, особливо по кордонах імперії, так тяжко були понівечені, що через кілька віків не знати було навіть, де стояли ці огнища старої культури.

Але з часом знов з'являється потреба мати міста, в яких можна б було хоронитись від ворога. Германці-завойовники самі почали терпіти лихо від натиску нових народів зі Сходу (Славян, Угорців), тай між собою мали раз-у-раз вести війни. Тоді відбудують вони в колишніх римських містах старі мури, а подекуди, особливо в Германії, утворюють нові міста. Спершу всі ці городи відрізнялись від сел тільки мурами та будинками. Населення їх так само, як і по селах, було в кріпацтві у своїх сеньорів. Так само, як і селяне, міщане здебільшого займались хліборобством та скотарством. В місті мав свою оселю який-небудь господар (дуже часто це були духовні князі-єпископи), часом таких господарів було в тому ж самому місті кілька, і тоді населення міста в рiзних кварталах мало рiзну владу.

Виникає тепер питання, як ці міста-села перетворювалися в справжні міста, відповідно розвиненню в економічному і в юри-

дичному відношеннях. В історичній науці ще не встановлено одної загально-принятої теорії походження і розвитку середньовічних міст. Раніше, особливо в першій половині XIX віку історики хотіли звязати середньовічні мійські установи з Римською традицією, але тепер ці теорії зовсім одкинено. Головні суперечки зараз полягають у тому, що розвиток міст одні пояснюють скупченням різних верств населення в одних мурах навколо тих с е н ь о р і в і духовенства, які там жили, другі ж так чи инакше звязують розвиток міст з розвитком торгівлі. Перші пояснюють таким чином розвиток міст внутрішніми історичними процесами, які відбувалися на землях Західної Європи в X, XI і XII віках, другі ж мусять ставити розвиток міст в звязок з зовнішніми подіями міжнародного характеру, які привели до розвитку торгівлі, а разом з тим і до розвитку міст. Обидві теорії мають свою рацію. Що до самого початкового розвитку середньовічних міст, певну перевагу можна віддати першій теорії. Дійсно, міста були центрами, де стали оселюватися князі світські і духовні. Чим дужчим був цей князь, чим більша територія скупчувалася в його руках, тим дужче розросталося його місто. Це ми можемо сконстатувати на прикладі Відня, Парижу, Лондону. Чим багатшим був князь або король, тим більше людей оточувало його, працювало на нього, тим більше сприяв таким чином князь зросту населення і розвитку міст. Пізніше ми побачимо і протилежне явище: розвиток міст сприяв особливо укріпленню і зросту королівської влади. Крім того в багатьох містах, особливо в Італійських, і менш значні магнати оселювалися по тім чи иншим причинам в самих містах, а прибутки одержували від своїх земель і своїх селян. Через те чим багатшою була країна, чим густіше було там населення, тим багатшими були мійські пани і більше людей могли купчити вони навколо себе. В такій країні шанси розвитку міст дуже зростають. Потреби великих панів сприяли також розвитку ремісництва в місті. Що ж до торгівлі, то вона велася спершу шляхом ярмарок, себто періодичних зібрань купців, які потім переїздили до другого і т. д. міста, збуваючи свої товари. На цій стадії караванної торгівлі купці не могли бути елементом дуже сприяючим зросту міст. Але настає час, що і вони осідають в певних містах на сталі. При чому це можливо для їх було тільки тоді, коли місто, де вони оселювалися, було вже остільки великим і мало вже таких споживачів, які могли розкуповувати на місці його крам, і він не потребував вже возити його з місця на місце. Таким чином купці, так само як і ремісники, навряд чи можуть розглядатися як ті первісні елементи, що сприяли розвитку міст.

Але з того моменту, коли утворилися в містах Західної Європи класи купців і ремісників, вся дальша історія міст цілком є звязана з цими класами. Вони скоро беруть перед в життю міст. Від їх розвитку і збагачення залежали розвиток і збагачування міста. А розвиток і збагачення торгово-промислових верств залежні були від міжнародної торгівлі. Через це всі ті зовнішні причини, які сприяли відновленню останньої в Західній Європі, мали велике значіння і для історії міст.

Торговля в середні віки і перехід до грошового хазяйства. Торг і промисловість на Заході Європи в IX—X віках майже зовсім припиняються. Анархія не давала купцям змоги перевозити свій крам безпечно. Середземне море, яке з стародавніх римських часів було головною торговою дорогою всіх народів, стало неспокойним, особливо з того часу, коли там занули Араби-Сараціни. Ці останні мали величезні торговельні зносини, їхні купці з'являлися і на півночі коло середньої Волги, і на далекому Сході в Китаю, і в Індії, і в Африці, і в завойованій ними Іспанії. Вони фактично монополізували всю торгівлю з Індією, яка так цікавила Захід. Але люта ворожнеча не давала Арабам змоги вести торгівлю з християнськими країнами, які дали найбільший відпір змаганням магометан до опанування усім світом. Арабські купці не їздили на Захід Європи (за кількома винятками), і християнські кораблі не зважувалися вийти в далеке море, де панували грізні Сараціни. Але торговій Візантії, яка дуже звикла до товарів Сходу, тяжко було без них довго обходитись, і після де-якої перерви, не дивлячись на свою ненависть до невірних, вона відновляє свої жваві торговельні відносини зі Сходом.

В ті часи Візантія веде з Києвом постійні торговельні зносини, які мали не тільки безпосереднє значіння, як обмін нашого сирівця на ріжний крам, що діставали наші купці від Візантії, але також міжнародне значіння транзитного шляху між Сходом і Заходом. Річ в тому, що не тільки Середземне море з огляду на Сарацінів було небезпечним торговельним шляхом на Захід, але так само і Дунай, де жили зовсім дикі розбійники Авари і майже такі ж дикі до XI в. Угорці. Україна виявилась тою країною, яка легше других піддалася культурному впливові Візантії, і дякуючи цьому утворилося багате і могутнє велике князівство Київське. Торговля йшла по Великому водному шляху до Новгороду і далі водою до Німеччини і Скандинавії. Другий шлях безпосереднє сухопуттям вів з Києва до Західних земель. Дякуючи цим шляхам, а також Венеції, яка весь час зносилася з Візантією, а почасти і з невірними — Захід Європи хоч і в дуже обмеженій кількості завжди мав східній крам, смак до якого князями Європи не втрачувався і в цю темну добу. Захоплення Сіцилії північними авантюристами Норманами в початку XI в., які вели уперту боротьбу з розбійниками Сарацінами, значно полегшувало для Заходу (особливо для італійського міста-держави Генуї) торгівлю зі Сходом.

Дійсного ж розцвіту ця торгівля досягає тільки під час Хрестових походів (кінець XI, XII і XIII вік.). Ставлючи своєю метою визволення Гроба Господня від невірних, західні люде разом шукали в цих походах свої долі, задовольняли свої авантюрицькі і торговельні інтереси. Ці походи мали величезне духовне, а ще більше економічне значіння для всього Заходу.

Особливо виграли в цей час торговельні міста Італії. Актив їх торгівлі в багато разів виростає за короткий час. Флоти Генуї і Венеції беруть велику участь в хрестових походах, перевозючи військо хрестоносців, а разом з тим і крам. В той час як хрестоносці

не могли утримати в своїх руках землі Палестини і Сирії, що лежали в глибині країни, і спершу віддають невірним Едессу, а в 1187 році Селадін відібрав Єрусалим, торгові порти цих країн ще довгий час знаходяться в християнських руках. З самого початку, коли після першого хрестового походу (1096—1099) засновано було Єрусалимське королівство, Готфрід Бульонський дав широкі привілеї Венеції, яка тримала там велику флоту. Пізніше Венеція утворює там цілу низку своїх факторій. Це були як би колоніальні володіння великого італійського міста-держави. Так само одержували певні привілеї і великжваву торгівлю і другі італійські міста особливо Генуя. Ослаблення старої Візантійської імперії також було корисним для італійських республік. Венеція здавна мала там величезні торговельні привілеї. Але розсварившись з Візантією, котра хотіла обмежити їх права, хитрі Венеціанці добилися того, що сили четвертого хрестового походу були направлені не проти невірних, а проти Візантії, яка була перетворена на якийсь час в Латинську імперію (1204—1261). Економічно від цього колосально виграла саме Венеція, яка добилася не тільки поширення всіх своїх торговельних привілеїв, але одержала факторії на всьому побережжю Балканського півострову і на всьому Архіпелагу. В самому Константинополі вона придбала в своє розпорядження передмістя Перу. Всю торгівлю на Чорному морі також бере в свої руки ця могутня республіка.

Коли Греки в 1261 році поклали кінець господарюванню західних гостей, торговельне значіння Венеції в імперії значно підупало, але це привело тільки до того, що Венеція мусила віддати значну частину своїх придбань і своєї торгівлі другій могутній республіці Італії, Генуї, яка саме допомогла Грекам в боротьбі з Латинською імперією. Генуя утворює цілу низку факторій на побережжях Чорного моря, між іншим і в Криму. Таким чином коли до XII віку центром світової торгівлі була Візантія, коли пізніше ця торгівля майже цілком захоплюють в свої руки Араби, то після хрестових походів таким центром торгівлі зробилися італійські республіки.

Разом з тим піднімаються всі ті міста Західної Європи, які опинилися на тих чи інших торговельних шляхах. Шовки, килими, дорогоцінні каміння, різні спеції, що вживалися багатими людьми до столу, — ці тропічні та азійські предмети роскоші, які здавна вабили до себе європейців, тепер в великій кількості з'являються на західно-європейських ринках. Приморські італійські та південно-французькі міста Середземноморського побережжя провадили торгівлю цими товарами на північ за Альпи. По річках таким як Дунай, Рейн проходять жваві торгові шляхи до центральної Європи і аж до Північного моря. Там на півночі до XI віку панували неспокійні Нормани, які весь час шукали нових місць для оселі, блукали і розбишакували по всій Європі і своїм грабіжництвом не давали більш культурним Німцям розпочати торгівлю в цих краях. Але після того, як заспокоюються Нормани і починають самі жити осідло і мирно, німецькі міста (особливо з XII віку)

встановлюють свої торгові факторії і в Англії, і на Скандинавському півострові, і в Великому Новгороді і утворюють великий союз німецьких міст — так звану Ганзу. З півночі одержують вони сирівці, рибу, — на північ же везуть свої вироби, але найбільше південні і східні товари, які одержували вони через європейський південь.

Таким чином в XII та XIII віках торгівля, яка в попередні віки не існувала, знов оживає. Гроші, які майже перестали вживатися, набірають нового значіння. В ці часи саме кінчається доба, коли домінувало замкнене хазайство, хазайство н а т у р а л ь н е і починає досить швидко розвиватися хазайство грошове. В італійських республіках, в Ломбардії з'являються грошові люди, цілі фінансові дома, які за великі відсотки давали під заклад гроші. Перші фінансові установи так і звалися по місту їх походження л о м б а р д а м и. Такі фінансові дома з'являються і в інших країнах Європи і помагають торговцям робити свої грошові виплати.

Розвиток індустрії і початки капіталізму. Поруч з розвитком східної міжнародної торгівлі, — об'єктом якої були головним чином спеції і різні дорогоцінні вироби Сходу, — розвиваються, як ми бачимо на прикладі Ганзейського союзу, торговельні зносини і поміж окремими частинами самої Європи, розвивається добуваюча і оброблююча промисловість, а разом і торгівля її виробами. Вже через ті природні причини, що метали добуваються тільки в певних місцевостях, вони рано стали предметами внутрішньо-європейської торгівлі. Залізо, бронза були майже головними товарами німецько-італійської і ганзейської торгівлі. Німецьке срібло зустрічається в XIII в. на ярмарках в Шампані, в Англії, в Італії. Мідь, олово, так само зустрічаються на ринках німецько-італійських ще в X віку і пізніше. Крім необробленого металу ведаєся торгівля і різними металевими виробами. Вже в X віку відома торгівля Венеціанців зброєю місцевого виробу. Так само шаблі, шоломи й т. н. були об'єктами виробу і торгу і других міст і земель Західної Європи. Торгували і приладдям для ремісницької і хліборобської праці, ножами, замками, голками і т. д. Митні тарифи XIII—XIV віків говорять про те, що ця торгівля була вже тоді досить значною. Шкури і шкур'яні вироби також зустрічалися на міжнародньому ринкові другої половини середньовіччя. Але найбільше значіння як об'єкти торгу в кінці середніх віків мали ті вироби європейської мійської індустрії, які так само як і східні товари служили для задоволення потреб багатших людей, — предмети розкоші. Крім ювелірних виробів до цих товарів належать також різні матерії, особливо сукна і шовкові ткани, вироблювати які навчилися від Греків, а ті викрали секрет цієї індустрії з далекого Сходу. Характерно, що та індустрія Західної Європи, яка працювала не тільки для задоволення місцевого ринку, не тільки на замовлення мешканців свого міста, розвивалася в тих містах, які вже відзначалися своєю міжнародньою торгівлею. Ми бачимо, наприклад, в Венеції, крім вже згаданих виробів зброї, шовкову

індустрію, суконну, полотняну, ювелірну, знамениті і нині шкляні вир би та инше. Там же була величезна корабельна продукція. Остання була дуже розвинена і в Генуї, яка постачала кораблі і для других країн, як Франція, Англія. В цьому ж місті так само була розвинена ювелірна, вояняна, металична (зброя) промисловості. З инших італійських міст особливо відзначалася в XIII, XIV віках своєю індустрією (червоні сукна й инше) Флоренція. Де-які другі міста Європи також вже в ці часи були відомі певними фахами в індустрії. Фляндрські міста вже тоді дуже знані були в Європі своєю суконною індустрією, яка потім від їх перейшла до Англії.

Вся ця промисловість розвивалась в формах ремісницького хазяйства з усіма тими відзнаками, які характеризують середнє-вічне місто (див. нижче). Але вже в ці часи, можна сказати, з'являється не тільки поворот від панування натурального, замкненого хазяйства, до переваги грошового, мінового, але так само вже в ці часи помічаються рудиментарні форми капіталістичного господарства.

Економисти цілком справедливо відзначають, що господарство нової доби є капіталістичне. В кожному курсі політичної економії «капітал» опреділюється як та цінність, яка є необхідна для утворення нової цінности. Фактично кожне людське господарство навіть саме примітивне мусить для добуття нових цінностей мати якісь приладдя, результат роботи попередніх поколінь. Але капіталістичне господарство тим відрізняється від иншого, що в ньому капітал, необхідний для дальшої продукції, мусить бути остільки значним, що далеко не кожний працюючий може утворити своє власне господарство, і посідання цього капіталу є привілея не багатьох, тоді як більшість населення країни з розвиненим капіталістичним господарством складається з неімучих пролетарів-робітників.

Таким чином сама характерна відзнака капіталістичного господарства полягає в тому, що воно мусить бути великим підприємством. Це не значить, що сама установа, де переводиться праця, сама майстерня обов'язково мусить бути значною по своїм розмірам і скупчувати велику силу робітників. Як раз на початку розвитку капіталістичного господарства, коли техніка стояла досить низько, промислова установа, себ-то майстерня, скупчувала всього кілька чоловік, часом працював там один хазяїн з своєю родиною. Але там, де вже починало розвиватися капіталістичне господарство, ці дрібні промислові установи втрачували свою самостійність, робилися частинами одного підприємства, на чолі якого стояв або багатий майстер, або якийсь купець, що замовляв за платню по дрібним майстерням певну працю, постачаючи часом і сировець і приладдя для роботи. Таким чином в такому первісному капіталістичному господарстві промислова установа не є ідентична з промисловим підприємством, як це було при чистому ремісницькому господарстві, як до цього прийшли потім, коли мала майстерня замінилася великою фабрикою з сотками і тисячами робітників. Але й тепер чимало є підприємств, що мають кілька установ-фа-

брик. Таким чином і тепер ці два розуміння не ідентифікуються, так само як в початкову добу капіталізму.

В XIII і XIV віках безумовно домінувало ще ремісницьке господарство, але певний нахил до утворення капіталістичних господарств первісного типу існував вже й тоді. Ось, наприклад, як була організована знаменита суконна промисловість Флоренції: 279 суконщиків вироблювали (в 1381 році) в рік разом 17510 штук сукна. При чому праця поміж ними розподілюється так: домінують середні майстри, що виробляють між 20 і 140 штуками сукна на рік. Ця перевага середнього майстра дуже характерна для ремісницької промисловости, але характерно вже і те, що існувала купка майстрів, які вироблювали кожний значно більше середньої норми і звичайно мусили підчинити собі економічно принаймні кілька-десят робітників.

тому ж місті в 1437 році середній майстер вироблював 70 штук сукна на рік. Але були і такі майстри, які вироблювали по 200—220 штук матерії і на їх працювало в різних майстернях ткачів, прях й т. д. коло сотні чоловік на кожного — а на середнього майстра — біля 40 чоловік. Такі господарства вже далеко відходили від ремісницького типу: це були перші початки розвитку капіталістичного підприємства. Але такі явища для XIII і XIV віків були скоріше винятком і зустрічалися в найбільш розвинених економічно містах, як Флоренція і в тих галузях індустрії, які працювали, як і флорентійські суконщики не тільки для задоволення місцевого ринку, а для міжнародної торгівлі. Під кінець Середньовіччя і на початку Нових часів, себ-то XIII, XIV і XV віки, не стільки ще розвивалося саме капіталістичне господарство, яке було в ембріональній стадії, як підготовлювався ґрунт для нього; в цей час накоплювалися перші капітали, утворювалися поодинокі багаті торгово-промислові і фінансові дома, як напр. дом Медічі у Флоренції.

Як виникали ці багатства?

Найбільш безпосереднім способом збагачення було добування золота і срібла. Навіть простий майстер, який працював на таких мінах (шахтах), легко робився дуже багатим чоловіком. На землях, де добувалися благородні метали, міста, як наприклад Прага, Дрезден відзначалися своїм багатством. Другим безпосереднім способом збагачення було просте грабіжництво, яке далеко не було виімковим явищем в ті бурхливі часи. Наприклад, відомо, що значна частина багатств Генуї, Пізи, самої Венеції були здобуті завдяки морському розбою. Так само зовсім не поодиноким явищем було колосальне і незаконне збагачення вищих урядників в багатих містах. До напів грабіжницьких способів збагачення треба віднести і фінансову діяльність тих часів, коли за позику грошей брали колосальні відсотки. Але існували і більш легальні шляхи для накоплення багатств. В кінці середніх віків землевласники-феодалі, князі і королі всі зусилля прикладали до того, щоб одержувати від своїх земель і підданих замість натуральних податків — гро-

шові. Через це змогли накоплюватися багатства і серед земельного панства і різних правителів. Ще далеко більш вигідними були землі в самих містах. Чим багатше було останнє, тим більше міг властитель тих земель одержувати грошей, віддаючи ці землі під лавки і різні промислові установи. — Але дійсною базою для всіх цих збагачень безперечно була міжнародова торгівля. Тільки через розвиток останньої, через можливість для того, хто має гроші, ширше жити, одержувати різні приваблюючі предмети розкоші могло з'являтися майже хоробливе стремління тих часів до збагачення. Тільки дякуючи її розвитку перейшла Європа від майже безоглядного панування натурального хазяйства до хазяйства грошового, і землевласник-правитель міг навіть у селянина здобути якісь грошові податки. Безперечно, що ті люде, які займалися торгівлею і промисловістю, могли від цього одержувати часом дуже добрі прибутки. Але скупчення великих багатств у поодиноких торговців і промисловців тих часів зустрічало великі труднощі. Ці труднощі ставилися тим устрем, який ще довгі віка тримався в містах, який всіма засобами перешкоджав купцям і особливо промисловцям відступати одверто від принципів дуже обмеженого по своїм розмірам господарства ремісницького і переходити до господарства — капіталістичного.

Економічна політика середньовічних міст. Про політичне вивольнення середньовічних міст, про утворення їх автономности а часом і незалежности ми будемо говорити далі. Зараз же по звязку з попереднім викладом ми мусимо розглянути економічні обставини мійського життя, які з одного боку сприяли розвитку торгу і промисловости в Західній Європі, а з другого боку поставили певні межі і навіть перешкоди для цього розвитку в більш пізні часи. Довший час міста були оазисами серед країн, які жили ще феодальним устроєм. В той час дуже ясно відчувалася відмінність інтересів феодального громадянства і мійського населення, різниця селянина і міщанина, панського замку з його здебільша військово-хліборобським характером і міста, теж оточеного мурами, але в якому серед тих мурів скупчено було багато, різного по стану і фаху населення. Це різнородне населення, спільно обороняючись від всяких напасників, дбаючи за своє існування і добробут, відчувало спільність своїх інтересів. За цими мурами витворювалася певна однородність психики, почуття зязаности між собою, прив'язаности до свого міста, утворювався місцевий патріотизм. Ця єдність психики сприяла утворенню єдности мійської економічної політики, яку підтримували всі класи і стани, на які розпадалося мійське населення, і між якими по иншим питанням часами виникала гостра боротьба.

Першим завданням цієї політики було дбати про забезпечення міста предметами першої необхідности і особливо хлібом та иншими продуктами годування. Не маючи досить власного сільського господарства, міста дбали за те, щоб необхідні продукти підвозилися б до них в вистачаючій кількості. Для цього між иншим встановлювалися дуже тоді розповсюджені правила, згідно з якими

той, хто перевозив через місто хліб, мусив обов'язково частину цього хліба віддавати місту. Це був певний податок натурою. Мійські управи слідкували також за селянами з сусідніх місцевостей і всякими засобами перешкоджали їм вивозити лишки свого хліба та інших продуктів в другі міста. Особливо ж строго переслідувалась серед самих міщан всяка спекуляція на предмети першої необхідності: абсолютно заборонялося скуповувати і потім перепродувати ці продукти і через це заборонялося купувати їх у селян ще в дорозі, і єдиним місцем законної торгівлі був мійський базар.

Для упорядкування підвозу і торгівлі предметами першої необхідності існувало ще багато всяких правил і спеціальна поліція, яка слідкувала за дотриманням їх.

Друга частина мійської економічної політики полягала в тому, щоб забезпечити добру організацію промисловости та добрий збут для виробів місцевої індустрії і інших об'єктів торгівлі даного міста. Але цим завданням безпосереднє піклувалися гільдії і цехи. Купці здавна утворюють свої товариства, які звуться гільдіями. Ці гільдії їм потрібні для того, щоб боронити свої права перед сеньорами, щоб охороняти свою торговлю від конкурентів, щоб організувати далекі торгові каравани. Тоді, в XII, XIII століттях, не зважувався поодинокий купець везти свої товари і купці виїздили великими товариствами, охороняючи своє добро від розбишак і всяких напастей, які тоді траплялися в дорозі.

Ремісники мали теж свої спілки-цехи. Так само, як і гільдії, вони мали свої статuti, яких кожний член мусів строго додержуватись. Заправляли цехами майстри цеху, які обирали свою старшину. Кожний майстер мав свою майстерню, де працювали підмайстри і учні. Ні один майстер не міг мати більше підмайстрів та учнів, ніж то йому дозволялося статutom. Ремісники боялися, що коли хтось з них забагатіє і матиме більшу майстерню, то одіб'є роботу у других майстрів. Кожний цех мав свій фах: одні ткали сукно і не могли ткати шовку або, наприклад, шити одіж, бо тоді проти них пішли б інші цехи, і діло могло б дійти навіть до бійки. Робітник, який не був членом цеху, не міг займатись ремісництвом у місті. За цим цехові старшини дуже строго слідкували. Статут також визначав, як саме треба робити свій крам; коли це було сукно, то в статуті було сказано, якої воно має бути ширини, якої довжини, яка мусить бути вовна і т. и. Старшини слідкували за цим і добивалися, щоб крам був добрий. Цехи мали свою касу, в часі біди члени їх помагали один одному. Цехи (або частіше братства, які утворювали члени цеху) мали часом і свою каплицю, а в певні дні збиралися на товариські бенкети. Крамниці свої кожний цех мав в якійсь одній частині міста. Через вікно можна було бачити і самих майстрів, які тут же працювали. Цехи дбали також про сирівець для ремісників. Для цього перш за все заборонявся вивіз з міста як зовсім необроблених, так і напівоброблених матеріалів. Крім того цехи організовували поставання для своїх членів сирівця в більш широкому гуртовому масштабі. Цехи брали також на себе улаштування тих необхідних

для ремесників приладдів, які вимагали завеликих для поодиноких майстрів коштів: різні помешкання для складів, для чистки вовни, олійні, красильні, сушарні і т. п.

Таким чином цехи були тими організаціями, які дуже міцно прив'язували до себе ремісників і дбали про їх інтереси так само, як сільська громада дбала про своїх односельців і як не могла дбати за ремісників велика і різнородна по своїм інтересам міська громада в цілому.

Принципи міського середньовічного господарства в часі розвитку міст дуже різнилися від замкненого хазяйства, яке приблизно до X віка цілком панувало і в місті, і в селі, і то тим, що в основі ремісництва лежала ідея широкого обміну між різними господарствами, і цим воно як би наближалось до нового економічного ладу. Але ремісництво від капіталізму відрізняється різко саме тим, що тут не потрібно мати великого капіталу для продукції, навпаки, форма цехової організації, як ми бачили, всіма мірами перешкоджала конкуренції, перешкоджала, як могла, утворенню великих підприємств, конкуруючих з дрібними. Середньовічне ремісництво характеризується незвичайно доброю якістю своєї продукції. Кожний ремісник, особливо коли це був різбяр, ювелір, ткач (килими), художне випрацьовував свої вироби, і вони досі подивовують нас по музеях своєю майстерною працею. Але забороняючи і майже унеможливаючи конкуренцію, ремісництво зоставалося консервативною формою господарства. Ремісницька техніка, доходючи до певного розвитку, не змінювалася довгі десятиліття, а то і ціле століття, в той час як модерна промисловість з дивовижною швидкістю вводить нові методи і засоби роботи, то поліпшуючи, то подешевлюючи свої вироби. До консерватизму промисловості в середні віки вела також незвичайна консервативність що до звичаїв і убань, яка характеризує середньовічне громадянство. В новіші ж часи, коли і потреби громадянства стали зростати і мінятися, ці форми промисловості все менше і менше задовольняли потреби людскости. Праця ремісників середньовіччя велася дуже не продуктивно, про що свідчить і дорожняча виробів, і кількість людей і часу, що затрачувано було на одну й ту саму промислову роботу.

Виникає питання, як саме капіталістичне господарство могло перемогти форми цехової ремісницької промисловості. — З одного боку сами цехи відступають від ригористичности своїх принципів, і або кожний майстер певного цеху з маленького ремісника перетворюється у маленького капіталістичного підприємця, на якого працюють десятки простих робітників (це ми бачили на прикладі Флоренції), або ж частина майстрів цеху зовсім одходить від безпосередньої промислової праці і займається тим, що економічно покорає собі другу частину цехових майстрів. Такий приклад значно пізніше ми можемо мати, розглядаючи організацію знаменитого цеху шовкових виробів у Ліоні. Там майстри поділялися на кілька сот купців-скупщиків і на кілька тисяч майстрів-ремісників, на яких ще працювало кількадесят тисяч простих робітників.

Так могли під натиском нових умов розкладатися основи середньовічних цехів. З другого ж боку необхідно мати на увазі і те, що не скрізь і не вся промисловість була організована в цехи: були і вільні галузі промисловости. Далі брали участь в індустрії і цілі села, які були зовсім вільні від цехових організацій. Серед цих елементів купці могли творити більші підприємства. Але розвиток вільних галузів промисловости і розвиток сільської індустрії відноситься до більш нових часів (вже до XVII і особливо XVIII в.). І треба сказати, що цехи вели проти них дуже уперту і довгу боротьбу.

Таким чином в нові часи міста з своїми цехами були консервативним економічним чинником. Але разом з тим вони відіграли величезну прогресивну роль як в історії переходу від середньовіччя до нових часів, так і в самі нові часи.

Тільки міста своїми спеціальними, більш вільними порядками могли стати надійними центрами міжнародової торгівлі і сприяли її розвитку, як сама торгівля сприяла дальшому розвитку міст. В містах, дякуючи тим же консервативним цехам, різні галузі ремісництва досягли високої якості своїх виробів і утворили певну технічну базу для дальшого більш ралтового розвитку, досягнутого капіталізмом.

Нарешті міста були в переходову добу центрами політичного розвитку Європи, і або самі ставали осередками державности (Італія), або ж сприяли утворенню національних держав (Франція). В містах же повстала і нова світська модерна культура.

Визволення середньовічних міст та політичне життя Італії в XII—XV віках.

Місто в другій половині середніх віків було тим магнітом, який притягував до себе всі ті елементи села, які не хотіли миритися з своїм підневільним становищем, які хотіли визволитися від феодального ярма, від кріпацтва, панщини, панських утисків. В містах панував інший настрій, як в селах: тут був більш вольнолюбний дух у населення, більша культурність і можливість більш тісного єднання і солідарности між собою.

Цілком зрозуміло, що багаті купці, а за ними і ремісники не хотіли миритися з феодальним гнітом, з свавільством сеньорів. Торгова діяльність, яка провадилася тоді в дуже тяжких умовах і загрожувала купцям всякою небезпекою, вимагала від них сміливості і енергії, уміння одстоювати свої права. Через це міста на багато раніше, ніж села, скидають з себе ярмо кріпацтва та різних феодальних повинностей. Саме під час Хрестових походів в XII та XIII віках по всій Європі міста добиваються свого визволення. Різними шляхами досягали вони цього; часом діло доходило до революцій, до війн, часом обходилося більш-менш мирно, ча-

сом сеньор одступав свої права за гроші. Так само неоднакових результатів досягали міщане: одні добували собі тільки визволення від кріпацтва, та від феодальних повинностей, другі міста, — і саме там, де була більше розвинена торгівля і промисловість, — утворювали своє мійське урядовання, робилися незалежними комунами. В цих комунах влада належала не землевласникам, як це було за феодальних часів, а народові, котрий на своїх зібраннях виявляв волю.

Ступінь незалежності цих комун в різних країнах була теж різною. В Англії, де була завжди сильна королівська влада, мійські комуни не могли стати зовсім самостійними; більшої незалежності могли досягнути вони в Германії та Франції, де влада центральна була значно слабшою. Але і у Франції, коли королі стали набирати сили, міста страчують свою автономність. В такій же країні, як Італія, де центральна влада найбільше ослабла і майже не існувала, міста утворили свої окремі держави. Ні у Франції, ні в Германії мійські комуни не уміли підчинити собі негородських земель, які залишалися в руках різних феодалів. В Італії ж ці комуни не тільки самі цілком увільняються від опіки імператорів, виг скопів, сеньорів, але виходять по-за свої мури, руйнують замки місцевих феодалів і підбивають їх землі владі своїх республік. Більшість земельної аристократії сама переїздить у міста, де почуває себе безпечніше і бере участь нарівні з купцями і ремісниками в мійському управлінню.

Таким чином наприкінці середніх віків Італія поділяється на цілий ряд невеличких держав, центрами яких були міста.

В цих республіках, які так нагадують міста-держави стародавньої Греції, йшла раз-у-раз внутрішня боротьба між багатими і бідними. Уряди і партії одні за одним приходили до влади і знов уступали місце своїм супротивникам. Серед цієї боротьби майже скрізь висовувались які-небудь більш енергійні і впливові особи, які знов таки, так само як стародавні грецькі тирані, захоплювали владу в свої руки. Так наприклад, затверджуються в Мілані князі Вісконті, яких потім заміняє один з численних наємних генералів-кондотьєрів — Сфорца. У Флоренції в XIV віці забирає владу в свої руки багата фамілія Медічі. Майже одинокі Венеція та Генуя зберігають республіканський устрій своїх республік.

Але і там, де встановилася влада якогось князя, ця влада зовсім не була подібна до феодального правління. Феодальний князь спірається на свої земельні відносини, на своїх васалів, на кріпаків, на свої феодальні доходи (здебільшого натурою, а не грошми). Італійські князі мають наймане військо, збирають податки, мають адміністрацію, суд. Можна навіть сказати, що невеличкі держави Італії XIII—XV вв.,—це були перші модерні держави, які виникають після феодальних часів. Але політичне становище Італії в цей час все ж було зовсім не блискуче. Так само, як в кожній окремій державі велася майже безперестанна внутрішня боротьба партій, так само і між цими невеличкими державами часто були війни, які дуже тяжко руйнували Італію. Всі війська були найманими,

і їх проводарі, кондотьєри, завжди великі авантюристи, робили в країні всілякий бешкет. Германські імператори, або як їх звали в середні віки, Римські імператори германської нації з кінцем сильної династії Гогенштауфенів (1254 р.) перестають майже зовсім втручатись в італійські відносини. В XIV віці їх італійські походи, як напр. похід Карла IV, мали своєю виключною метою попродаати як найбільше титулів і набрати грошей. Ніякого значіння такі імператори мати не могли. Італія, як ціла країна — була розпорошена і безсила. Коли наприкінці XV віку розпочинаються італійські війни, себ-то походи на Італію французьких королів, чужоземці могли сміло розпоряджатися на італійському ґрунті.

Але разом з тим ніде в Європі не було стільки багатства, не було стільки грошей, товарів, не було таких жвавих торговельних зносин, такого бучного життя, як у італійських держав. Особливо розцвітають Венеція, Генуя, Флоренція, Піза і, звичайно, сам Рим — столиця папських світських володінь, столиця ще сильної тоді на всьому заході католицької Церкви. Ця економічна сила італійської буржуазії, нові, зовсім відмінні, порівнюючи з феодальними країнами, умови життя сприяли тому, що саме тут, в Італії, вперше зародилися і розцвіли, як ніде в Європі, дуже цікаві явища духовного життя: Гуманізм та Відродження.

Розділ 2.

Гуманізм та Відродження науки і мистецтва.

Середньовічний світогляд і схоластична наука. В Середні віки тільки духовні особи займалися наукою і взагалі просвітною діяльністю. Князі і царі воювали, управляли своїми сеньоріями, любили часом послухати співаків-поетів (трувери — у Франції, менезінгери в Німеччині), але загалом були людьми далекими до літературних, тим більше до наукових справ. Народ сільський, так само як і мійський, перебував в темряві і нещасті. Над всім громадянством панували духовні отці, які всі об'єднувалися коло католицької церкви і самі підлягали її строгій організованості і дисципліні. Отці і не хотіли, щоб світські люди займалися якою-небудь наукою або штукою. Вони вимагали, щоб всі свято підлягали їх волі, волі католицької Церкви. Ніхто не міг думати і вірити так, як він хоче, а мусів коритися божому закону.

Духовні отці вважали, що всі земні радості є гріх перед Богом. Замість любови до всіх людей, яку проповідували християне перших віків, яка найяскравіше виходить з Євангелія, отці церкви стали висовувати ідею одрічєння від усіх земних радощів, ідею аскетизму. Монахи особливо на початку Середньовіччя вважали людськість своєю строгою поведінкою. Великі ченці того часу тікали від життя, від своїх близьких, заховувались в лісах і пустелях,

перебували весь час в посту і молитві, мучили себе, закопувалися в землю, надівали залізні обручі і т. д. Цим думали вони здобути ласку Божу і увійти в Царство Небесне. Життя цих аскетів, так само як і твердість християнських мучеників, найбільше впливали на почуття варварів, які заповнили Європу. Звичайно, не багато було людей, які самі мали силу зріктися від всіх своїх житєвих потреб та інтересів, але аскетизм був тим ідеалом, до якого прагнули середньовічні люде.

Чим далі одходили ці люде від свого ідеалу, чим більше почували вони на собі гріхів, тим з більшою покірністю прислухалися вони до голосу католицької церкви, яка проповідувала, що заслуги святих перед Богом є більші, ніж потрібні для самих святих і для їх власного спасіння. Весь лишок божої ласки залишається в руках католицької Церкви. Тільки Церква через Папу і духовних отців може передати людям частину тої ласки, може одшукати гріхи, може допомогти грішним людям увійти в Царство Боже. Католицька Церква мала досить матеріальної сили, щоб примусити людей слухати себе. Але найбільша її сила — це була сила переконання, сила віри. Страх перед одлученням від Церкви, страх перед вічними муками пекла тримав міцно в своїх руках середньовічного чоловіка. Такий світогляд не міг сприяти розвитку ітської літератури та науки. «Бог доручив проповідувати свій закон людям простим, а не ученим, — св. Бенедикт мав невелику ученість, св. Анатолій кинув Платона і задовольнявся одним Євангелієм. На що наука християнам. Хиба засвічують лихтарі, щоб бачити сонце», — говорив Св. Даміян. — «Братія, яка через цікавість прагне науки, побачить в день Страшного Суду, що руки їх порожні; прийде день, і тоді всі ці книжки будуть добрі тільки на те, щоб їх кинути в огонь», говорив Св. Франциск. — На щастя навіть і в Середні віки не всі додержувалися строго цього погляду, але такий був загальний настрій. І єдиною наукою, яку всі високо цінували, було богослов'є, бо ця наука товмачила Святе Письмо і помагала віруючим зрозуміти волю Божу. В університетах Середніх віків вчили також філософії, студіювали Аристотеля та Платона (хоч в дуже перекручених перекладчиками та переписчиками текстах), але все це робилося тільки для того, щоб краще розуміти богословські питання. *Philosophia est ancilla Theologiae* (філософія є служниця богослов'я) — говорив найбільший учений Середньовіччя — Хома Аквінський. Коли філософія розходилася з Святим Письмом або з писаннями Отців Церкви, її просто одкидали. Вся наука Середньовіччя була таким чином зовсім одірвана від справжнього життя, від реальної дійсности. Спроби думати вільно, не рахуючись з тим, що сказано в Писанії, спроби зрозуміти, розгадати світові проблеми осуджувалися, як єретичні. Вся Середньовічна наука спершу переходувалася в самих монастирях, а потім переходить майже цілком до шкіл і університетів, котрі знов таки були католицькі і залишалися в руках духовних осіб. Тому вся середньовічна наука звється шкільною, або схоластичною, або просто с х о л а с т и к о ю.

Світогляд гуманістів. Середньовічний світогляд і схоластична наука могли необмежено панувати доти, поки зберігався чисто середньовічний устрій, поки все громадянство підлягало феодальним відносинам. Там же, де ці феодальні відносини уривались, де з'являлося вільне життя, утворювався ґрунт для розвитку вільної думки, яка не боїться погроз духовних отців, яка виривається з-під деспотичної опіки католицької церкви. Те духовне рабство, яке терпіли середньовічні люде, закинуті по своїх кутках, одрізані від всього світу, заклопотані війнами та обороною від ворогів, це рабство стало затьямким для багатих і вільних буржуа Італії в XIII—XIV вв. Жвава торгова діяльність, далекі мореходні подорожі, чужі краї, які бачили італійці, все це розбуджувало цікавість до життя. Але не так легко одступитись від тих думок, в яких вихована була вся людськість, і треба було кількох дужих духом людей, які насмілились би виступити проти вікової традиції, які зважились би сказати, що жити варто не тільки для будучого Царства Небесного, але що життя саме з себе має багато цікавого, вартого нашої уваги. В середні віки навіть найбільш видатні люде думки весь свій розум і талан направляли на те, щоб укріпити, роз'яснити те, що було загальноприйнятим: догмати христ. янства і католицької церкви. Вони не виступали з своєю в л а с н о ю думкою проти думки загалу. Але на цю революцію духа зважились ціти італійські г у м а н і с т и, себ то письменники і учені, які в протилежність «божественному», *studia divina*, яким займалась схоластика, цікавились найбільше земними «людськими», інтересами (*res humana*—звідки і назва гуманісти і гуманізм). Гуманісти рішуче не погоджувалися з аскетичним, одірваним від життя, закостеним схоластичним світоглядом. Кожний гуманіст хотів утворити свій власний світогляд, свої власні думки і погляди на всі життєві питання. Через те гуманістів звуть і н д и в і д у а л і с т а м и, а інд. відуалізм, себ-то стремління до вільного розвитку кожної людини, до її духовної незалежності, вважають головною прикметою гуманізму. Гуманісти в своїх писаннях раз-у-раз боролися з старими поглядами, нападали на схоластичну науку. Найкращу зброю для цієї боротьби, так само як і найкращих учителів і помічників для утворення свого світогляду, знаходили вони в майже забутій греко-римській старовині. Відшукування і студіювання класичних авторів з'являється одним з найголовніших завдань гуманістів. І навіть сам час, коли вони працювали, звється також Відродженням або Ренесансом класичної культури.

Відродження класичної старовини. Не можна сказати, що в середні віки грецькі і римські письменники були зовсім забуті. Був час, коли твори «язичників» з ненавистю нищилися занадто щирими і темними християнами. Але все-ж багато стародавніх рукописів зосталося і вони навіть переписувалися по численних монастирях Середньовіччя. За часу Карла Великого, а потім за часів Оттона Великого і його спадкоємців помічається навіть цікавість і бажання ближче познайомитись з класичною старовиною. Але всі ці спроби вернутись до старої культури не зустрічали відповідної підтримки і співчуття серед громадянства Середньовіччя.

В Середні віки знали тільки кількох латинських авторів і то поперхово, розглядаючи їх або для потреб богословія, або як приклади мови для вивчення граматики. Найкращим в Європі ґрунтом для відродження інтересу до класицизму була Італія. Одні численні і прекрасні руїни храмів, дворців, урочистих арок, колон і т. и. раз-у-раз нагадували Італійцям, що вони живуть на тлі більш славної культури, ніж та, яку вони мали в цей мент. Не забували Італійці і того, що вони сини римлян, які володіли всім світом. Славні традиції все ще жили в народі. Сама латинська мова була їм близькою і найбільш зрозумілою. В Болонському та інших університетах Італії студіювали римське право. Суд, школа і самий побут італійців мав той чи інший звязок з старим Римом. Нарешті, Італія була тою країною, в пишних містах якої вперше з'являється протест проти середньовічного світогляду та народжуються перші індуїдуалістичні стремління. Все це пояснює, чому саме в Італії почалося Відродження класичної старовини. Гуманісти з завзяттям взяли студіювати класичних письменників. Їм приходилося з великою енергією і труднощами розшукувати забуті по монастирях рукописи славних римлян і греків. І кожна нова знаходка була правдивим святом для гуманістів. Вони до того захоплювались своїми античними письменниками, що, де тільки можна було в життю, бажали йти слідом за своїми учителями. Вони старанно вироблювали собі добрий латинський стиль, в листах між собою, в усіх родах літератури слідували античним зразкам. Але найголовніше було те, що людність знов повернулася до дійсно високих художніх і наукових здобутків античного світу. Ці здобутки не тільки допомогли самим гуманістам в їх боротьбі з схоластикою, але проклали дорогу до дальшого розвитку всіх наук і всіх родів мистецтва, які ми знаємо в нові часи.

Данте. 1265—1321 р. Розвиток гуманістичної думки, знання класичної культури звичайно не могло прийти відразу. Поволі через кілька поколінь утворювався світогляд гуманістів. Перший крок до того зробив ще майже зовсім середньовічний чоловік і великий поет всіх часів і народів — Данте Аліг'єрі.

Данте був родом з Флоренції, але під час одної з численних політичних сутичок флорентійських партій він був примушений покинути своє рідне місто і до кінця свого віку блукав по чужим йому містам і невеличким державам Італії. Бачучи вічні війни між цими державами, бачучи політичний нелад, який панував в Італії і у всій Європі, він мав про те, що з'явиться сильний римський імператор, який знов об'єднає всю Італію, відродить колишню державу римську і принесе на землю мир. Про цю всесвітню імперію писав він в своєму латинському трактаті *De Monarchia*. Він щиро вітав імператора Генриха VII, коли той прийшов до Італії, але останній не справдив його надій в найменшій мірі. Найбільшим твором Данте є «Божественна Комедія», велика символічна поема, писана чудовим італійським віршом. Починається вона тим, що Данте розказує, як він заблудився в темному лісі, і як заступили йому путь три дикі звірі. Але на поміч з'являється поет Віргілій і обіцяє вивести

його на вірний шлях. Темний ліс — це наше життя. Три звіря — це людські пороки, Віргілій — символ мудрости, філософії, яка помагає чоловіку їх побороти. Далі Віргілій приводить його в Пекло, котре, згідно середньовічній уяві, Данте малює, як глибоку безодню з 9 концентричних кругів. Потім Віргілій веде його в Чистилище — Purgatorium — котре Данте уявляє собі дуже високою горою. Там очікували кращої долі ті, хто мав ще надію потрапити в рай. На самій верхівці гори відчиняються ворота в рай, і тут Віргілій, символ філософії, мусить покинути Данте. До нього з'являється його люблена і померша вже Беатріче, символ божої благодаті. Цим хотів показати Данте, що спасти свою душу, перейти ворота раю можна тільки через божу ласку. Філософія і Віргілій тут вже були безсилі.

І в своїй поемі, і в інших творах Данте застається правдивим католиком. Але геніяльна натура його, обнімаючи все знання середньовіччя не задовольняється богословськими інтересами і переходить в своїх інтересах значно далі. Його цікавлять явища природи, він уміє цінувати, любити її. Переходячи по Пеклу, Чистилищу і Раю, малюючи образи поодиноких осіб, яких він там зустрічав, Данте показує вже, що і в його була цікавість до людської індивідуальности, що він розуміє людську психіку. Саму Божественну Комедію можна розглядати, як твір глибоко суб'єктивний, як алегоричну історію духовного розвитку самого Данте. Те саме, що спасає чоловіка від мук Пекла, що одчиняє йому ворота Раю, себто мудрість і Божя ласка, дає чоловіку заспокоєння і щастя також і на цим світі, на землі. Ми знаємо, що середньовічні аскети не хотіли на землі ніякого щастя, але Данте так само, як і де-які більш пізні учителі церкви (Франциск Ассизський), вже марить про земне щастя і вбачає його не в тих радощах землі, котрі одверто будуть пропагувати гуманісти, а в мудрому, християнському житті. Данте глибоко поважав класичних письменників, добре знає Віргілія, Горація, Овідія, Ювенала та інших, які відомі були в той час. Але разом з тим Данте ще не захоплюється ними так, як це робили гуманісти. Класична мудрість вживається ним нарівні з церковною, середньовічною, але не переважає ще останню. В своїх філософських міркуваннях він не одпадає від Церкви, але осмілювався всеж висловлювати де-які свої власні відмінні погляди. Далі вже тим, що він написав найбільший твір свого життя, Божественну Комедію на італійській мові, він виходив з кола схоластичної учености і звертався до ширших верств, серед яких саме розпочинався інтерес до науки і письменства. Все це пояснює, чому Данте вважається попередником гуманістів, чому гуманісти так високо цінували його і так низько схилялись перед ним, виділяючи його з кола інших письменників середньовіччя і вважаючи його своїм учителем.

Петрарка (1304—1374). Данте був учителем гуманістів, Петрарка ж був першим гуманістом, першим чоловіком нових часів.

Батьки Франческа Петрарки були родом з Флоренції, але були вигнані з рідного міста. Петрарка народився і довший час жив в Аві-

ньоні у Франції, де тоді перебували Папи («Авіньонський полон»). Батько хотів з нього зробити юр. ста і примушував студіювати право в Болоньї і Монпельє. Але Петрарка ненавидів юридичні науки і ще з молодю став захоплюватись книжками Ціцерона і других латинських авторів. Живучи постійно коло Авіньона Петрарка їздив і до Парижу, і до Фландрії, і до Германії, і до Італії, скрізь збираючи класичні рукописи. Тільки в 1351 р. переїздить він остаточно до Італії, де залишається один час в Мілані (на службі у князів Вісконті), а потім живе в ряді других міст. Помер він в Арква коло Падуї.

Петрарка був великим патріотом і підтримував всіх тих, хто міг на його погляд вернути Італії і Вічному Місту їх колишню славу. Від Пап він вимагав, щоб вони покинули Авіньон і вернулись до Риму і тим підняли значіння останнього. Але найбільше надії з'явилось у Петрарки, коли Кола ді Рієнцо, захопаний в римську старовину, зробив демократичний переворот в Римі (1347), проголосив себе трибуном і став заводити стародавній республіканський лад. Петрарка прославляв його на всю Італію і був дуже засмучений смертю трибуна (1354) і провалом його химеричної справи. Остатні свої патріотичні надії Петрарка покладав на імператора Карла IV, але теж даремно.

Петрарка був одним з найбільших поетів Італії. Його канцони в честь його улюбленої Лаури, утворили йому велику славу. Але сам Петрарка найбільше цінував свої латинські твори, велику поему Африку, де він прославляє Сціпіона Африканського, філософські трактати, історичні твори і т. и. Він написав теж величезну кількість листів до своїх друзів, писав полемичні твори, в яких нападав на схоластичну науку, на юристів, на тодішніх докторів, на астрологів.

Петрарка мав велику цікавість до життя, особливо до людської і своєї власної психології. Він глибоко захоплювався класичними письменниками, які йому були потрібні не для якої-небудь богословської мети, а самі по собі, які його приваблювали до себе однаково і своїми думками, і самою формою, красою вірша, величністю прози. Петрарка був натурою глибоко індивідуалістичною. Багато духовних сил, багато тяжких дум затратив він на те, щоб утворити свій власний світогляд. Догматичні питання християнства його мало цікавили, і він оставався добрим католиком. По своїм н а с т р о я м Петрарка є чоловік зовсім вільний від середньовічного рабства, по н а с т р о я м він є дійсно чоловік нових часів, але д у м к о ю своєю він все ще не увільнився від тої моралі, яку проповідувала католицька церква. Через це у Петрарки завжди була якась внутрішня роздвоєність. Він, котрий так любив життя, класичну старовину, свою власну славу, він кається, мучився і осуджував сам себе за свою діяльність. Але ця глибокість природи, його внутрішні страждання ще більше приваблювали до себе сучасників, котрих він навчав радити життю, розуміти і любити класичну старовину. Самий стиль його творів відрізнявся від схоластичного, штучного писання. Все це робило Петрарку першим письменником нових часів.

Його писане слово лилось так само вільно, ясно і просто, як жива мова, і тим ще більше вражав він своїх сучасників.

Слава Петрарки була дійсно надзвичайна. Йому не було ще 40 років, як він одержав аж два запрошення, до Парижу і Риму, вінчатися по прикладу античних поетів. Петрарка вибрав Рим, і там було улаштовано урочисту церемонію вінчання на Капітолії. Петрарку запрошували до себе імператори і королі, всі більш-менш видатні і сановні люде вважали за честь бути його друзями. До його приїздили, навіть приходили пішки з далеких міст щоб тільки побачити його, послухати голос поета і великого гуманіста.

Боккачіо (1313—1375). Наслідком діяльності Петрарки було те, що під його впливом з'явилася сила поетів і письменників, які переняті були гуманістичним настроєм. Серед цих письменників найбільшим був Боккачіо. Він був особистим другом Петрарки, котрого дуже поважав, листувався з ним і завжди залишався під його впливом. Цікаво також і те, що Боккачіо страшенно цінував Данте, був його біографом і читав у Флоренції лекції про «Боже-ственну Комедію». Боккачіо, так само як і Данте, і Петрарка, був родом з Флоренції. Походив він з купецької сім'ї, але не виявив охоти до торгівлі і все своє життя віддав студіям класичної літератури і письменству. Сам він і його сучасники найбільше значіння надавали його латинським ученим творам і різного рода коментаріям, потрібним для розуміння старих авторів. Але найбільше значіння Боккачіо, як гуманіста і письменника, полягає в його італійських творах, і особливо в «Декамероні». Зміст його такий: в час страшенної чуми в 1348 р. у Флоренції 7 молодих жінок і 3 молодих чоловіка виїхали за місто, в розкішну вілу. Там, щоб якось провести час, вони вирішили, що кожний з них має щодня розказати по одній новелі. За 10 днів таких новел набралось 100 штук. В цих повелях Боккачіо дуже яскраво, в художніх образах малює життя тих часів і особливо вражає своїм описом чуми в рідному місті. Боккачіо не писав філософських і моралістичних творів, але свій світогляд він виявляє в численних новелах «Декамерона». Більш ясно, ніж Петрарка, проповідує він те, що треба порвати з аскетичними ідеалами, які він висміює. Не треба насилувати своєї і людської природи, не треба аскетизму, треба кохати, бо кохання це законне право чоловіка, не треба уникати тих земних радощів, які може дати життя. Зовсім не торкаючись і мало цікавлячись богословськими питаннями, він по традиції залишався дійсним віруючим католиком, але по своїм моральним поглядам і настроям рішуче порвав з середньовіччям, і наближається до епікурейців, які учили, що мета людського життя — земне щастя, задоволення своїх потреб. Він не мав тих внутрішніх мук, які заповнювали все життя Петрарки, і весь перейнятий був радістю життя. Боккачіо висміює лицемірство і користолюбство монахів і духовенства, які проповідували аскетизм, а сами жили розбещеним життям, зловживали своїм саном і т. и. Один з героїв його новел, єврей Авраам пояснює свій перехід до християнства так: коли католицька церква все збільшує свою славу, не дивлячись на непомірну розбещеність її вищих

чинів, значить вона дійсно потрібна Богу. Це висміювання представників середнєвіччя було найкращою зброєю проти їх світогляду, тим більше що літературний успіх Декамерона був дуже великий. Один з істориків гуманізму сказав так: Данте — сучасники дивувались, Петрарку — прославляли, Боккачіо — читали.

Лоренцо Валла та релігійні питання; платонівська академія. Петрарка і Боккачіо були представниками раннього гуманізму. Одним з найбільш видатних представників пізніших гуманістів був Лоренцо Валла (1407 — 1457). Він був добрим стилістом латинської мови, ученим граматиком, знавцем грецької мови і, головне, був чоловіком з великим критичним таланом. Валла написав знаменитий діалог *De Voluptate*, в якому він обороняє епікурейську мораль і доводить, що єдиною метою життя можуть бути земні радощі. Далі Валла написав трактат «Про дар Константина», в якому критично розглядає знаменитий документ, на котрий протягом віків спиралися всі Папи, доводячи свої права на світську владу. По цьому документу виходило, що імператор Константин Великий подарував Папі Рим, Італію і весь захід імперії. Валла показав, що цей документ був в свій час підроблений і цим дуже підірвав стремління Пап до утворення всесвітньої теократії. В другому творі «Про монашество» він доводить всю зайвність аскетизма і непотрібність самого монашества. Він з'ясовує також неточність латинської Біблії (Вульгати), порівнюючи її з грецьким текстом. Найбільш характерним для Валла було те, що він не визнавав ніяких авторитетів. Своім критичним розумом він все хотів перевірити і так само, як критикував церковних отців, він зважувався часом виступати і проти грецьких і римських письменників. На це інші гуманісти йти не сміли. Але разом з тим Валла не мав твердих переконань. Бажаючи пристроїтися при папському дворі, він дуже легко зрікається від тих поглядів, які могли дратувати Пап і, дійсно, добивається того, що Папа Миколай V, сам гуманіст, дав йому місце при своїй курії. До християнства Валла ставиться не вороже, а скоріше індиферентно і навіть свої досліді над Біблією робить більше для того, щоб показати свою ученість, ніж з якихсь релігійних мотивів.

Цей індиферентизм до релігійних справ був найбільш характерним для гуманістів Італії. Студіюючи і у всьому слідуючи класичним письменникам, вони доходять до того, що замість Бога говорять про Зевса, замість святих називають імена з греко-римської мітології. Знаходилися й такі, що ставали просто ворожими християнству, сами ж повертались або до якоїсь філософської системи античності, або навіть до грецьких і римських релігійних вірувань. Серед інших філософів старовини найбільший інтерес до себе викликав Платон. В 1439 році на соборі обох Церков — Східно-Православної і Католицької серед Греків, які приїхали до Флоренції був і 80-літній Геміст Плетон, великий знавець і гарячий прихильник Платона. Серед гуманістів Флоренції, які купчилися навкруги Козімо Медічі, цей філософ своїми щирими промовами зробив враження дійсного пророка. Він повертався до старих богів, Зевса і других,

проповідував безсмертність душі і її переселення з одного тіла до другого. Проти християнства він одверто виступав, називаючи його софістикою. Під впливом Геміста Плетона з'явилася думка відродити знамениту Атенську академію Платона у Флоренції. Козімо Медічі вирішив навіть підготувати керownika майбутньої академії і обрав для того сина свого лікаря Марсіліо Фічіно (1433—1499), котрий дійсно зробився великим ученим, знавцем Платона, твори якого він перекладав на латинську мову. Фічіно теж перенявся самою системою Платона, але не тільки не одступив від християнства, а хотів помирити обидва навчання, а на самого Платона дивився, як на попередника Христа. Фічіно дійсно став на чолі того гуртка гуманістів Флоренції, які утворювали так звану Платонівську академію. Члени цієї академії збирались між собою для розмов на релігійні і філософські теми, святкували той день, який вважали за день народження Платона, перед котрим вони преклонялися майже як перед самим Богом.

Серед членів академії найбільше помітним був Піко делла Мірандола (1462—1494), який поставив собі завданням утворити свою філософську систему, яка б об'єднувала християнство, грецьку філософію і навіть східню мудрість. Для того він студіював єврейську мову і покладав великі зусилля, щоб зрозуміти таємний зміст містичної книги Євреїв—Каббали. Рання смерть не дала змоги цьому філософові, одному з самих симпатичних гуманістів, виконати свої завдання.

Таким чином, італійські гуманісти одійшовши від середньовічного світогляду, не утворили ні одної своєрідної і закінченої філософської або релігійної системи. Їх значіння для дальших поколінь полягало в тому, що вони розбивали духовне рабство Середньовіччя і відкривали шлях для наукової і філософської роботи своїх спадкоємців. Їх роля була скоріше критична, ніж творча.

Мистецтво в Італії за часи Ренесанса. Слідком за розвитком гуманістичного руху розвивається також мистецтво: архітектура, малярство, скульптура, і досягають такої краси і сили, якої потім ніхто з пізніших артистів не перевищав. Слово «Ренесанс» розуміють не тільки, як відродження інтересу до класичної культури, як відродження світської науки і письменства, але також як відродження мистецтва після середньовічного варварства.

Не можна сказати, що в Середні віки мистецтво не існувало — кращим доказом його своєрідного розцвіту є численні церкви готичного стилю, розкидані по містах Франції і Германії. — Такі пам'ятки старовини, як Реймський або Кельнський собори, показують, що в Середні віки любили і уміли будувати, і творами тих часів люде однаково захоплюються і досі. Дуже розвинена також була в ті часи техніка всякого різьбярства. Але скульптура і малярство були бідними в той час. Скульптори не знали людського тіла, не знали пропорцій, маляри мало розуміли закони перспективи. Природи малювати не вміли і заміняли її якимись умовними формами дерев, гір і т. п. Малярі і скульптори не дбали за красу своїх творів, і їх головною метою було передати їх з побожністю.

Мистецтво, як і все духовне життя, було під опікою Церкви і служило для її потреб.

Але під час Відродження і самі завдання, і форми мистецтва зовсім змінюються. Ще в XIV але найбільше в XV віці артисти починають досягати де-яких технічних успіхів, навчаються потроху вживати олійних фарб, привчаються розуміти перспективу і передавати її на своїх образах; починають на трупах і на живих людях студіювати людське тіло, учаться малювати природу, хоч і не малюють її окремо, як це роблять сучасні маляри: природа служить їм тільки фоном для їх картин. Пишуть вони все ще сцени з Євангелії, Біблії і життя святих, але дуже часто зовсім не дбають про те, щоб їх малюнок дійсно відповідав би своїй темі. Замість святих з вимученими лицами, ми бачимо на їх картинах італійських буржуа в сучасних їм, часто дуже гарних і багатих убраннях. В Середні віки артисти не дбали, щоб їх призвища були відомі, майже всі твори тих часів зостаються анонімними. В час Ренесансу інтерес виявляється також до особи артиста, і дійсно, кожний більш талановитий маляр або скульптор вносить свою власну творчість в роботу. Так само в Середні віки лица святих були дуже одноманітні, в час Ренесансу кожне обличчя має свою осібність. Дуже часто дівими особами якої-небудь Євангельської сцени являються Папи, кардинали, князі, відомі громадяне або самі артисти. Ми бачимо, що такі зміни, які ми помічаємо в мистецтві, цілком відповідають тим настроям, котрі характеризують гуманізм: цікавість до природи, до людського духовного і фізичного життя, до світських інтересів. Захоплення класичною старовиною також відбивається на мистецтві і особливо на скульптурі і архітектурі. Артисти студіюють всяку класичну старовину, копіюють античні статуї, малюють старі арки, колони, руїни храмів (їх дуже люблять старити на фоні своїх картин), а часом беруть і античні сюжети для своїх картин.

Попередником мистецтва часів Ренесансу є Джотто (початок XIV в.), котрий ще міцно звязаний і по своїм глибоко релігійним творам, і по простоті своєї техніки з Середньовіччям. Більшого розвитку досягає мистецтво в середині XV в. З дуже численних і талановитих майстрів цього часу (Брунеллеско, Гіберті, Донателло, Перуджіно і т. д.) одним з найбільш цікавих був Боттічеллі. Не дивлячись на де-які технічні дефекти, його образи вражають своєю красою, своїми фарбами, трохи засмученими, але спокійними і прекрасними обличчями. Крім духовних сюжетів і численних образів мадон, які він малює з щирим релігійним почуттям, Боттічеллі також пише, як і деякі інші його сучасники, на теми античної мітології. З його нерелігійних образів найбільш славні є «Весна» і «Народження Венери». Але дійсним чудом, порівнюючи з середньовічними примітивами, були три найславніші майстри всіх часів: Леонардо да Вінчі, Рафаель і Мікель Анджело.

Леонардо да Вінчі (1452—1519) був родом із Флоренції, працював в Мілані, Римі і скінчив своє життя у Франції. Це один з найбільш цікавих людей свого часу, найбільш різносторонній по своїм знанням і здібностям. Він був скульптором, архітектором,

фізиком, інженером і нарешті маляром. Як інженер, він працював наприклад над іригацією Ломбардії, служив також військовим інженером у одного князя. Він цікавився різними науковими питаннями і висловлював думку, що учений мусить необхідно не вигадувати науку, а будувати її на своїх спостереженнях і на досвіді — себ-то висловлював думку, яка лягла в основу всього природознавства а почасти і других наук. Але найбільш славним був Леонардо, як маляр. Він вніс нові технічні поліпшення в малярство, навчився розпреділяти світ і тіні на своїх образах; як ніхто до нього умів розпреділювати всі фігури на своїх малюнках. Найбільш славною є його «Тайна Вечеря» (в Мілані), яка на жаль дуже попусувалася від часу і людської недбалости. Над кожним своїм твором він працював цілі роки і залишив їх не багато. Серед їх — портрет Монни Лізи-Джіоконди є славним на весь світ.

Але творчість Леонардо була занадто своєрідна, щоб відбивати настрої загалу, настрої Ренесансу. Через це найкращим і найбільш геніальним представником настроїв гуманізму був Р а ф а е л ь (1483—1520). Родом з маленького міста Італії, він рано виявляє свій надзвичайний талант. Ще молодим чоловіком він з'являється в Римі і викликає своїми творами загальне дивування. Його не звуть інакше, як «божественний», за ним ходить, як за королем цілий кортеж учнів-артистів. З лагідною, ясною душею виконує він свої численні твори і молодим без жадного страждання, серед нечуваної слави кінчає своє життя. Найбільш відомі його мадонни (особливо Сикстинська, що в Дрездені). Він на замовлення Папи малює великі фрески (в Ватикані) «Ат-нська Школа» з Платоном і Аристотелем посередині, інші філософи старовини навкруги їх, і «Церковний Диспут», який складається з двох частин: внизу дебатують між собою духовні особи, папи, кардинали, на горі восідає Бог Отець, Христос і всі Святі. Ці дві фрески були задумані спільно кількома гуманістами. Виконуючи їх, Рафаель хотів нагадати цілу історію розвитку Церкви і філософії. Рафаель любив красу і малював тільки те, що вважав прекрасним, настрої його творів, всіх тих осіб, яких він умістив на своїх образах, є спокійний і радісний. Рафаель був вірний син і найбільший син Ренесансу.

Третій геній цього часу — М і к е л ь А н д ж е л о (1475—1564) був цілковитою протилежністю Рафаелю. Він був одночасно і поетом, і архітектором, і маляром, але сам він себе звав тільки с к у л ь п т о р о м. З його статуй найбільш славні «Моїсей» і La pïeta (Богоматір з тілом Христа). Але найбільшою його довголітньою працею була роспись Сикстинської капели в Римі. Його життя було тяжке, і він почував себе дуже нещасливим чоловіком; він вже не був перенятий радісним настроєм гуманізму: проповідь монаха Саванароли (див. нижче) глибоко його вразила. До того ж він жив в той час, коли релігійні питання знов хвилювали весь світ, а Італію заповнили чужинці. Сумні настрої відбилися на всіх його творах і особливо на образах Сикстинської капели. Там він на своїх величезних фресках малює перші дні творіння світу, перший гріх і

страшний суд, де грізний судія Христос судить і кидає грішників в пекло. Поруч малює він старих пророків, які засмучено думають про горе світу.

Мікель Анджело разом з Рафаелем і найбільшим скульптором часу Браманте розпочали собор Св. Петра в Римі, величної пам'ятки архітектурного стилю Ренесансу.

З Венеціанських малярів самим славним був Тіціан, котр. й за свій довгий, майже столітній вік в своїх образах відбивав і любов до краси в часи Ренесансу, і бучну славу своєї Венеції.

Слава гуманістів; меценатство; Саванарола. Ми бачили, якою надзвичайною славою тишився Петрарка. Сам він осуджував славолюбство. Приймаючи пропозицію вінчатися на Капітолій, він сказав, що робить це для того, щоб прикладом своєї слави заохотити молодші покоління до художньої праці. Але насправді і Петрарка любив славу саму по собі і всіма силами прагнув її, хоч і каявся, і осуджував себе за це. Стремління до слави, бажання залишити по собі велике ім'я — це було майже хоробливе почуття всіх пізніших гуманістів. Церква осуджувала такі стремління і, як мету людської діяльності, ставила добрі діла, угодні Богу, але ми знаємо, що настрої більшості гуманістів був зовсім інший, скоріше епікурейський. Начитавшись про славу античних героїв, навіть зовсім незначні і нині забуті гуманісти марили себе такими ж героями, думали, що вони навіки обезсмертили своє ім'я. Але ще більш характерно те для цієї епохи, що гуманісти дійсно мали величезний успіх і славу серед тодішньої італійської буржуазії. Поети, учені знавці античності, так само як маляри і скульптори, були першими людьми в Італії. Князі і правителі вважають за честь мати при собі більше гуманістів. Міста, в яких походив той чи інший славний гуманіст, гордилися тим, зберігали, як святиню дім, де народився їх знаменитий земляк.

Найбільшим центром гуманізму була Флоренція, духовний вплив якої простягався на всю Італію, слава якої розходилася по всій Європі. Ми знаємо вже, що з цього міста походили Данте, Петрарка, Боккаччіо, так само як і найславніші скульптори і маляри. Ми знаємо вже, що на чолі Флорентійської Республіки стояла знаменита банкруська фамілія Медічі, два представники якої однаково відомі і як банкири, і як політики, і як гуманісти. Козімо Медічі після перемоги над противною йому партією бере на себе всю владу у Флоренції в 1434 р., але не проголошує себе князем і залишається тільки першим громадянином Республіки. Його відношення до простого люду, розумна політика на користь своєї держави вигідно відрізняли його від інших правителів Італії, котрі робилися дуже часто справжніми жорстокими деспотами. За своє правління Козімо одержав титул «батька батьківщини» (*pater patriae*). Козімо сам добре знав класичну старовину і захоплювався нею. Він збирав бібліотеку рукописів, мав при собі десятки переписчиків, які копіювали для нього твори античних авторів. Козімо мав велику любов до будування, до малярства і

витрачав на те силу грошей. Всім ученим гуманістам, письменникам, артистам він давав свою підтримку і любив бути в товариському оточенню цих культурних і освічених людей. Ми знаємо вже про інтерес до Платона, який з'явився серед людей, що оточували Козімо Медічі. Його онук, Лоренцо Величний (Magnifico) був ще більш блискучим та талановитим правителем і чоловіком, ніж його дід. Він так само, як і Козімо, зостається тільки першим громадянином в республіці, але все управління міцно тримає в своїх руках. Лоренцо був сам славним гуманістом і поетом з епікурейськими настроями. Його оточення було пишніше од всіх королівських і князівських дворців в Європі. Життя в Флоренції переходило у всіляких святах і веселості. Лоренцо, як і його дід, мав коло себе велике товариство з видатних гуманістів. В своїх садах, які оточували його палац він улаштував академію мистецтва, де виховалось багато артистів, і між ними сам Мікель Анджело.

Крім Флоренції гуманісти купчилися теж коло Міланських князів, в Венеції, в Неаполі і в кількох других містах. Але по значінню своєму з Флоренцією може конкурувати тільки Рим і папська курія. Церква боялася всяких релігійних проповідників, «еретиків», які могли повести за собою народні маси; релігійний же індиферентизм гуманістів мало турбував її тим більше, що гуманісти були одірвані цілком від народа. Гуманізм захоплював вищі буржуазні класи, ті, котрі могли придбати собі вищу освіту. Висока і трохи антикварна культура гуманізму не могла мати впливу на простий нарід, на котрий найбільш спіралася Церква. Серед духовних осіб, на самому Папському престолі, з'являється чимало гуманістів. Так Миколай V (1447—1455) підтримував артистів і письменників і купч в їх навколо себе, заклад знамениту Ватиканську бібліотеку, збирав античну старовину. Пій II, — 1458—1464 — сам писав багато творів під назвою Енея Сільвія Піколоміні. На початку XVI в. після того, як Медічі були скинуті у Флоренції, Рим робиться першим центром гуманізму при Папах Юлії II (1503—1513) і Льві X (1513—1521), синові Лоренцо Величного. При цих Папах в Римі працювали великі артисти і серед їх геніяльні Рафаель і Мікель Анджело.

Таким чином, більшість гуманістів знаходилася на службі якого небудь правителя Італії. Часом вони займали відповідні політичні посади, але частіше мали просто синекури, їх тримали при собі, щоб вони працювали літературно або науково і т. д. З одного боку це дуже сприяло розвитку науки, літератури і мистецтва, дуже полегшувало становище самих гуманістів, але разом з тим це їх ставило в занадто велику залежність від панської ласки, викликало по-між ними заздрість один до одного, спонукало принижатись перед правителями і йти на різні недостойні вчинки. Взагалі, розбивши стару середньовічну аскетичну мораль, гуманістично настроєне громадянство кинулось в другу крайність. Біографії багатьох гуманістів, хроніки тодішнього життя переповнені різними досить скандальними історіями, які свідчать про загальну розбещеність, що панувала тоді.

Цим скористувався один гарячий проповідник, домініканський монах Саванарола (1452—1498), котрий з'являється у Флоренції і з великою рішучістю нападає на порочність громадянства і кличе до покаяння. Це був дуже вузький, але дуже щирий по своїм поглядам чоловік. Його промови справили величезне вражіння серед самого Флорентійського громадянства. Після того, як було скинуто Медічі, в 1494 р. він становиться на чолі республіки, заводить строгі порядки, слідкує через шпівнів за поведінкою громадян дома, робить труси і одбірає картини, статуї, книжки, музичні інструменти, маски і урочисто спалює їх на майдані. Все життя веселої Флоренції зовсім змінилося. Але це не могло довго тривати. Саванарола в своїх нападах не пожалів і пап, за що кінець кінцем і постраждав: його посажено було у в'язницю і покарано на смерть (1498).

В цей час вже помічається початок занепаду італійського гуманізму. Почалися так звані італійські війни (з 1494 р.). Спершу Французи зробили свій побідний похід на Італію, а далі в боротьбу втручаються і німецький імператор, і іспанський король. Італія стала театром міжнародної боротьби. Це і припинило дальший розвиток гуманізму. Остаточо стало на перешкоді йому католицьке відродження, яке починається в 40 роках XVI віку (про це нижче).

Політика за часи гуманізму в Італії. Перші гуманісти, як наприклад Петрарка, були великими патріотами і шукали різних шляхів для того, щоб об'єднати Італію, вернути її колишню політичну славу, але теоретично вони мало цікавилися політичними питаннями. Ще менше було до того інтересу у пізніших гуманістів; працюючи на службі у того чи іншого князя, вони не зважувалися навіть підняти свій голос в політичних справах. Так само як і в питаннях релігійних, в принципових політичних питаннях серед загалу гуманістів панував індивідуалізм. Але своєю практичною політикою і дипломатією, в якій часто брали участь і гуманістичні письменники, Італійці славилися на всю Європу. Італійські республіки були першими державами нового типу, вони мали з огляду на свої торгові зносини найдальші політичні інтереси і уміли їх добре боронити. Крім того великі труднощі були у внутрішньому управлінні італійських республік і князівств; змови, боротьба партій, свавільство кондотьєрів вимагали умілої і дужої політичної сили, щоб зостатись переможцем. Ці умови італійського життя утворили характерний тип італійського політика, який дуже яскраво намалював Макіавеллі в своєму трактаті «Князь».

Макіавеллі (1469—1527) це самий значний політичний письменник із всіх гуманістів. Слава його перейшла далеко по-за межі Італії і по-за межі його часів. Він був справжній гуманіст, добре знав і любив класичну старовину. Античні письменники і особливо Аристотель впливали і на його політичну думку. Але Макіавеллі був і практичним політиком. Після того, як скинуто було Медічі, він протягом 10 років займав у своєму рідному місті Флоренції посаду державного секретаря і часто виконував різні ди-

пломатичні доручення. В той час особливо тяжко приходилося Італії від нападів чужеземних військ, — французьких, німецьких, іспанських. Чужинці господарювали в Італії. Макіавеллі був республіканцем, але як патріот і реальний політик, він бачив, що єдиним порятунком для Італії є об'єднання всіх держав, і що це об'єднання може зробити тільки дужий князь. Прикладом такого князя для нього був Цезарь Борджіа, котрий не зупинявся ні перед якими жорстокостями, хитрощами і несправдою, щоб утворити свою державу. Такого саме правителя виводить Макіавеллі, як ідеального. Завдання князя — це досягнути загального ладу і добра, але для досягнення того він може виконувати всіх заходів, які знайде добрими. Князь може і не бути добрим і справедливим, але він повинен уміти так тримати себе, щоб, коли він того захоче, його вважали добрим і справедливим. Привмініше мати до себе любов підданих, але практичніше буває управляти страхом, часом жорстокістю. Макіавеллі при всьому цьому виходить з того, що люде взагалі є злі, невдячні, брехливі, полохливі і користолобні. Той правитель, який, працюючи серед безчесних, хоче зостатись чистим і чесним, неминуче мусить загинути. Ці думки і поради прийшлися дуже до вподоби всім майже правителям і протягом XVI, XVII і XVIII віків, у багатьох з них книжка Макіавеллі «Князь» була настольною.

Гуманізм по-за межами Італії. Франція і Англія. Батьківщиною гуманізму була Італія. Але ті самі соціальні причини, які утворили в Італії добрий ґрунт для розвитку індивідуалістичних настроїв, для відродження класичної старовини, існували і по-за Альпами. Феодальні відносини замінялися новими серед тих класів суспільства, які існували в Середні віки, виростав новий клас, клас буржуа, які скрізь виявляють найбільший інтерес до гуманістичного руху. Але розцвіт гуманізму у Франції, Англії і Германії припадає на кінець XV і початок XVI віку, тоді як в Італії Петрарка користувався своєю славою ще в першій половині XIV віку. В Італії цей могутній рух мав силу довше двох віків, в других країнах Європи, і особливо в Германії, він тягнеться тільки кілька десятиліть і далі замірає під впливом різних політичних завірюх і релігійних страстей. Далі у всіх інших країнах гуманістичний рух розвивався під більшим або меншим впливом Італії, хоч в кожній країні малися і певні національні відміни.

У Францію гуманістичні ідеї Італії були занесені через папську курію, яка перебувала в Авіньоні, через самого Петрарку ще в XIV віці, але в той час цей рух не мав значних наслідків, і далі війна з Англією, внутрішній нелад припинили його аж до кінця XV віку. В цей час з'являється знов великий інтерес до гуманізму. Розвитку його дуже сприяли італійські війни. Коли французька аристократія разом з військом попала в Італію, вона була цілком захоплена тим відмінним від французького, іншим життям італійських магнатів. І у них з'явилося бажання завести собі такі самі дворці, статуї, образи, убрання, книжки і, нарешті, переняти самий дух культурного гуманістично настроєного громадянства Італії. Сам король Франциск I перенявся цими думками та бажаннями і став

найбільшим меценатом у своєму краю. Він між иншим запросив до себе і Леонардо да Вінчі, котрий у Франції і помер. Сестра Франциска I, Маргарита Наварська, була сама письменницею, знала добре класичні мови, оточувала себе великою кількістю гуманістів-учених і поетів.

Але з усіх французьких письменників часів Відродження самим значним був Франсуа Рабле (1496—1553). Сам він був монахом, але в своїх сатиричних романах «Гаргантюа» і «Пантагрюель» Рабле найбільше гостро висміює як-раз духовенство. Разом з тим в цих романах Рабле висловлює свої погляди на всі життєві питання. Рабле типовий гуманіст. Весь він перенятий глибоко радісним настроєм, він любить життя, вірить, що чоловік по своїй природі, фізичній і розумовій, є добрий, і через це не треба боротися, як це робили аскети, з своїми натуральними духовними і плотськими стремліннями, неначе з якимсь злом. В своїх романах він говорить між иншим про ідеальне, фантастичне абатство «Телем», на дверях якого написано «роби, що хочеш». Рабле висміює схоластичну науку і середньовічну систему виховання, і замість того пропонує нове гуманістичне виховання, яке утворювало-б дійсно освічених і різносторонніх людей; при цьому він звертає увагу і на фізичний розвиток людини. Рабле був не тільки добрим знавцем грецької і латинської літератури, не тільки граматиком, але й лікарем, натуралістом, і мав дух дійсного ученого. Як майстер слова, він займає дуже почесне місце в історії французького письменства.

До гуманістичного напрямку можна віднести і другого знаменитого французького письменника цього віку, Монтеня. В цей час вироблюється французька літературна мова, яка знає і таких поетів, як Ронсар і інші.

В Англію італійські гуманістичні впливи доходять ще в XIV віці. В цей час з'являється там знаменитий письменник Чоусер (1340—1400), який написав «Кентерберійські оповідання». Своїми темами і своїм настроєм ці оповідання нагадують «Декамерон» Боккачіо. Чоусер був на континенті, перебував довший час у Франції, їздив до Італії. В його творах відбивається вплив французький, італійський і нарешті класичний, але разом з тим він описує дійсне життя сучасної йому Англії. «Кентерберійські оповідання» — це збірник новель, які розказують по черзі подорожні, ідучи у Кентербері на прощу до гроба Св. Фоми Бекета. Тут зустрічаються і оповідають свої історійки представники всіх класів тодішньої Англії. При цьому, як і у інших гуманістично настроєних авторів, найбільше достається монахам і духовенству. Внутрішні непорядки і війни в Англії в XV в. затримали дальший розвиток гуманізма, який знов починає відновлятися на самому тільки кінці XV і особливо в XVI в. Король Генрих VIII був великим прихильником гуманізма і сприяв розвитку останнього в Англії. Найбільш відомим представником гуманізма його часів був Томас Мор (1485—1535), котрий був одночасно і дуже видатним членом Англійського Парламенту, а потім Лордом-Канцлером. Розійшовшись в своїй

релігійних поглядах з королем Генрихом VIII, він склав свою голову на ешафоті. Томас Мор написав «Утопію». Там він переказує свою розмову з одним подорожнім, який спершу критикує всі порядки в Англії і особливо зупиняється на тяжкому становищі селян і робітників. Далі, подорожній розказує про державні і соціальні порядки, які він начеб-то бачив на острові «Утопії», де не було приватної власності, де панував комуністичний лад, де всі були щасливі і користалися повною духовною свободою. Там не переслідували нікого за його релігійні погляди. Єдиною метою уряду цієї фантастичної держави — є громадське щастя. Мор був, таким чином, не тільки представником гуманізму в Англії, але й попередником комунізму нових часів.

Гуманізм в Англії існує ще довший час і досягає нового розцвіту при королеві Єлизаветі (1558—1603), яка була сама перенята гуманістичним духом. В цей час з'являється в Англії величезний письменник всіх часів, Шекспір.

Гуманізм в Німеччині. Німецький гуманізм, як і в інших країнах, розвивається під впливом Італії, але і незалежно від цих впливів, в Германії ще з кінця XIV в. виникає товариство «Братів спільного життя», котре своєю метою ставить переписку книжок і просвітню діяльність, яку члени товариства розповсюджують майже на всю Германію. В своїх школах вондають не тільки релігійну освіту молоді, але добре навчають латинської мови, студіюють латинських, а часом і грецьких авторів і підготовляють ґрунт для розвитку гуманізму. Німецький гуманізм відрізняється від італійського своїм релігійним духом. До цілковитого релігійного індіферентизму або ворожості до християнства німецькі гуманісти ніколи не доходять. Далі, в Германії гуманісти зустрічають далеко більший відпір з боку представників схоластичної науки, ніж це було в Італії. Через це німецький гуманізм, спершу менш рішучий, більше науковий і теоретичний, дуже скоро входить в бойову, політичну добу свого існування. Гуманісти виступають з гострими принциповими нападками на схоластику, а далі переходять і на особистий ґрунт, без жалю висміюють самих схоластів. Найбільшою сутичкою гуманізму і схоластики був так званий Рейхліновський спір.

Рейхлін (1455—1522) був дуже ученим чоловіком, знав добре не тільки латинську мову і письменство, але так само грецьку і навіть єврейську. Останньою він зацікавився під впливом Піко делла Мірандола, бажаючи розібратись в філософській мудрості єврейської містичної книги «Каббали». Рейхлін перевіряв тексти Старого і Нового Завіту з грецькими і єврейськими текстами і писав наукові трактати. Сама його діяльність викликала незадоволення проти нього схоластів, але так званий Рейхліновський спір починається з такого приводу:

Хрещений єврей Пфеферкорн, фанатично ненавидячи єврейську релігію, добився від імператора приказу, щоб всі книжки, противні християнству, одбірати у євреїв і палити. Рейхлін вступився за єврейські книжки, доводячи їх цінність і вказуючи на те, що Церква

розглядає євреїв не як єретиків, а просто як людей іншої віри, що євреї теж громадяне імперії і тому ніяких законних основ для нищення їх книжок нема. Це викликало полемічні виступи самого Пфеферкорна і інших представників схоластичної науки. Діло було перенесено на духовний суд, але Рейхліна оправдали. Противники його не заспокоїлися і вимагали нового перегляду справи. Спір починається, як ми бачили, з приводу єврейських книжок, але скоро обертається в загальну боротьбу двох напрямків: гуманізма і схоластики. Рейхлін писав до різних знаменитих людей свого часу, просячи піддержки в його боротьбі з темними силами. В відповідь він одержав силу прихильних листів, які і видав під назвою «Листи знаменитих людей». Тоді кілька його друзів випустили збірник вигаданих ними листів: «Листи темних людей», — одну з найбільш славних сатир цього часу. Ці листи начеб-то писали різні схоластики до Ортуїна, їх ученого і поета, котрого в листах вони страшенно вихваляють. Всі їх писання, написані дуже поганою латинською мовою, наївно говорять про різні недостойні сценки з життя духовних осіб, нетерпимо нападають на гуманістів і т. д. Але написано це було настільки обережно, що, коли вийшов перший збірник, самі схоласти думали, що це дійсно листи їх друзів. Тільки вихід другого збірника ясно показав, що це сатира. Звичайно ці листи викликали страшенне обурення серед ворогів і надзвичайний успіх серед друзів гуманістів.

Еразм Ротердамський і Ульрих фон Гутен. Найбільшими борцями за гуманістичні погляди в Германії були, крім самого Рейхліна, два чоловіка, дуже між собою неподібних: учений і письменник Еразм Ротердамський і лицарь-поет Ульрих фон Гутен.

Еразм був родом з Голандії. Зостається рано сиротою, він попадає в монастир, але монастирське життя не відповідало його природним нахилам; так само не миряться з ним його ранні наукові інтереси. Дякуючи своїм здібностям, він звертає на себе увагу людей, які дають йому змогу покинути монастир і їхати учитися до Парижу. Далі він їздить кілька разів до Англії, становиться в тісні зносини з Томасом Мором і з іншими англійськими гуманістами. Як в Англії, так і у Франції він мав великий вплив серед учених і письменників і сприяв дальшому розвитку гуманізма. Його ученість і літературний талант адобули йому бучну славу в Італії, куди він їздить ще відносно молодим чоловіком, — його зустрічають там з великою пошаною. Постійно він оселяється в Німеччині і там продовжує свою наукову працю. Він пише праці по філології, дає учені коментарії до різних класичних авторів, дуже багато працює над виправкою тексту Святого Письма, над коментаріями до писань Отців Церкви. Але крім того Еразм був дуже талановитим письменником з сатиричним нахилом. Найбільш знаменитою є його сатира «Хвала Глупості» — похвальна промова богині глупости в честь самої себе. Богиня говорить, що їй вклоняються всі люди, що її храм — весь світ. В цій формі описуючи своїх прихильників, богиня малює образи всього сучасного Еразму громадянства і, звичайно, висміює найбільш всіх противників гуманізма.

Еразм був громадянином всесвіту, його рідною мовою була латинь, на якій він тільки і писав.

Ульрих фон Гутен — це перш за все палкий ентузіяст, котрий болів душею за нещастя свого краю і обороняв своїм гарячим пером не тільки гуманізм, але перш за все Німеччину. Треба сказати, що взагалі німецькі гуманісти були настроєні патріотично, вороже до Папи, Риму і самої Італії, але Ульрих фон Гутен був найбільш яскравим предствником цих настроїв. Він писав спершу на латинській мові, але потім став звертатись до народа на мові німецькій. Походив він з збіднілої лицарської фамілії, так, як і Еразм, понадає спершу в монастир, але скоро тікає звідти і починає мандрувати по університетах Німеччини. Своїми знаннями і поетичним таланом він звертає дуже скоро увагу гуманістів. Деякий час він застається при дворі Майнцького архієпископа. Але Гутен був чоловіком незалежним, багатства і зовнішньої чести він не шукав і все своє життя, де міг і як міг, боровся за свої гуманістичні і патріотичні погляди. В той час, як Еразм проводить своє життя в спокою і багатстві, отримуючи великі кошти від різних князів, з якими він, при потребі, умів дуже добре погодитись, Ульрих фон Гутен, поміраючи, залишив після себе, як писав один з його сучасників,—одно перо... Як гуманіст, Гутен боровся з схоластичними ученими, брав гарячу участь в Рейхліновському спорі. Як патріот, він мріяв про зміну політичного устрою Німеччини, про збільшення сили імператора. Разом з тим він не забував і інтересів лицарського класа, й його ім'я зв'язано з лицарським повстанням, про яке ми будемо говорити далі. Цей зв'язок з лицарством, яке в ці часи свого занепаду і збіднення славне було подекуди і своїм грабіжництвом, дає привід де-кому з у них і до менш позитивних характеристик Гутена, але загальна історична традиція розглядає його, як великого ідеаліста і патріота.

Коли Лютер відколовся від католицької церкви і разом з народом утворив церкву Протестанську, коли почалася реформація, її прихильники думали, що всі гуманісти, які теж нападали на католицьку церкву, підуть разом з ними. Але вони помилялись: ні Рейхлін, ні Еразм з ним не пішли. Пояснюється це тою глибокою різницею, яка була між гуманістами взагалі і реформацією. Навіть такі добрі християне, як Еразм, були всеж представниками світського напрямку людської думки, були переняті людськими інтересами (*res humano*) і всяке релігійне захоплення, всякий релігійний фанатизм були Еразму, як і всім гуманістам, чужими. Еразм, котрий висміював неучтво католицького духовенства, так само почав сміятись над неучтвом протестантів, над їх граматичними помилками і т. д.

Тільки такі нечисленні люде як Гутен, дякуючи своєму патріотизмові, бажанню звільнити свій народ від католицького духовенства, зближуються з Лютером і становляться в ряди прихильників реформації.

Гуманізм взагалі не зацікавив так широко всі буржуазні кола Германії, як це було в Італії, але з початком реформації, коли вся людність Німеччини захоплюється релігійними питаннями, інтерес до гуманізма зовсім падає.

Значіння епохи Відродження. Гуманістичний рух, себ-то захоплення новими ідеями більш або менш широких кол громадства, під натиском подій припиняється, але робота гуманістів не пропадає даремне: вони розчистили шлях для дальших наукових студій, для розвитку світської думки, вільної від середньвічних пут. Всі галузі сучасної науки розвиваються крок за кроком з того часу, не дивлячись на перешкоди, які ставить релігійний фанатизм і католиків, і протестантів. Багатьом ученим XVI та XVII віків загрожували муки інквізиції, а один з сміливих філософів, Джордано Бруно загинув навіть на огнищі інквізиції.

Самі гуманісти найбільш зробили для класичної філології, себ-то науки, яка студіює грецьку і римську мову, відшукує і установлює дійсні тексти писань античних авторів і т. д. Так само захоплюючись старовиною вони багато дали для археології, роблячи розкопки, відшукуючи пам'ятки античного мистецтва і т. д. Серед гуманістів була також велика цікавість до історії, де-які з них залишили цінні праці, особливо ж Макіавеллі: його флорентійська історія є одним з видатніших творів нових часів.

Що ж до природознавства, то гуманісти зробили дуже мало в цьому напрямку, але під впливом їх загально наукових стремлень ближчі ж їх спадкоємці зробили дуже великі кроки вперед. На успіх географії і астрономії вплинули також великі морські відкриття кінця XV віку, які між иншим довели, що земля є куля. В звязку з цим польський каноник Копернік (1472—1543) написав працю «Про обертання небесних тіл» і в ній одкинув теорію Птолемея, яка доти всіма визнавалася, і довів, що не сонце ходить навкруги землі, а земля навкруг сонця. Ці його відкриття доповнили потім Німець Кеплер (1571—1630) і Італієць Галілей (1564—1642). Вони встановили закони руху небесних тіл. Копернік присвятив свою книжку Палі, але це не заважило Церкві осудити його систему, Галілея ж за її оборону віддали навіть під суд інквізиції.

В цей же час розпочато було наукове студіювання анатомії на трупах (Везальо, 1514—1564), відкрито було систему кровобігу (Сервет, якого за його богословські погляди було спалено на огнищі в 1553 р. і Гарвей, 1578—1657), покладено початок науковій хемії і мінералогії, зроблено поспіхи в фізиці, медицині.

Ми знаємо, що філософією дуже цікавилися гуманісти. Самі вони не утворили ніяких нових систем, але їх критична робота що до поглядів середньвічних, їх студії античних філософів в цьому напрямку підготували ґрунт для дальшого розвитку людської думки. Одним з фундаторів нової філософії був англієць Бекон Верулемський (1561—1626). В основу своєї філософії він поклав спостереження явищ природи і спроби над ними. Встановити загальні закони природи і утворити філософську систему на його погляд можна

тільки на підставі цих спостережень і досвіду. Через це його філософію звуть досвідною або е м п і р и ч н о ю.

Другим фундатором нової філософії був Француз Декарт (1596—1650), який був одночасно найбільшим математиком свого часу. Він виходив з погляду цілком протилежного Бекону, а саме хотів найти одну якусь гадку, аксіому, яка була-б ясна сама собою, без жадних доказів, відносно справедливості якої не могло б бути ніяких сумнівів. У всьому людина може найти сумнів, крім того, що вона м и е л и т ь: «Я думаю, значить, я існую». З цієї аксіоми став він робити далші висновки, доводячи існування Бога, безсмертя душі і т. д. В протилежність спостереженням і спробам, які ставив в основу філософії і науки Бекон, — Декарт спірався на логичні заключення і розуміння людського розуму. Через це його система зветься р а ц і о н а л і с т и ч н о ю (ratio — розум).

Таким чином, ми бачимо, що гуманісти або самі безпосередне, або впливаючи на далші покоління, поклали основу всім галузям наукової думки знаття. В сфері художньої літератури вони дали незабутні твори; чимало з них, як наприклад Петрарка і Боккачіо в Італії, Рабле у Франції, Чоусер в Англії, поклали основу самій літературній мові своїх народів, хоч взагалі здебільшого вони тримались ще латині. Найбільших же результатів досягли артисти Ренесансу. Твори і імена малярів, скульпторів і архітектів цих часів стали невмирущими, класичними. Всі далші покоління могли у них тільки вчитися.

Велике значіння для розповсюдження гуманістичних ідей, так само як і для всього письменства і науки, мав винахід друкування.

Ще з Китаю була занесена перша ідея друку: китайці вирізували те, що хотіли надрукувати, на дерев'яній дошці і відбивали текст на матеріях. Цей винахід після Хрестових походів був занесений і в Європу. Але німець Іоганн Гутенберг коло 1440 р. вигдав рухомі металічні букви; з'єднався з одним ювеліром Фаустом і утворив першу друкарню, яка в 1450 р. видрукує першу книжку — Біблію. В часи Гутенберга друкарі сами були дуже ученими людьми, працювали над встановленням дійсного тексту класичних і церковних рукописів, виправляли літературність мови. Дякуючи друкарству, книжки, які були до того дуже дорогі, відразу подешевшали і стали в великій кількості розповсюджуватись серед громадянства, викликаючи новий інтерес до літератури і науки. Поруч з книжками стали друкувати брошури, листи, а в XVII віці стали виходити перші періодичні видання, газети та журнали.

Розділ 3.

Боротьба з Ісламом.

Походження і зріст Турецької держави. Знищення тисячелітньої Візантійської Імперії і особливо саме появлення в Європі страшного ворога, турок, мало вплив на всю історію нових часів, особливо ж в ту добу, яку ми студіюємо в цьому розділі нашого курсу.

Турки захоплюють весь балканський півострів, переходять за Дунай і підбивають собі Молдавію, Волощину і більшу частину Угорщини. Вся Передня Азія, Архипелаг, Південна Африка, з Єгиптом теж переходять до їх рук. Утворюється монархія зовсім чужої Європі культури, яка частину європейських земель тримає у рабстві, інший загрожую своїм далльшим наступом.

Щоб ясніше уявити собі ці значні події європейської історії, необхідно зупинитися більш детально на походженні Турецької держави і її зрості.

Турки належать до одного з численних степових народів Азії. Ще в XI віці з'являється в Передній Азії одно з їх племен, так звані Турки-Сельджуки. Наприкінці XI століття засновують вони своє царство в Малій Азії на землях, які до того утримувала в своїх руках Візантійська імперія. На короткий час приходять вони в Палестину. Їх напад на західніх християн богомольців дав привід для першого Хрестового походу у Палестину (1096—1099).

В цей час Арабський каліфат зовсім вже згубив свою могутність, розпався на частини. Всесильний колись каліф не мав ніякої влади навіть в самому Багдаді і сам знаходився в руках своїх візирів. Через це каліф дуже охоче прийняв для своєї охорони і для заведення ладу правовірних Сельджуків, які дійсно підняли на якийсь час силу каліфа.

Монголи. Перші успіхи османів. Але на початку XIII віку в Азії з'являється великий завойовник Чингізхан, котрий утворює безконечну по своїм просторам монгольську державу. Дикі орди його спадкоємців заповняють північ Європи до Новгороду, Україну, заходять до Силезії і після свого страшенно руйнівного діла, набравши величезних скарбів, повертаються назад. Друга їх хвиля іде на південь від Каспійського моря, також нищить все на своїй дорозі, захоплює Багдад (1258), центр Арабської культури, нищить будинки, бібліотеки, вирізує сотки тисяч людей. Цей напад остаточно знищує царство каліфів, а разом з тим дуже руйнує і Сельджуків. Але царство Чингізхана скоро розпадається. В цей час, в другій половині XIII віку, приходять в Малу Азію нова орда турків, які зуть себе Османами від імени свого першого завойовника султана Османа. Османи покоряють собі Сельджуків, поширюють свої володіння в Малій Азії, перебіраються в Європу, захоплюють Фракію, ідуть на незалежні слав'янські держави Болгарію і Сербію. Після упертої боротьби Болгарія в 1391 році остаточно страчує свою незалежність і робиться турецькою провінцією. Сербія була розбита Турками в знаменитій битві на Косовому полі (1389 р.) і після цього робиться васальною султану державою. (З 1459 року Сербія перетворюється в звичайну турецьку провінцію). Турецький султан готувався вже до захоплення Царьгороду, але відновлення царства Чингізхана грізним Тимуром і нові походи Монголів, які дуже руйнують Малу Азію, — припиняють на якийсь час дальші завойовання турків.

Коли ж небезпека зі сходу зникає, і царство монголів знов розвалюється, турки продовжують свій наступ в Європі і в 1453 році

після тяжкої облоги беруть Царьгород. Останній Візантійський імператор, який на поміч дістав від західних християн тільки невеличкий виділ Генуезців, загинув в бійці. На св. Софії здійснюють хрест і ставлять пів-місяць. Султан Махмет II, котрий сам керував облогою Царьгороду, іде на південь Балканського півострова і захоплює одно за другим невеличкі феодальні князівства, на які розсипалась колись дужа Візантійська імперія. Далі Турки переходять Дунай, розпочинають боротьбу з Волоським і Молдавським господарями, які кінець кінцем примушені були визнати себе васалами турецького султана. В протилежність Болгарії і Сербії ці румунські землі зберігають і надалі своїх князів і певну незалежність від Турків.

Угорці (середина XV віку) з напруженням обороняють свої землі від турків. Але в 1526 році султан Сулейман (1520—1566), самий видатний султан в історії Турції, робить великий похід на Угорщину, розбиває військо; сам король Угорщини і Чехії Людовик II (з польського дома Ягелонів) був убитий. Після цього Угорщина поділяється на три частини: західня дістається разом з Чехією брату імператора Карла V Фердинанду, якого Чехи і Угорці обирають своїм королем — друга частина відходить в безпосереднє володіння Турків, Семигородщина попадає в руки Івана Заполої, котрий визнає себе васалом султана.

Кримський хан ще з кінця XV віку визнає зверхність турецького султана, але турки не пішли далі на завойовання України. Навпаки, українське козацтво, яке урятувало нашу землю від страшних татарських спустошень, само пішло в наступ, нападаючи на своїх невеличких чайках на турецьку флоту, тримаючи в великому жаху побережні турецькі міста і сам Царьгород. Їх сміливі напади на непереможних тоді турків викликали загальне здивовання і дуже ускладняли відношення поляків і турків. Турки загрожували полякам війною, коли не припиняться козацькі напади. Але ні поляки, ні самі турки, які посиляли до апоріжжя свою флоту і військо, не могли припинити козацький наступ.

Разом з тим султани поширюють свої володіння в Малій Азії, завойовують всю Малу Азію, Armenію, Азербейджан, Курдистан, Месопотамію, Сірію, нарешті Єгипет, Аравію і доходять до Алжира. Захопивши в свої руки Меку і Медіну, султани робляться каліфами, намісниками Магомета на землі, замість останніх Аббасидів, котрі перебували після розгрому Багдаду в Єгипті. Це ще більше піднімає значіння султана серед магометан.

Внутрішні відносини в Туреччині і оборона Європи від турецького наступу.

Турецька держава була дужа своєю єдністю, енергією, воєнним духом султанів і самих Турків. В Європу принесли вони свої звичаї степового народу: витривалість, відданість волі свого керівника, сміливість і разом з тим жорстокість. Турецька держава — це типова східня деспотія. Не тільки християне, але навіть пра-

вовірні виключені були фактично від управління нею. Султан спіравав не на аристократію, а на р а б і в. Навіть найвищі урядовці держави, візирі, висовувались часом з рабів. Такі управителі цілком корилися волі султана. Найкращою військовою силою султана були я н и ч а р и, війська, набрані з дітей християн та виховані в магометанстві.

Султани жили серед розкоші, по етикету, якому навчилися вони почасти у Візантіяців, почасти в монархів сходу (Китай, Араби). Султани будували мечеті і при їх також школи. Підтримували турецьке письменство і досить численних поетів, але високої культури, якої іслам досягнув при Арабах, вони не утворили.

До православної церкви, до якої належали і греки, і більшість під'яремних слав'ян,—турки відносились досить терпимо, не примушували насильно переходити до Ісламу, офіційно визнавали і патріярха, і духовенство. Але духовенство грецьке, так само як і громадянство, під турками дуже скоро забуває свою культуру. Припиняється розвиток колись багатой літератури греків, немає ні літописів, ні інших літературних пам'яток, таких численних в попередні часи. Аристократія грецька покидає свою батьківщину, втікаючи від турецького евавільства. Зате Греки починають брати дуже живу участь в торгівлі, і таким чином з'являється з часом новий впливовий клас багатих грецьких купців. Далеко гірше було становище слав'ян, Сербів і Болгар, котрі стали на довгі віки зовсім темними бідними народами, заможні верстви їх громадянства перейшли в іслам і потуречились, а церква їх опинилася цілком у руках греків (так званих «фанаріотів»).

Для всієї Європи з'явилася велика небезпека від дальшого турецького наступу, вся європейська культура, яка зробила в цей час великий поступ наперед, залежала від того, чи знайдуться на заході політичні сили, котрі б припинили турецькі завоювання. З одного боку Турки загрожують з Середземного моря Італії своїм флотом, в той час найдужчим у світі. Це хвилює римських пап, які не раз розпочинали заходи, щоб підняти хрестовий похід проти невірних. З другого ж боку Турки загрозували через Україну Польщі і від Угорщини всій Німеччині. В році 1529 султан Сулейман обкладає Відень, і тільки наближення зими примушує його повернутись назад. Цей похід схвилював всю Європу, але не привів до спільної акції. В західній Європі між державами були свої політичні сутички, а Германія саме горіла в цей час огнем реформації. Германським імператором був Карл V (1519—1555), якому належали Габсбурські Австрійські землі, Нідерланди, Іспанія і інші землі. Його сила непокоїла французького короля Франціска I, з котрим Карлу V приходилося вести уперту боротьбу. Бажаючи ослабити імператора Карла, Франція зав'язує мирні відносини з Турками. сакладає з ними договір, по якому, між иншим, французькі купці мали в Туреччині найбільші права перед усіма другими європейськими купцями, підговорює султана до нових походів проти Габсбурських земель. Ця політика французів продовжується і надалі. Наслідком всіх цих подій було те, що протягом XVI віку центральна

Європа була під великою загрозою турків. Навіть в мирні часи брали вони з пригрядничних місцевостей десятки тисяч людей в полон. Габсбурські володіння підлягали частим нападам, а імператори мусіли давати султану одступного.

На щастя для Європи вже на початку XVII віку турецька держава зменшує свою внутрішню силу. Замість хоробрих і сміливих султанів, що сами вели військо у бій, з'являються на престолі люде, які бояться самого гуку гармат, перебуваючи в своїх розкішних дворцях і гаремах. Наступ турок припиняється. Тільки в другій половині XVII віку візирі султана Махмета IV — Махмет Кеприл і потім його син Ахмет виявляють військову енергію і здібності. Але в цей час Європа вже дала туркам міцний відпір. В 1664 році турки були побиті (битва при Раабі) спільними європейськими силами, серед яких були і Французи. (До цього часу відноситься також короткий союз України з Туреччиною при Гетьмані Дорошенкові.) В році 1673 Ян Собіський, Польський гетьман, розбиває турків під Хотином. Ще раз загрожують вони Європі і в 1683 році обкладають Відень, але на поміч приходить Ян Собіський, який став вже королем Польським, знов розбиває турків і ослобоняє столицю Габсбургів. Після цього імператор одвойовує крок за кроком Угорщину, яка на прикінці століття цілком переходить до його рук.

Таким чином з європейських земель тільки Румунія, Балканський півострів і Крим знаходилися в турецьких руках. Визволення цих земель належить до дальшої історії.

Культурний, політичний і економічний розвиток балканських країн, Угорщини, України і навіть Польщі був затриманий турецькою експанзією. Торгові зносини від Чорного моря через Молдавію на Україну і Польщу припиняються, і тим підривається розвиток міст в цих краях. А це мало величезний вплив на всю їх історію. Але і на загальноєвропейські торгові і політичні відносини турецькі завоювання мали великий вплив.

Боротьба з Маврами (Іспанія і Португалія). Протягом восьми віків перебували на Піренейському півострові Араби. Ще в VIII віці прийшли вони в Іспанію і прилучили нові землі до величезного арабського каліфата, всесвітньої монархії іслама. Коли арабське царство розпалося, на Піренейському півострові утворився окремий кордовський каліфат, котрий з часом теж розпадається на невеличкі, одна одній ворожі держави. Весь час велася жорстока боротьба між маврами та іспанцями, і коли останні довгий час не були в силі побороти маврів, це пояснюється тим, що і християнські держави на півострові були дрібні і теж ворогували між собою.

В середині XV віку на півострові було три більших держави: Португалія на заході, Кастилія, найбільша по своїм просторам, посередині, Арагон на сході, і одна менша держава Наварра, яка лежала по обидва боки Піренейських гір. Маври мали тільки одну невеличку хоч і багату державу на півдні з головним містом Гренадою. Але в 1469 році король Арагонії Фердинанд оженився на Ізабеллі Кастильській, і таким чином утворюється ґрунт для іс-

нування єдиного королівства «Іспанії». Фердинанд і Ізабелла ставлять собі завданням вигнати остаточно з Європи Маврів. Після довгої боротьби в 1492 році відбито було у Маврів всі їх землі і саме місто Гренаду.

Ця довга боротьба з маврами витворила серед іспанців велику ненависть до невірних, жорстоку нетерпимість до всіх, хто не визнавав, або ухилявся від католицької християнської віри. З дозволу пап, Фердинанд і Ізабелла встановляють суд Інквізиції, який на підставі одного підозріння в неправовір'ю віддавав кожного в руки світських властей на огнище. В перші ж часи існування цього страшного суду, було спалено більше 2000 чоловік. Auto-da-fé, як звали в Іспанії смерть на вогні еретиків, стало звичайним явищем, дивитися на яке збирався народ і сам королівський двір. Переслідували найбільше тих магометан і євреїв, які переняли зовнішнє християнство, але таємно трималися старих своїх звичаїв. Король сам призначав Великого інквізитора, і всі мастки покараних переходили до королівських рук. Таким чином Інквізиція була почасти продовженням боротьби з невірними, почасти служила для короля одним з засобів розправи з королівськими ворогами.

Фердинанд і Ізабелла багато працювали над зміцненням королівської влади. Вони спіралися на міста і на їх союзи, так звані *Germandad*'и, при допомозі яких вони встановляли лад в своїй державі, але разом з тим позбавляли міста їх давніх вольностей. Фердинанд і Ізабелла нищили також численні замки феодалів, ослаблювали силу духовенства і добилися того, щоб папи не втручалися у внутрішні відношення іспанської церкви, і щоб король мав право намічати на високі духовні посади своїх кандидатів. Кортеси, себто загально державні зібрання духовенства, дворянства і представників міст втрачують своє попереднє значіння, і іспанські королі приходять до дійсно монархичної влади, утворюють дуже національну державу.

Фердинанд захоплює також ту частину Наварри, яка лежала на південь від Піринеїв, і таким чином об'єднує весь півострів, крім його заходу, де існувала самостійна держава, Португалія. Королі останньої теж musiли довгі часи вести боротьбу з Маврами, теж боролися за встановлення своєї влади з феодальною аристократією. В XV віці це була невеличка, але міцна держава.

Таким чином ми бачимо, що в той час, коли Візантійська імперія перестає існувати, Турки заповняють Балканський півострів, заходять у самий центр Європи, на заході країни Піринейського півострову визволяються від Маврів, робляться великими мореходними державами, а Іспанія в XVI віці уявляє з себе саму могутню європейську державу, яка претендує на всесвітню гегемонію.

Розділ 4.

Великі географічні відкриття і їх значіння.

Шляхи до Індії до кінця XV віку. Ми знаємо, що найбільше приваблюючим для Європейців був той крам, який приходив з далекого Сходу, з Індії. Це були різні корінці, шовк, дорогоцінні каміння, перли, слонова кість і т. и. Три торгові шляхи вели з Індії до Європи. Один караваном через гори і Середню Азію до Каспійського, а далі до Чорного моря, другий Індійським океаном в Персидський залив, а звідти Тигром до Багдаду, а потім караваном через пустелю до портів Сирії; третій Індійським океаном і Червоним морем до Єгипта — Олександрії. Перший шлях в XIV, XV віках найбільше використовували Генуезькі купці, які мали свої факторії на Чорному морі, але захоплення турками Царьгороду зачинає для Генуезьких кораблів Дарданели, і цей шлях для Європи пропадає. Через Олександрію вели торговлю Венеціанці, але завоювання турками Єгипту (початок XVI віку) припиняє і цей шлях. Шлях через Сирійські порти найбільше послужив європейцям ще під час хрестових походів, коли вони мали в руках кілька побережних міст. Але ще в кінці XIII віку ці міста переходять в руки невірних.

Правда, Венеціанці і особливо Французи, дякуючи вигідним договорам Франціска і Сулеймана (див. вище), здобувають собі право вести торговлю і в турецьких портах, але все ж торговля з Індією значно утруднялася після встановлення турецької держави. Крім того крам, який переходив через стільки країн, обкладався великим митом і попадав в руки європейців по цінам в кілька разів вищим за ті, що він коштував в самій Індії. Це розуміли в Європі і почали шукати нових шляхів у багату Індію.

Одні гадали, що цей шлях можна знайти, поїхавши морем на південь вздовж західного африканського берега. Другі починали розуміти, що земля є куля, і через те, коли поїхати на захід в Атлантицький океан, цей шлях мусить теж привести до Індії. Але щоб практично здійснити цей план, треба було сміливих, відважних мореходців, треба було щоб знайшлися держави, які б взяли на себе організацію трудних, далеких експедицій. Тими державами і з'являються Іспанія і Португалія, які в своїй багатовіковій боротьбі з Маврами виробили в собі багато сміливості і енергії. Тепер, коли Маврів не було більш в Європі, ці держави всю свою енергію віддають на шукання нових шляхів. Португальцям щастить обійти кругом Африку і найти шлях до Індії (Васко да Гама 1498). Іспанцям пощастило відкрити Америку (Колумб 1492). Вся індійська торговля попадає в руки Португальців. Всі багатства Америки дістаються Іспанцям.

Відкриття морського шляху до Індії. В класичні часи і в середні віки моряки не відважувалися від'їздити в одкрите море і

видили здебільшого по-під берегами або ж від острова до острова. Відкриття компаса (в кінці XII віка) мінило справу і дало можливість по магнітній стрілці встановлювати напрям і орієнтуватися в відкритому морю. Найбільше сміливими мореходцями в середні віки були Нормани, які об'їздили всю Європу, доїздили до Ісландії, де утворили свою колонію, досягнули навіть Гренландії і берегів північної Америки. Італійські мореходці добре знали Середземне море, але за його межі, на океан не виїздили. Португальці на початку XV віку теж боялися виїздити на відкритий океан, але під впливом енергійних і відважних експедицій свого короля Генриха Морепоплателя вони робляться самими сміливими і умілими моряками в Європі. Генрих Морепоплатель посилав експедиції на південь вздовж африканського берегу, але успіху цих експедицій дуже заважали старі географічні уяви: люде думали, що під прямим соняшним промінням припиняється всяке життя, і доказ тому бачили в величезних Африканських пустелях. Думали також, що коло екватора океан починає кипіти, що вода там страшенно солоня, і що з густої водяної маси корабель зовсім не може вибратися. Після довгих спроб в 1434 році португальці нарешті зважилися проїхати на південь по-за пустелі Сахари. Коли вони побачили зелені береги з роскішними пальмами, коли доїхали вже до Сенегамбії, знайшли там людей і великі природні багатства, страх перед південними країнами зникає. Разом з тим мінова торгівля з тубольцями і початок негроторговлі робили ці морські підприємства дуже вигідними і приваблювали до них силу людей.

В 1487 році Діаз доїздить до самого півдня Африки до миса, який король велів назвати Мисом Доброї Надії. Тільки вимоги матросів примусили Діаза одмовитися від дальшої подорожі до Індії. Відкрити морський шлях до цієї країни пощастило Васко да Гама (1498 р.). Об'їхавши Мис Доброї Надії, він поїхав на північ вздовж африканського берега. В Мелінді він знайшов гостинність у Султана, який дав йому лоцмана, щоб їхати в Індію. Васко да Гама приїздить на південно-західній берег цієї таємної, так довго приваблюваної Європейців країни — в Калікут. Індійські мешканці зацікавлені були в торгівлі з іноземцями, але самі в тому не були активними, і ця торгівля знаходилася в часи, коли туди приїздять Португальці, в руках Арабів, які везли індійські товари або до Персидського заливу, або ж по Червоному морю в Єгипет. Приїзд Португальців збентежив Арабів, які бачили в цьому загрозу їх монополній торгівлі з Індією. Араби настроюють проти Європейців господаря Калікут, в результаті чого Васко да Гама мусив виїхати в інші місця Індії. Після довгої подорожі повертається він до Португалії з великою славою і кораблями, повними дорогими індійськими товарами. Зараз же за цією першою подорожжю король мусив послати одну за другою військові експедиції в Індію. Португальці на Індійському океані оружкою рукою боряться з віковичними своїми ворогами — арабами, забороняючи їм вести торгівлю в Індію. Ця боротьба дорого коштує Португальцям на Індійському океані. Мусили вони тримати велику військову флоту і по берегах Африки,

Арабії, Індії, Індокитаю і самого Китаю вони утворюють свої укріплені пункти. Зате встановлюється цілковита монополія Португальців, які зовсім усувають арабів і не допускають до Індійського океану без свого дозволу нікого з Європейців. Над всіма своїми володіннями, які ніколи не заходили далі укріплених пунктів на береговій полосі, король Португалії призначає віце-короля. Таким чином Португалія робиться багатою морською державою, а Лісабон одним з славніших міст в Європі. Сила іноземців, італійських і інших купців, велике місцеве населення купчиться в цьому місті. Індустрія, яка вироблює предмети розкоші, страшенно розвивається в місті. Знаменитий поет Камоєнс виспівав в Луїзіаді славні походи португальських моряків.

Відкриття Америки.

а) Колумб. Честь відкриття Америки належить Христофору Колумбу. Родом був він з Генуї, народився в сім'ї простого ткача, освіту одержав нижчу і тільки значно пізніше починає поповнювати свої знання, студіюючи математику, астрономію і географію. Колумб рано робиться моряком і скоро переїздить до Португалії. Він плаває по Середземному морю, їздить в Північне море, звідти до Ісландії. Дякуючи цим подорожам і своїм студіям, Колумб робиться дуже добрим ученим моряком. В одній книжці прочитав Колумб, що земля є куля і що коли їхати від Іспанії на захід, то можна досягнути берегів Азії. Прочитав він це більш як за десять років до відкриття морського шляху Васко да Гама, і Колумба, як і всіх тодішніх мореходців, захоплювала саме думка про те, як знайти шлях до чудесної Індії. Знаменитий в той час географ, флорентієць Тосканеллі, заявив, що переїзд від Європи до східних берегів Азії є не дуже тяжкий. Колумб одержав від нього карту, по якій довжина морського переїзду від Європи до Азії виходила майже вдвоє меншою, ніж є в дійсності один переїзд від Європи до Америки. Ці щасливі помилки робили Колумба сміливішим, він вірив в успіх діла і шукав тільки допомоги, щоб організувати експедицію. Колумб звернувся до Португальського короля, але його проєкт викликав до себе цілковите недовір'я. Спробував він також знайти підтримку при французькому дворі, але теж безрезультатно. Тоді він звертається до іспанського двору. Не зразу і тут знайшли співчуття його плани. Тільки після того, як впала Гренада, Колумб, дякуючи енергійній підтримці з боку Ізабелли Кастильської, врешті зміг організувати свою подорож.

Колумб дістає потрібні кошти і три кораблі. Але найтяжче було знайти людей: ніхто не хотів їхати в невідому, далеку путь. Колумб мусив набирати своїх людей з тюрем і взагалі без великого розбору. Набравши таким чином 120 чоловік, він виїхав в море. Спершу доїздить він до Канарських островів, а далі 6 вересня 1492 року виходить в далекий, невідомий ще людям океан. Колумб весь час сам направляє свою невеличку ескадру, занотовуючи в свій денник явища океанського життя. Більше місяця їхав Колумб

в відкритому океані, і серед команди почалося вже незадоволення і погрози проти надто сміливого адмірала. Нарешті стали з'являтися у воді різні прикмети (мережана паличка, ягоди і т. д.), які свідчили, що земля недалеко. Вся команда з великим напруженням дивилася вперед. Нарешті, раз увечері Колумбу здалося, що він забачив огонь, а ранком о 2-гій годині 12 жовтня один матрос дійсно побачив землю... В парадній формі зійшов Колумб на берег, котрий він вважав берегом Японії, островами Сіпангу. Але замість дворців і старої японської культури він знайшов тільки зовсім диких людей: ходили вони голими і мали червоно-мідну фарбу свої шкіри. Ні скотарства, ні хліборобства вони не знали, не мали також заліза. Колумб спершу попав на невеликий острів, котрий він назвав Сан-Сальвадор і прилучив його до земель Кастилійської корони. Далі він іде з своєю ескадрою шукать дійсних островів Японії і попадає на острів Кубу. Через величину цього острова Колумб прийняв його навіть за материк. На острові Гаїті він знаходить більш розвинене населення. У цього населення іспанці дуже легко стали вимінювати золото. Тоді Колумб надумав, що це є дійсно Японія, вирішив повертатись назад, щоб сповістити про свої відкриття. З великим трудом борючись з океаном, добрався він до берегів Португалії і нарешті попадає в Іспанію до королівського двору. З тріумфом зустріли в Іспанії Колумба з його палугами, індійцями і всякими дивовижними для Європейців річями. Фердинанд і Ізабелла звертаються тоді до Папи, бажаючи від його одержати право на володіння новими землями. Папа проводить лінію по меридіану: землі відкриті на захід від меридіана діставались Іспанцям, землі на схід від меридіану (Африка а потім Індія) Португальцям.

В скорому часі Колумб іде вдруге до нових земель, де він між иншим залишив першу невеличку колонію. Цей раз мав Колумб 17 кораблів і 1500 чоловік. Разом з тим везла експедиція з собою зерно, цукровий каміш, коней, різну рогату скотину і т. д.: це були перші подарунки Новому Світові від старого. Колумб не знайшов своєї першої колонії, яку знищили тубольці, йому теж довелося боротися з останніми, але ще тяжче було мати діло з своїми колоністами. Іспанці не хотіли коритися своєму віцекоролю Колумбу, котрий сам був Італійцем. Через ці непорозуміння Колумб мусив знов повертатися до Іспанії, щоб полагодити свої відносини перед двором. В третю свою подорож іде Колумб більш на південь і відкриває материк Південної Америки, коло гирл Оріноко. Але з своїми іспанцями він знов непомірівся, і діло дійшло до повстання. З Іспанії надіслали до Колумба ревізора, який став на бік незадоволених, закував Колумба в кайдани і так привіз до Іспанії. Правда, королева зараз же визволила великого чоловіка від в'язниці і з пошаною до нього поставилася, але в Новий Світ післали управителем вже иншого чоловіка. Ще раз вдалося Колумбу зробити одну експедицію до південної Америки. Але ця подорож була дуже тяжка і невдячна. Тим часом помірає королева Ізабелла, яка весь час підтримувала Колумба, а король Фердинанд холодно відносився до його дальших проєктів. Колумб все шукав

берегів Сінангу, берегів Азії. Він одкрив цілий Новий Світ, але помер трагічно, вважаючи, що він не здійснив свого життєвого завдання. Колумб все ж настільки був певний, що ті землі, які він одкрив, належали до Азії, що дав їм назвисько Індії, (нині Вест-Індія), а тубольців звав Індіанцями, яке назвисько так і залишилося за червономідними мешканцями Америки. Сама назва Америка походить від імені флорентинця Америго Веспуччі, котрий брав участь в третій подорожі Колумба і описав Новий Світ. Його книжка була настільки відома всім, що замість того, щоб назвати Новий Світ від імені Колумба, його назвали не зовсім по заслугам від імені автора тієї книжки.

б) **Дальші відкриття в Америці.** Після перших морських відкриттів в Іспанії і в Португалії з'явилися цілі натовпи так званих конквістадорів, які щороку покидали свою батьківщину, шукаючи золота та індійських товарів. Європейцям було легко одержувати перемоги над мало культурними або зовсім дикими народами Америки, а особливо дякуючи огнестрільній зброї. В нових колоніях Америки Європейці безжалісно і безсовісно поводитися з тубольцями, нищили їх, обертали в рабство, примушували працювати, що було дуже тяжким для дикунів, які до роботи не звикли. Знайшлися люде, як єпископ Лас-Казас, котрі обороняли нещасних індіанців, але позаяк іспанці сами мали дуже мало охоти до роботи, а працювати комусь було необхідно, то стали перевозити з Африки негрів, котрі краще при звичаювались до роботи, ніж індіанці. Негроторговля в XVI, XVII та XVIII віках досягає величезних розмірів і робиться дуже дохідною. В Африці за неграми полювали, як за звірями з собаками, спеціально для того видресированими. Тільки в XVIII віці почали проповідувати проти цієї ганебної торгівлі, але припинено її вже тільки в XIX віці.

В скорому часі після перших відкриттів Колумба майже вся Америка робиться відомою Європейцям. Нарешті Європейці через материк Америки перебіраються до берегів Великого океану. Першу кругосвітню подорож робить Магеллан, котрий обігнув південну Америку, проїхав через пролив, який і досі носить його ім'я і попав у Великий океан. Сам Магеллан помер в дорозі, але його товариші пробралися до берегів Азії, Африки і вернулися в Європу (1520 року). Таким чином експедиції Магеллана удалося досягнути того, про що весь свій вік мріяв Колумб: досягнути Азії, ідучи на захід в океан.

Крім зовсім диких народів Європейці знайшли також в Америці і такі народи, як Мексиканські племена і Перуанці, які досягли досить високої культури. Мексика уявляла з себе державу, в якій господарювало плем'я Атцеків. В цій країні були добрі дороги, в містах були великі будинки з скульптурним оздобленням. Земля була добре обробленою, населенню відоме було різне ремісництво. Завоював цю державу іспанський офіцер Фердинанд Кортес (1519 р.). Не дивлячись на те, що у його було всього тільки кілька сот чоловік, Кортес, дякуючи гарматам і рушницям, досить скоро підбив цю країну, не зважаючи на рішучий відпір з боку

тубольців. В 1535 р. іспанець Пізарро після жорстокої боротьби захоплює Перу, царство Інків і знаходить там силу золота. Мексика і Перу стали двома віце-королівствами Іспанії.

Економічні і політичні наслідки великих відкриттів для Європи. Відкриття мали великий вплив на весь дальший духовий розвиток Європи, але ще більшим був вплив цих відкриттів на економічне, а далі на політичне життя. Перш за все, дякуючи новим шляхам до Індії, на європейському ринку з'являється велика кількість індійського краму, який раніш одержували через Передню Азію і Єгипет. Так само і з Америки стали вивозити європейці різні коріння. На європейському ринку з'являються продукти, які раніш зовсім не були знані: какао, ваниль, картопля, кава, чай, хинін, саго, ананаси і т. п. Привозять також з колонії цукор, риж, рибу, шкуру і т. д. Але безпосереднє після відкриття Америки найбільше значіння мало для Європи золото і срібло, котре добувалося в Новому Світі. Кількість дорогоцінних металів в Європі за короткий відносно час збільшилася в кілька разів. Це мусило відбитися на цінах різних товарів: гроші подешевшали, крам, особливо мануфактура, дуже подорожчав. Разом з тим заробітна платня робітників, так само як і ціна сільсько-господарських продуктів, піднімалася дуже поволі. Через це становище робітників а разом з тим і всіх тих, хто працював коло сільського господарства, дуже погіршало.

Зате за час відкриттів дуже розвивається торгова діяльність: купці різних країн страшенно багатіють. Саме в XVI віці з'являються в Германії такі багаті дома, як, наприклад, знаменитий дім Фугерів (в Нюрнберзі), котрі своїми величезними грішми могли впливати на весь хід політичних подій того часу. Банки, котрі існували вже, як ми знаємо, і раніш, тепер поширюють свою діяльність. Приймають вклади, віддають за відсоток під заставу гроші, випускають цінні папери, які можна було розмінювати за металічні гроші. Такі цінні папери були першими папіровими грішми. Разом з тим в великих торгових центрах з'являються ще інші установи — біржі. Раніше, коли торгівля в Європі не досягала таких великих розмірів, як в XVI віці, купці звозили в певні місця і в певні дні свої товари на ярмарок, де їх і продавали. Але коли торгові операції укладалися й збільшилися, стали замість того з'їздитися купці, показувати оден другому тільки зразки своїх товарів і на підставі цих зразків робити вже закупи і продажі. Такі збірки купців і самі помешкання, де вони збиралися, стали звати біржами. Найбільша біржа в XVI віці була в Антверпені.

Великі відкриття кінця XV віку кладуть початок океанічному періоду цивілізації. Ми знаємо, що почалася вона на великих річках, на Нілу (Єгипет), на Тігру і Евфрату (Вавілонія), далі переходить до моря, і в класичну добу вся культура і цивілізація купчиться коло Середземного моря; в Середні віки, особливо в другій половині, поширюється на північ до Балтицького і Північного моря, але тільки в нові часи цивілізація починає охоплювати всю земну кулю.

В зв'язку з відкриттями заходять зміни в політичному та економічному значінні ріжних країн в Європі. В XII, XIV і XV віках, ми знаємо, що найбільш розвиненою економічно була Італія з своїми блискучими містами-державами. Так само по торговельних шляхах, здебільшого по річках і коло моря в Німеччині розвиваються торгові міста, і цілі десятки північних німецьких городів об'єднуються в Ганзейський Союз. Італійці тримали в своїх руках Середземноморську торгівлю, Ганза вою північну. Але турецькі завоювання на сході утрудняють, а почасти і зовсім припиняють торгівлю Італії зі Сходом. Відкриття ж Америки і нових шляхів до Індії дає спрмогу Іспанцям і Португальцям монопольно забрати всю цю торгівлю до своїх рук, утворюючи страшну конкуренцію для Італійців. Крім того Іспанія і Португалія уявляли з себе в кінці XV віку міцні держави, і їх купці знаходили підпору у своїх урядів. В цей саме час Італія після італійських війн була ще більше ослабленою і підпала під чужоземне панування. Італійці не могли одстоювати свої права ні перед могутим султаном, ні перед західними державами. Так само і німецькі ганзейські купці страчують в XV і XVI віках своє значіння і багатство. Англія, Скандинавські держави і, нарешті, на сході Московщина утворюють сильні держави, починають підтримувати своїх купців, позбавляють ганзейські городи їх колишніх монопольних прав. Ганза не уявляла з себе міцного союзу, як це було в Греції (Атенський Союз). Окремі міста, які входили в склад Союзу, підлягали також ріжним сеньорам і мусили ще боротися з феодалною анархією. В той час, коли країни, з якими ганзейці торгували, стали національними державами, Німеччина була зовсім розпорошеною, і ганзейським купцям не було звідки чекати державної допомоги. Німеччина, захоплена війнами і внутрішньою релігійною боротьбою, на довгий час втрачує своє економічне значіння, разом з Італією.

Від середньої Європи центр економічного життя переноситься на захід до країн, які лежали по-над океаном, і перш за все до Іспанії і Португалії. На якийсь час ці дві держави монополізували всю океанічну торгівлю, але їх розцвіт продержався не довго. Португальці, захопивши в свої руки всю індійську торгівлю, в той же час не дбали про розвиток своєї власної промисловости. Привозючи дорогі товари сходу до Лісабону, вони не дбали за те, щоб укріпитися на різних європейських ринках і передавали свої товари чужоземним купцям, голандцям, англійцям та італійцям. Уже в кінці XVI віку Голандія відбірає майже всі колонії Португальців. Іспанія також не зуміла використувати того незвичайного економічного становища, яке їй дало відкриття Америки. Іспанці не дбали про розвиток і добру організацію своїх колоній, а бажали тільки як можна скоріше розбагатити і навести до себе найбільше золота і срібла. Але і ці дорогоцінні метали в самій Іспанії тільки розбещували ту частину населення, до якої вони попадали, товари дорожшали, промисловість падала. Політичні обставини, європейські війни, про які будемо говорити пізніше, ще більше сприяли

тому, що Іспанія в XVII віці була вже в повному економічному занепаді: населення зменшувалося, промислова продукція ослаблялась. Всі землі захопили дворянство і духовенство, а населення займалося примітивним хліборобством і скотарством. Таким чином після короткого і пишного економічного а разом з тим і політичного розцвіту Іспанія і Португалія уступають своє перше місце іншим країнам. Це були Голандія, яка належала в XVI віці до Іспанії і використовувала це для розвитку своєї світової торгівлі, а потім після довгої боротьби відбивалася від неї; Франція, яка в XVII віці робить великі економічні успіхи і робиться першою державою в Європі, і нарешті Англія, яка починає свій економічний розцвіт ще в кінці XVI віку, а в XVIII віці утворює тверду основу для свого всесвітнього політичного і економічного панування.

ЧАСТИНА II.

Релігійна боротьба в XVI—XVII віках.

Загальні уваги.

Ідеї релігійні панували над людскістю протягом середніх віків. Ми ознайомились вже вище з думками і настроями цієї доби. Ми бачили також, що гуманісти одступили від середньовічної ідеології і утворили свій світський світогляд. Але ми знаємо також, що те, чим жили гуманісти, — себ-то розумова аристократія тих часів, — не захопило мас народніх. Серед їх, так само як і серед більшости вищих верств громадянства всіх народів, релігійні ідеї панували над усе.

І от саме XVI і XVII віки були часом великих релігійних рухів в Західній Європі. Ці рухи широко поділяються на два напрямки: рух реформаційний, що йде проти католицької церкви, і рух контрреформаційний, що одстоював і відроджував католицьку церкву.

Почалась боротьба з реформаційного руху, і час від 1517 р. до половини XVI віку звуть часом Реформації, коли дійсно виникли і почали розповсюджуватись реформаційні навчення. Але вже в 40-ових роках XVI віку починається відродження католицизму. Цей рух, — католицька реакція, — особливо виявляє себе в другій половині XVI віку і в першій половині XVII, але католицька реакція продовжується в певних країнах і далі. Так само в інших країнах затверджується основа реформації, і ці країни назавжди опадають від католицької церкви.

Релігійна боротьба в ці часи відбувається і змішується з усіма іншими сферами життя. Рухи релігійні солідаризуються з рухами соціальними. Реформація в той чи інший спосіб впливає на розвиток європейських держав. Релігійні сварки робляться головною основою всіх міжнародніх відносин цієї доби, приводом для союзів, для війн цивільних і міжнародніх.

Розгляду релігійної боротьби, реформації і католицького відродження і присвячена ця частина нашої книжки.

Розділ I.

Реформація.

Значіння католицької церкви і світські причини реформації. В середні віки, коли не існувало ще великих держав новіших часів, коли теперішня Франція, Німеччина, Італія і інші країни були розбиті на силу невеличких ворожих одна одній феодальних сеньорій — католицька церква була одинокою в західній Європі об'єднуючою силою. Папі корились князі і королі. Самі імператори, які теж претендували на всевітнє панування, мусили в тяжкій боротьбі обстоювати свої права. Кінець кінцем і вони були переможені могутим папським престолом. Папи мали величезний вплив на всі європейські справи. По їх слову об'єднувалися часом ворожі між собою князі, щоб визволити гроб Господень від невірних. Папа і католицька церква були одинокою силою, яка уміла боротися з свавільством феодальних сеньорів. Нарешті, церква була огнищем духової культури в цю темну добу історії, «посередником» між Богом і грішними людьми, «скарбницею божої ласки», через яку тільки і було можна чоловіку спастися від пекельних мук. Перед папою і його нунціями, перед єпископами, абатами і звичайними ченцями дріжали і прості люде, і князі, і імператори.

Таке своє високе становище католицька церква дуже добре використовувала в своїх інтересах. Папи втручалися у внутрішнє життя всіх західно-європейських держав. Духовенство було вільним від підлеглости законам кожної окремої держави, але папа міг видавати закони, яким не тільки духовенство, але і самі управителі держави і всі піддані повинні були коритися. Духовенство не підлягало світським судам, мало свої духовні суди, але цим духовним судам були підсудні по багатьом справам і світські люде. Нарешті, церква встановлювала численні податки з усіх католиків, до якої б вони держави не належали, але зате папи не дозволяли правителям накладати податки на дуже багате духовенство і мастирі.

Все це терпіли князі і населення, доки панували в Європі феодальні порядки, при яких взагалі справжньої держави в нашому розумінню не існувало. Але ще в XII а особливо в XIII, XIV і XV віках феодальні порядки почали замінятись порядками новими і стали виростати дійсні держави, одні більші, другі менші, але в кожній такій державі король або князь хотів бути дійсним господарем над всіма своїми підданими. Таким правителям втручання церкви в справи законодавства, суда і особливо в їх права збирати податки, дуже не подобалося, і вони стали шукати засобів, щоб церкву обмежити в її правах. Населення, якому надто тяжко було виносити на собі вимоги церкви, завжди підтримувало в тому своїх правителів. Першою виступила в цьому напрямку Франція. Її королі ще з кінця XII віку почали збільшувати свою силу в країні. Велика сучічка між Францією і папським престолом,

між королем Пилипом IV Гарним і папою Боніфацієм VIII сталася на початку XIV віку. Почалася боротьба, яка скінчилася повною перемогою короля, і папи на 70 літ навіть мусили переїхати у Францію до Авіньону («авілонський полон пап»). Але все це привело тільки до обмеження пап в деяких їх правах у Франції, сама ж французька або Галіканська церква осталася правовірною католицькою. Така-ж боротьба і з такими ж результатами відбулася в Англії в XIII—XVI віках. Так само і королі Кастилії і Арагонії, не дивлячись на всю свою гарячу відданість католицькій церкві, уміли обстоювати свої світські права перед папою і обороняти населення від безмірних грошових вимог римської курії. Але ці три держави уявляли з себе велику силу, об'єднуючи цілі нації, як англійську, французьку, іспанську.

Інша річ була в Німеччині, яка фактично утворила не одну державу, а цілі сотні більших і менших держав. Нігде церква не дістала собі таких величезних юридичних і фінансових прав, як в Німеччині. І німецькі князі, і населення були дуже незадоволені втручанням церкви в їх внутрішнє життя і особливо жадністю палських агентів до грошей. Але сил для легальної боротьби у їх було замало. Щоб обмежити права церкви Німеччині прийшлося піти на шлях революційний, пережити величезну релігійну боротьбу, страшною революцію, яка зветься **р е ф о р м а ц і є ю**.

Реформація не тільки привела до обмеження світських прав церкви в Німеччині, а і до самого розпаду католицької церкви, до утворення християнських протестанських церков, цілком незалежних і відмінних від католицької. Цей релігійний рух починається з великою силою в Германії, але потім переходить майже у всі інші країни західної Європи, викликаючи скрізь завзяту і криваву боротьбу. Так само як і в Німеччині, реформація і в інших краях мала теж свою матеріальну підставу: королі і феодална шляхта скрізь з задрістю дивилися на величезні земельні багатства церкви і, піднімаючи релігійну боротьбу на свою користь, одбирали ці багатства. Селянство і ремісники теж ішли на релігійну боротьбу, мріючи про краще матеріальне буття, про поділ всіх багатств, про «царство Боже на землі».

Занепад католицької церкви і релігійні причини реформації. Крім зовсім світських причин, які приготувляли спершу німецьку, а потім всеєвропейську реформацію, існували також дуже глибокі релігійні причини. Останні з'являються наслідком того стану, в якому знаходилася в той час католицька церква.

За многи віки свого існування католицька церква виробила свої ідеалістичні, духовні завдання, але разом з тим вона завжди мусіла дбати і про свій матеріальний добробут, і про свою політичну силу, без чого вона не могла особливо в середні віки впливати на громадянство. Ці світські завдання завжди одхиляли саму церкву від її строго аскетичних стремлень. Живучи в осередку дуже далекому від цих ідеалів, церква в середні віки часом і сама підпадала під вплив оточуючого її громадянства. Але такі часи морального підупадання викликали протест серед кращої частини духовен-

ства і чернецтва, і церква знову зверталася до своїх основних духовних стремлінь. Так в XI віці помічався значний церковний занепад, тоді повстає рух серед чернецтва, на папському престолі з'являється знаменитий, суворий папа реформатор Григорій VII (1073—1085). Його реформи на кілька віків підняли значіння церкви, яка досягає найбільшої своєї моральної і політичної сили.

Але ще в XIV віці після переїзду пап до Авіньону починається знов моральний занепад папства. Величезні багатства церкви під час її розквіту ще більше зросли. Крім того розвиток торгівлі в XII, XIII і XIV віках привів до того, що багатші люде змінили своє досить просте, примітивне життя середньовіччя і привчалися до розкошів. Цими стремліннями до пишного, багатого життя переймається і все вище духовенство і вся папська курія. Ми знаємо вже, що після повороту пап до Риму, в XV віці і в початку XVI папський двір робиться одним з найбільших центрів відродження містечтва. Папи будували розкішні палаци, церкви, робили величезні замовлення найкращим малярам і скульпторам, оточували себе цілим штатом учених гуманістів. Все це вимагало грошей. І от римська курія перетворюється в якусь фіскальну установу. Крім прибутків з величезних земель, крім податків (десятина), які одержувала церква, папи вигадували собі різні надзвичайні прибутки. То вони проголошували збор грошей на хрестовий похід, який потім ніколи не відбувався, то проголошували ювілейні роки, спершу кожні 100 літ, потім кожні 50, потім кожні 33 в пам'ять числа літ прожитих Христом на землі, нарешті через кожні 25 літ. Ці ювілейні роки давали їм величезну поживу від страшених натовпів прочан, котрі по заклику папи зходилися в цей час до Риму, щоб одержати відпуск своїх гріхів. Далі папська курія стала попросту торгувати духовними посадами і парафіями, які зачали попадати в руки не тих, хто був більш гідним, а хто давав більше грошей. Нарешті папи випускали так звані і н д у л ь г е н ц і ї, себ-то грамоти, які давали відпуск гріхів тому, хто їх купував. При цьому в залежності від ціни одпускалися більші або менші гріхи. Розповсюдження цих індугенцій давалися навіть на відкуп банкірським домам.

Моральний стан всього духовенства був від нижчих до самих вищих верств дуже низьким. На папському престолі з'являлися часом недостойні особи, наприклад, папа Іоан XXIII був спершу морським розбійником. Інші папи в XV і початку XVI віку здебільшого цілком не цікавилися церковними питаннями і сами були людьми невіруючими, як і багато інших італійських гуманістів. Папи в цей час були такими ж князями, як і інші світські правителі італійських держав і дбали найбільше про свою папську державу і про свою рідню. Єпископи теж здебільшого цікавилися світськими, політичними і військовими справами, жили надзвичайно розкішно і де-які з їх соромилися навіть духовної одежі і ходили в узькому світському убранню тих часів. Один єпископ вперше одправив церковну службу тільки на 35 році свого єпископства, другий, Роберт Страсбурський, за весь час свого єпископства так

ні разу і не одправив служби Божої. Нижче духовенство по своїй поведінці не відставало від старших. Більшість його своєю грубістю, жадністю до грошей, роспунством обурювало і народ, і кращих людей поміж самим духовенством. Вся тодішня література переповнена була сатиричними творами, які висміюють монахів й інших духовних (Боккачіо, Еразм, Рабле).

Сама релігія під впливом такого стану церкви придбала собі більш грубого, матеріялістичного характеру і далеко одступила від своїх дійсних основ. Все зводилося до зовнішніх форм, до обрядів. Духовенство не зупинялося перед зловживаннями, щоб примусити простодушних віруючих давати гроші на різні реліквії і т. д. Утворювали штучні чудеса, себ-то хтось прикидався хворим і потім, доторкнувшись до якої-небудь реліквії, робився насподівано здоровим. Духовенство настільки матеріялізувалося, що навіть рай уявляло собі занадто земним, подібним до якогось феодального двору. Один абат говорив про турнір між Христом і Антихристом так, начеб то це були два середньовічних лицаря. Страшенне прославлення Св. Діви робилося часом хворобливим і затемняло образ самого Ієуса Христа. Культ же святих дійшов до того, що нагадував уже поганство, святим молилися як справжнім богам. Поруч з цим дуже цікавилися демонологією, виходили цілі книжки про демонів, відьм і т. д.

Такий стан духовенства і усїєї католицької церкви не міг не викликати серед кращих і більш щирих людей обурення. До того треба додати, що релігійність в той час серед народніх мас була дуже велика. Особливо це треба сказати про Германію. Італійці, які попадали в Німеччину, дивувалися глибокій релігійності населення. В XV в. будується сила церков в готичному стилі в численних німецьких містах. Багаті і бідні не жаліють нічого на їх будівлю, оvdоблення ікон і т. д. В цей час будують також силу різних шпиталів і благодійних установ, гроші і всякі дарунки сипляться для бідних і старців, яких розводиться страшенна сила. Мандрування на прощу до різних святих місць набірали часом зовсім хоробливого характеру, і люде, як божевільні, кидали усе і йшли цілими юрбами кланятися, цілувати ікони, статуї і мощі. Таким чином, особливо в Німеччині, в народі було величезне релігійне напруження, і тим більше тяжко було людям миритися з моральним занепадом церкви.

Спроби соборної реформи і попередники реформації. Перша спроба реформувати церкву виходила з її ж осередку і мала на меті зробити це через скликання церковного собору. Собори дійсно в перші віки християнства керували церковним життям, але потім католицька церква прийшла до монархичного устрою, і нею управляв сам папа. В XV віці проповідь соборів виходила з Парижського університету і саме під час великого розколу, коли в Авіньоні сидів один папа, а в Римі другий. Першим завданням собора в Пізі (1409) було припинення цього розколу, але справа скінчилася тим, що собор обрав ще третього папу, не позбавившись перших двох. Другий собор в Констанці (1414—1418) розкол при-

пинив, осудив Гуса і його навчення, але реформа була відкладена надалі. Третій собор зібрався в Базелі (1431—1449), потім перенісся до Флоренції, де в 1439 році сталася Унія між католицькою і православною церквами, на яку пішли Греки під впливом страшної турецької загрози зі сходу. Базельський собор теж ні до чого не doprowadив через внутрішні нелади між своїми членами. Таким чином католицька церква сама в XV віці не зуміла виправити своїх хиб і тільки після страшних бурь реформації на Тридентському соборі (1545—1563) вона відродилася знову.

Поруч з соборною реформацією, котра мала на меті переміни тільки організаційного характеру, з'являлися ще до справжньої реформації спроби реформи, які заторкували самі основи віри. Серед попередників реформації XVI в., так само як пізніше серед самих реформаторів, малися дві течії. Одна ставила своїм завданням відродити церкву, вертаючи до дійсних основ Святого Письма (євангелічний напрям), друга течія гадала, що Бог дає свої вказівки людям не тільки через Святе Письмо, а що і безпосереднє віруючі можуть зноситися з Богом (мистичний напрям).

Першими попередниками реформаторів євангелічного напрямку були в а л ь д е н с и, на півдні Франції в XII і XIII віках. Майже всі вони були винищені хрестовим походом, піднятим папою проти цих єретиків.

На Євангеліє спірався і англійський реформатор Джон Віккліф (1320—1384). Він був противником Рима і вимагав церковної реформи. Папу називав антихристом. Нападав на чернецтво і духовенство. Єдиною основою віри він вважав Святе Письмо, його переклав з латинської на англійську мову. Духовну єрархію, на його думку, повинні замінити «бідні священики», які мають проповідувати народу Євангеліє.

Віккліф мав великий вплив на багатьох своїх сучасників. Між іншими ним захоплювався Іван Гус, великий чеський реформатор (1369—1415). Гус зовсім не збірався одходити од католицької церкви і не відкидав папської влади. Але він нападав на відсутність духовенства, осуджував продаж індульгенцій, а основу віри бачив в Євангелії. Таїнств він не відкидав, як це робили деякі пізніші реформатори, але вимагав, щоб віруючих причащали під обома видами (*sub utraque specie*), себ-то кровію і тілом Христовим, тоді як католицька церква до такого причастя допускала тільки духовних.

Гус був оригінальним мислителем, але його проповіді не стільки вражають логікою, скільки щирістю і глибоким переконанням. Саме в його час ішла гаряча боротьба в Чехії між Німцями і Чехами (між іншим за пражський університет). Рух цей, зв'язаний таким чином і з патріотичними змаганнями, охопив всю Чехію, став небезпечним для церкви. Гуса викликали на Константський собор, де вимагали, щоб він відрікся від своєї ересі. Гус відповів, що він згоден на це, коли йому доведуть, що він в своїх проповідях розходитьсь на Святим Письмом. На соборі Гуса присудили до смерті і, не зважаючи на гарантію недоторканости, яку Гусу дав імпе-

ратор Сигізмунд, коли Гус їхав до Констанца, його спалили на огнищі. Смерть Гуса викликала страшне обурення в Чехії. Чехи одишли від католицької церкви. Проти їх посилали оден хрестовий похід за другим, але Чехи билися з таким ентузіазмом, що всі післані війська розбігалися від страху при одному наближенню чеського війська. Особливо славні були їх атамани: Жижка і Прокоп Великий. Від оборони вони перейшли до наступу і своїми походами тримали в шаленому жахові всю Германію. Але поміж Гуситами не було повної згоди, що і привело їх до розпаду. Одні, Утраквісти, більш помірковані, до них належали і міщане Праги, думали, що в церкві можна залишити все, що не іде супроти Святого Письма, другі, Таборити, навпаки, залишали тільки те, що прямо виходило з Святого Письма, як обов'язкове для віруючих. Вони одкидали таїнства, поклонення іконам і мощам, взагалі одкидали культ святих, обрядність. Цим розділом між Гуситами скористувалися їх вороги, і Базельський собор, зробивши де-які уступки Утраквістам, замирив їх. Після цього незабаром вдалося нарешті зломити і силу Таборитів. Гус з'явився на століття раніш німецького реформатора Лютера і був його прямим духовним попередником, так само як гуситський рух був прообразом подій німецької і всеєвропейської реформації, яку він попередив на ціле століття.

Серед Гуситів були і представники містичного напрямку реформації, так звані Адамити, які вірили, що настане тисячелітнє царство Христа і святих на землі. Вони вірили, що в цьому божому царстві не буде багатих і бідних, не буде земельної власности; кожний на їх погляд, хто мав силу пророка, міг проповідати людям. Все духовенство вони одкидали. Ще далеко раніш Гусизма, в XIII віці існував містичний рух, згідно якому, слідами за Старим і Новим Завітом Бога Отця і Ісуса Христа, з'явиться ще від святого Духа «Вічне Євангеліє». В XIV віці існували так звані Флагеланти, котрі каялись за гріхи, б'ючи один одного батогами. Саме головне у всіх містиків полягало в тому, щоб дійти до такого стану душі, коли вона відчуває безпосередню близкість з Богом.

Але всі ці спроби реформи католицької церкви, так само як спроби заснувати нові церкви, не привели до великих результатів. Реформація, розпад католицької церкви, настає тільки в XVI віці і починається, як ми вже знаємо, в Германії. Через це необхідно спершу докладніше познайомитися з її політичним внутрішнім становищем, а також з тими міжнародними відношеннями, серед яких розпочалася реформація.

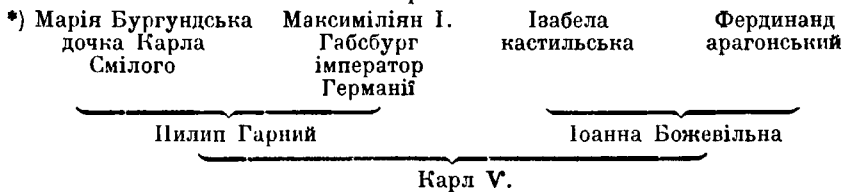
Німеччина перед реформацією. Німецькі королі ще з 962 року за часи Оттона I Великого прийняли титул Римських Імператорів Германської Нації. Протягом віків боролися вони за своє всевітнє панування і найбільше за володіння Італією. Разом з тим їм прийшлося вести тяжку боротьбу з папством. На все це і йшли сили німецьких імператорів. Німецькі князі користувалися трудним становищем своїх імператорів і набірали собі все більш і більш прав, при чому папи їх завжди підтримували і допомагали в цій боротьбі. Влада імператорів не була спадкоємною, і кожний раз

німецькі князі обірали нового імператора, що також збільшувало силу і свавільство князів. Під час міжцарювання (1250—1273) це право обрання переходить до самих дужчих князів Германії, курфюрстів, до яких належали: три духовних князя, архієпископи майнцький, трірський і кельнський, чотири світських: пфальцграф Рейнський, маркграф Бранденбурський, герцог Саксонський і король Богемський. Ці курфюрети і робляться дійсними господарями Германії. Обірали вони по можливості слабих імператорів, боючись, щоб сильний імператор не примусив їх собі коритися. Так в 1273 році висовують вони на імператорський престол незначного графа Рудольфа Габсбурського. Але граф цей, зробившись імператором, скористав своїм становищем і придбав для свого габсбурського дому Австрію, Штирію, Каринтію і Крайну. Після його смерті курфюрети вже вважали дом Габсбургів за сильний і обрали іншого імператора. Але з часом після кількох імператорів з дому люксембурського та інших, курфюрети в 1438 році все ж знов обирають Габсбурга, і з того часу імператорський престол до самого кінця сфемерного існування Римської імперії германської нації залишається за цією династією.

Німеччина була в той час розбита на сотні більших або менчих князівств, війни, беззаконня, грабіжництво лицарів були постійним дихом, знищити яке без сильної центральної влади було неможливим. При імператорі Максиміліяні I була задумана ціла реформа внутрішнього устрою Германської імперії. Германія була поділена на округи; князі, які стояли на чолі тих округів, мали дбати, щоб був лад, встановлювався суд імперії — Reichskammergericht. Для утримання імперського війська і на інші видатки імперського управління встановлювався також імперський податок. Але всі ці реформи zostалися майже на папері. Габсбурги були найдужчі князі в Германії, але все ж у Максиміліяна I не було досить сили, щоб зломити свавільство і цілковиту незалежність князів. Але сталося саме так, що в той же час на імператорському престолі з'явився дійсно могутий імператор, внук Максиміліяна — Карл V.*)

Від свого діда Максиміліяна I-го він одержав Габсбурське володіння (Австрію, Штирію, Каринтію, Крайну і Тироль), від баби Марії Бургундської частину земель Карла Смілого і перш за все Нідерланди. Від матері та її батьків Ізабелі і Фердинанда одержав Іспанію, Сардинію, Сицілію, Неаполь і Американські володіння. В ці часи одруження королів і королівен між собою взагалі дуже впливало на міжнародній хід подій, на з'єднання і роз'єднання

Генеалогія Карла V.

держав. (Королі, згідно старим, примитивним уявам, дивилися на свої держави, як на свою власність.) Але ніколи шляхом одруження не з'єднувалося стільки різних земель, стільки різних корон в одних руках. До всього цього в 1519 році Карла V обрали імператором Германії після смерти Максиміліяна I-го.

Таким чином утворилася монархія, «в якій ніколи не заходило сонце». Німецькі патріоти і всі верстви громадянства, які страждали від свавільства князів, сподівалися, що нарешті з'явиться імператор, який має силу побороти анархію і об'єднати Німеччину. Дійсна реформа і зміцнення імперії було політичною мрією патріотів, політичним завданням, яке ставили собі діячі реформації. Зі сходу Німеччині загрожували Турки, з заходу утворилася сильна французька держава, навіть на півночі вирости міцні держави, і ми знаємо вже, які це мало наслідки для німецької північної торгівлі (див. вище). Нарешті Німеччина потребувала об'єднання для боротьби з неправдами католицької церкви. Через все це на нового могутнього імператора покладали в Німеччині великі надії. Але для Карла V Німеччина була зовсім чужою, і перед ним стояли зовсім інші завдання. Він прагнув, як колишні німецькі імператори, здійснити всесвітню монархію.

Міжнародні відносини перед реформацією та Карл V. Карл V був дуже могутнім монархом, але у його знайшовся небезпечний супротивник, з яким йому прийшлося боротися все життя. Це був блискучий французький король-лицарь, Франциск I (1515—1547). Франція після побідного закінчення Столітньої війни з Англією, після перемоги короля Людовика XI над феодалами виявила велике стремління до ширшої політики. Француз. королі Карл VIII (1483—1498), а за ним Людовик XII (1498—1515) і нарешті Франциск I роблять походи на Італію, претендуючи головним чином на Неаполітанське королівство, яке кінцем кінцем досталося іспанському королю, а далі маючи і більш широкі плани: Карл VIII мріяв про вигнання Турків з Європи, а Франциск I поруч з Карлом V ставив свою кандидатуру і на імператорський престол. І Карл V, і Франциск I обидва прагнули всесвітньої монархії і через це їх шляхи зустрілися. До того у них були суперечки за різні землі: Карл V претендував на Бургундію, яко на спадщину його прадіда Карла Смілого, Франциск на Фландрію. Далі Карл мріяв про приєднання деяких інших земель Франції, а також хотів захопити Мілан, який був завойований перед тим Франциском I.

Карл був дуже небезпечний для Франциска і своєю великою силою, і багатствами, і нарешті тим, що оточував своїми володіннями Францію з усіх боків, як обложеної кріпость. Але зате Франциск спірався на єдину, велику, цілну французьку територію, на один народ, який в тяжкій хвилі його підтримував. Що-ж до Карла V, то його землі були розкидані в різних місцях Європи, розділені великими просторами: народи, якими він володів, були чужі і часом ворожі одні одним, і в кожній з своїх держав Карл V мусив рахуватися з місцевими обставинами, які обмежували його владу. Все це до певної міри урівнювало силу обох супротивників.

Всіх війн між Карлом V і Франциском I було чотири. В першій при Павлі Франциск був зовсім розбитий. Карл V взяв його раненого, як простого полоненого до Мадриду і випустив тільки після того, як Франція зріклася Мілана і Бургундії. Але в дальших війнах Франциску вдалося все ж Бургундію повернути назад. В цій боротьбі двох найдужчих господарів Європи брали участь і папи, і англійський король Генрик VIII, і Турки, і пізніше протестанські німецькі князі. Всі ці держави і правителі були зацікавлені в політичній рівновазі, себ-то, щоб ні один із супротивників не опанував цілком над другим і не став занадто небезпечним для їх самих. Генрик VIII через це підтримував в залежності від обставин то Карла, то Франциска. Саме в часу італійських війн і боротьби Карла з Франциском утворюються міжнародні відносини нових часів, яких в феодальні, середньовічні часи не знали. Держави складають між собою союзи, договори, більш ніж раніш цікавляться взаємними справами, заводять організовану дипломатичну службу, через дипломатів обстоюють один перед одним свої інтереси.

Ми знаємо вже з попереднього, що саме в цей час Франциск вперше втягує в європейські справи Турецького Султана, якого до того часу вважали спільним ворогом всієї Європи, і складає з ним таємний союз проти Карла V. Цей союз дуже допоміг Франциску, але на це дивилися тоді, як на зраду християнської справи, і сам Франциск соромився свого союзу з невірними і ховався з ним. Для Карла ж боротьба з Турками, які загрожували захопленням цілої Німеччини, ще більш утрудняла і без того дуже тяжке царювання. Карл був працьовитий, твердий в своїх стремліннях, лагідний політик, спритний і холодний. Він не мав «свого народу», виховався він в Нідерландах, все життя провів, переїзжаючи з одної країни до другої в залежності від того, де по ходу подій потрібна була його присутність. Іспанці вважали його чужим собі, ще більше це можна сказати про Німців, котрі покладали на нього великі надії, але дуже скоро мусили в ньому розчаруватися. Карл V служив тільки ідеї всесвітньої монархії, до якої він прагнув весь свій вік. Доля Німеччини і всіх окремих країн, якими він мусив керувати, цікавили його тільки постільки, поскільки вони давали йому засоби для здійснення всесвітньої політики. Карл V був дуже добрим католиком, але його релігійні почуття не заважали йому, коли йому треба було піти походом проти папи. Німецької реформації, намірів Лютера він просто не розумів, своїм втручанням в хід реформації дуже ускладнив і без того складне становище.

Мартин Лютер і Реформація в Німеччині.

а) Гуманізм і Реформація. Реформація в Німеччині починається саме в той час, коли Карл V вступав на імператорський престол. Загальне хвилювання серед громадянства помічалось вже кілька років перед цим. З одного боку загострювалися політичні і соціальні відносини між різними класами в Німеччині, з другого про-

тест проти католицької церкви і грабіжництва римської курії робиться все голоснішим і голоснішим. Ми знаємо вже, що саме в початку XVI віку гуманістичний рух досягнув найбільшого розцвіту в Німеччині. Саме в цей час писалися знамениті сатиричні твори проти духовенства, саме в цей час хвилював всю Германію Рейхліновський спір. Далеко не всі гуманісти взяли участь в реформації: навпаки, ми знаємо, що гуманізм в основі все був світським напрямком людської думки, і реформація сприяла навіть його упадку. Де-які гуманісти осталися індиферентними до реформації, де-які навіть поставилися вороже (Еразм). Але ми вже знаємо також, що гуманіст-пост Ульрих фон Гуттен з головою кинувся в реформаційну боротьбу. Його палкі памфлети з захопленням читалися по всій Німеччині. Так само друкарський верстат розповсюджував скрізь різні листівки, карикатури на духовенство, які все більше і більше підвищували настрої громадянства. Німеччина була на передодні великих подій.

b) Лютер і його навчання про спасення вірою. Саме в цей час на історичну сцену з'являється центральна фігура реформації Мартин Лютер (1483—1546). Родом він був з Тюрингії, син бідного селянина, який займався ломкою шиферу. Дитинство його пройшло серед великої бідности. Батьки з ним поводитись страшенно суворо, в ніколи теж йому було нелегко. Ще хлопцем він думав про монастир. Батько Мартина з часом призаможнів і зміг продовжити освіту сина. Лютер вступає до Ерфуртського університету, тодішнього центру гуманізму, але сам він студіював богословські науки. Скінчивши університет, далекий від гуманістичних інтересів, Лютер згідно з своїми душевними стремліннями пішов у ченці. З величезним напруженням виконував він найбільші вимоги аскетичного життя. Молився цілими годинами, постував, бив себе батогами, думаючи цим угодити Богу і спасти свою грішну душу. Але це аскетичне життя зовсім не заспокоювало його і він весь час з страшеним жахом думав про грізного суддю, який має карати його і весь людський рід за гріхи. Лютер непомірно мучився від тих думок, які доводили його навіть до безпам'ятства. З глибоким захопленням студіював він Біблію і твори отців церкви, особливо апостола Павла, блаженного Августина, шукаючи відповіді на те, як чоловік може спасти свою душу. Під впливом цих читань Лютер приходив до думки, що добрі благочестиві діла та аскетичне життя, що, як учить католицька церква, мусили спасти чоловіка, зовсім для того не потрібні. Спасається чоловік лише в ір о ю в Христа, який своїми стражданнями поборов людський гріх, який є не грізний, а милосердний Бог. Ці думки цілком захопили Лютера і стали першою основою його навчання. Зостаючись монахом, Лютер робиться професором богослов'я в Віттемберському університеті. Своїми лекціями і проповідями він звертає на себе загальну увагу.

c) Індугенції і 95 тезисів Лютера. В цей час він ще оставався вірним сином церкви і папи. Але саме в 1517 році папа Лев X ви-

пустив індульгенції, які монахи продавали по всій Німеччині. В самий Віттенбер з'явився з цими індульгенціями монах Тецель, який з повним цинізмом торгував одпущенням гріхів. Це було цілковито противно думкам самого Лютера. Обурений, він пише 95 тезисів, де викладає свої погляди на спасення через віру і осуджує одпущення гріхів за гроші. Свої тези Лютер прибав на дверях церкви, запрошуючи тим, як це було тоді в звичаях, кожного, хто схоче, на спір з ним. 95 тезисів Лютера стали скоро відомі всій Німеччині і читалися з великим захопленням і співчуттям. Про Лютера почули і в Римі, і папа хотів покарати смілого монаха, але курфюрст саксонський Фридрих Мудрий не згодився його видати. Спробували проти Лютера і погрози, і мирні розмови, щоб примусити його замовчати.

д) Лейпцігський диспут і основні погляди Лютера. В 1519 році в Лейпцігу відбувся диспут між Лютером і знаменитим промовцем і богословом Екком. В цьому спорі Лютер висловив думки, які вже прямо йшли проти католицької церкви: він відкидав божественність встановлення папської влади, говорив що не тільки папи, але і церковні собори можуть помилятися, що єдиною основою віри є Євангелія. Після цього диспуту Лютер написав цілий ряд гарячих відозв до різних верств громадянства, нападав на розпуску і грабіжництво духовенства і кликав імператора, князів і лицарство зробити церковну реформу, на яку само духовенство не здатне. Далі Лютер говорив, що папську владу треба в Германії усунути, духовенство мають обірати самі громади віруючих, духовні мають право женитися. Із тайнств Лютер залишає тільки два: хрестини і причастя. В відповідь на ці рішучі виступи Лютера папа Лев X видав грізну буллу (1520), в якій проклинає Лютера. Але Лютер разом з студентами і професорами урочисто спалив її на огнищі. В цей час він уже був самим популярним чоловіком в Німеччині. Численні і гарячі писання Лютера, полемичні твори його друзів друкувалися одним виданням за другим і захоплювали всю Німеччину, ще більше піднімаючи загальне хвилювання серед народу. Не тільки громадська опінія, а і певна реальна революційна сила стояла тепер за Лютером: Ульрих фон Гуттен з своїм другом Францом фон Зікінгеном зібрали коло себе лицарство, яке пропонувало Лютеру оружну допомогу в його боротьбі з Римом.

е) Вормський Сейм. Лютер в Вартбурзі. Саме в 1521 році Карл V приїздить нарешті в Германію вперше після свого обрання і скликає імперський сейм в Вормсі. Там запропонує він різні реформи, але дійсною його метою було не стільки поліпшити стан в самій Німеччині, скільки здобути собі військо і гроші для своєї війни з Францією. Цей сейм мав також рішити справу Лютера, яка дуже непокоїла і папу, і імператора, і всіх князів. Лютера викликали на сейм, де від нього хотіли добитися зречення його писань і поглядів. Але Лютер рішуче від цього відмовився і заявив, що зречеться тільки тоді, коли текстом св. Письма або доказами розума йому доведуть, що він помиляється. Карл V, як добрий

католик, був дуже обурений цею відповіддю. Крім того йому треба було мати папу по своєму боці проти Франциска I; через це він конче хотів добитись осудження Лютера. Але сейм не співчував цьому, і Карл V видав Вормський едикт, тільки коли вже багато князів стало роз'іздитися. Цей едикт осуджував Лютера і його твори; на нього самого і на його прихильників накладав арешти, конфіскацію майна і т. д. Але Лютера переховав в своєму замці Вартбургу курфюрст Фридрих Мудрий. Там Лютер робить переклад Біблії на німецьку мову — праця яка мала велике значіння і для реформи і для розвитку німецької мови і літератури.

f) Хвилювання в Віттенберзі і анабаптизм. Але Лютеру не довго прийшлося сидіти в Вартбургу. Дальший розвиток подій вимагав від нього акції. Народ почав переходити від слова до діла і став в дійсності реформувати церкву. Почалося це в тому самому місті, де Лютер розпочав свою діяльність, — в Віттенберзі. Його приятелі, особливо Карлштадт, з великим запалом взялися реформувати церковну службу, почали причащати під обома видами, стали замінити латинську мову німецькою; монахи кидали манастирі і женилися, так само як і священники. Сам народ брав участь теж в цих реформах, при чому настрої був дуже піднятий і було велике озлоблення проти всього католицького. Католицьку церковну службу силоміць перебивали, алтарі, ікони, статуї в церквах нищили... Все це дуже схвилювало Лютера, який, не дивлячись на особисту небезпеку для нього, сам з'являється в Віттемберзі. Він був противний всяким крайностям у реформі і сам повів її в більш поміркованому дусі, своїм рішучим і авторитетним словом заспокоюючи народ.

Але Лютеру прийшлося також в Віттемберзі зустрітися і з своїми принциповими ворогами — анабаптистами, серед яких найбільше видатним був Хома Мюнцер. Анабаптисти, або перехрещені, звалися так тому, що визнавали недійсними хрестини в дитинстві, а від всіх віруючих вимагали, щоб вони хрестилися вдруге. В той час коли Лютер учив, що єдиним джерелом віри є св. Письмо, анабаптисти вірили в можливість безпосередніх зносин віруючих з Богом, який сповіщає їм свою волю. Таким чином вони належали до містичних релігійних напрямків, які ми бачили і серед Гуситів. Вони вірили в те, що Ісус Христос прийде знов на землю і утворить своє царство, в якому не буде бідних і багатих, а всі будуть рівні. Самі між собою численні секти анабаптистів дуже різнилися. Деякі з їх одкидали божественність Ісуса Христа, вважали його тільки учителем, де-які одкидали троїчість Божества. Вони хотіли розумом перевірити те, що було написано в св. Письмі, і тому їх можна звати раціоналістичними сектами. Самого Лютера, коли він боровся з католицькою церквою, можна було назвати раціоналістом, бо він раз-у раз спірався не тільки на текст св. Письма, а і на докази від свого розума. Але коли він зустрівся з ворожими йому думками сектантів, він заявив, що «розум блудниця диявола» і що все, сказане в св. Письмі, він прямо і без всяких міркувань приймає на віру. Анабаптисти, бажаючи в дійсності повернутись до Євангелія,

вимагати від віруючих високо морального життя, подібного до того, яке вели перші християне. Відкидаючи монашество, вони разом з тим самі наближалися знов в своїй проповіді до аскетичних ідеалів. В той час, коли Лютер звертав особливу увагу на народню освіту, анабаптисти уважали зовсім непотрібним світську науку, школи і університети. Вони одкидали також присягу, військову службу, суд, вважали непотрібним слухатись уряду і платити податки. Де-які з них були зовсім пасивні і не хотіли боротися зі злом, другі говорили, що «віра без діл є мертвою» і проповідали криваву боротьбу проти всіх безбожників. Де-які з цих сект, як ми побачимо далі, були зовсім хоробливими. Лютер гаряче боровся і рішуче осуджував анабаптизм. Сектантів з благословення його безжалісно, криваво переслідували і нищили. А між тим анабаптизм був тільки дальшим і більш крайнім розвитком думок самого Лютера.

Після подій в Віттемберзі і в інших містах Саксонії реформу церкви в Лютеранському дусі почали переводити і по других частинах Німеччини. Але сектанство робило свої успіхи.

Соціальний рух під час реформації в Німеччині. Загальний політичний і економічний нелад в Германії (див. вище ст. 66) викликав багато незадоволення серед різних верств громадянства. Через це під час реформації в Німеччині розвинувся великий революційний, соціальний рух, який ішов поруч, а часом і зовсім з'єднувався з рухом релігійним. Дуже неспокійними були лицарі. В середні віки вони утворювали з себе могутнє військо (кіннота тяжко озброєна) і за службу у князів одержували свої землі. Але в XVI віці їм довелося пережити велику кризу: перш за все військова техніка змінилася, почали вживати піхоту, до якої брали простих селян, а також найбільше значіння придбали гармати і взагалі огнестрільна зброя. Лицарська кіннота втратила своє колишнє значіння. Далі, землі в XVI віці не давали лицарям прибутків, які були їм необхідні, гроші дешевшали, життя дорожшало, а потреби під впливом приклада багатих міщан, які жили розкішно зростали і у бідних лицарів. Не маючи з чого жити, вони не стидалися навіть грабувати на великих дорогах. В 1522 році велика кількість таких лицарів з'єдналася навколо Франца фон Зікінгена, приятеля Ульриха фон Гуттена. Начеб-то для розповсюдження слова божого, якому заважали католицькі духовні, а насправді, щоби захопити їх землі, нападають вони на архієпископа Трірського. Але кілька князів з'єдналося між собою, цілком розбили лицарських повстанців, а самого Зікінгена було убито (1523).

Далеко небезпечнішим для всього ладу в Германії був рух серед селян. Вже протягом XV віку становище селян що-раз гіршало. Ми знаємо вже, що під впливом розвитку торгу і промисловости в містах, під впливом багатих міщан у землевласників з'являються більші потреби, і, щоб їх задовольнити, вони збільшують панщину і різні повинності своїх кріпаків, відбирають у селян громадські землі, забороняють користуватись своїми лісами, забороняють полювання, рибальство і т. и. Ще тяжче стало становище селян, ще дужче стали експлуатувати їх землевласники, коли під

впливом відкриття Америки гроші почали падати в ціні. Становище селян було таке тяжке, що задовго до реформації в різних містах повставали таємні селянські товариства і вели серед селян агітацію до бунту проти своїх панів. Але тільки в 1524—1525 р. під впливом загального заворушення вибухає на півдні Германії велика селянська війна. Найбільш розповсюдженою програмою серед повстанців були «дванадцять статтів», кожному з яких обґрунтовували, посилаючись на св. Письмо. Селяне вимагали, щоб їм дозволили самим обірати священників, щоб було скасовано кріпацтво, щоб їм повернули їх громадські луки і ліси, щоб дозволили право полювання і рибальства і т. д. Поруч з цією програмою мала також успіх програма Гейдельберська, яка ставила більш широкі загально політичні вимоги: Німеччина мусить об'єднатися під владою одного імператора, влада князів скасовується, церква реформується, а землі її діляться між світськими землевласниками; старі закони нищаться, замість них встановлюється закон Божий, кріпацтво скасовується і т. д.

Нарешті велику популярність серед селян мали анабаптисти, і найбільш відомим керівником повстанців був анабаптист Хома Мюнцер. Ми знаємо вже, що у анабаптистів релігійні питання тісно були зв'язані з питаннями соціальної правди, і їх можна з повним правом назвати комуністами XVI віку.

Повстання було дуже жорстоким. Селяне нищили замки і все, що їм нагадувало панський гніт. Але з повстанцями обійшлися ще з більшою жорстокістю. Сам Лютер, сміливі виступи якого проти католицької церкви сприяли розвитку революційного духу серед селянства, перелякався страшною соціальною революцією і призивав князів нищити селян, «як скажених собак». Всі князі з'єдналися проти селянства, і їх регулярні війська досить легко розбили повстанців. Росправа була люта: селян вшали по всім дорогам, виколювали тисячами їм очі, випалювали села. В результаті після повстання становище селян не тільки не покращало, а ще погіршало.

В містах також бідніші ремісники були ворожими до багатшої частини міщанства, яка здебільшого тримала уряд в місті. В деяких містах міщане з'єднувалися з селянством і разом боролися проти існуючого ладу. Але найбільше повстання серед мійських ремісників сталося пізніше (1535 року) в місті Мюнстері, який захоплений був анабаптистами. Серед них Ян Бокколад із Лейдена переконав мешканців Мюнстера, що Бог хоче, щоб він був царем «Нового Сіона» — так звали вони Мюнстер і думали, що їх царь скоро опанує усім світом. Ян Лейденський правив і жив по Старому Завіту, оточивши себе цілим гаремом по прикладу єврейських царів. Ікони і всі книжки крім Біблії нищилися, з ворогами своїми був Лейденський нелюдськи жорстоким. Князі знова з'єдналися проти повстанців, але анабаптисти билися відважно, сподіваючись підмоги своїх однодумців і всієї Германії. Дійсно останні скрізь хвилювалися і хотіли допомогти Мюнстеру. Але Мюнстер був оточений і взятий, а Лейденського і його близьких після жорстоких мук скачували. Після цієї спроби анабаптисти втратили свої бойові стремління і не виявляли протесту, коли безжалісно їх вбивали.

Князі Німеччини і реформація (Аугсбурський мир). Помірко-вана реформація, яку проводив Лютер, була дуже вигідною для князів Німеччини. Лютер звільнив їх від втручань римського папи в їх внутрішні державні справи, так само від поборів папської курії. Одібрання церковних і монастирських земель і передача їх в руки світських властей (секуляризація земель) була теж надзвичайно вигідною для князів. Нарешті, Лютер, який спершу вчив, що всі духовні особи повинні обіратися самими парафіянами, пізніше змінив свій погляд і говорив, що духовних осіб повинна надалі призначати світська влада. Таким чином, коли раніш церквою керували єпископи на чолі з папою, Лютер передав єпископську владу князям. Криваві повстання селян, анабаптистський рух ще більше переконали Лютера в необхідності робити свою реформу церкви за допомогою князів. Князі теж розуміли, які вигоди давали їм реформи Лютера. Не тільки курфюрет Саксонський, Фридрих Мудрий, котрий завжди допомагав і підтримував Лютера, але і інші князі симпатизували новому навченню. Вормський едикт проти Лютера й його однодумців залишився майже по всій Німеччині без виконання.

Але настрої князів почав мінятися під впливом страшних повстань селян. Хоч Лютер і був проти останніх, всеж таки вважали, що ці повстання являються наслідком руху реформаційного, піднятого Лютером. Через це князі південної Німеччини, де саме і лютували повстання, стали ворожими Лютеру. Папа зумів використувати цей настрої, зробив південним князям цілу низку уступок, папська курія мала обмежити свої грошеві вимоги, що до цих країн, влада князів над місцевим духовенством поширювалася, навіть частина церковних земель передавалася князям. Таким чином південні князі zostалися вірними католицькій церкві. Навпаки північні князі, які не мали у себе страшного селянського руху, цілком переходили на бік Лютера й його реформи.

Сам імператор Карл V, як ми вже знаємо, був проти Лютера і від часу до часу нагадував князям про необхідність переведення Вормського едикту. Але Карл V був вічно зайнятий своєю широкою політикою, боротьбою з Франциском I і з Турками. В 1529 році все ж по його вимогам князі на соймі в Шпеєрі прийняли постанову припинити дальший розвиток реформації і відновити католицьку службу там, де її вже скасували. Тоді прихильники Лютера, які були на соймі в меншості (5 князів і 14 імперських городів) підписали протест і з того часу прихильників Лютера стали звати протестантами, а сам реформаційний рух протестантизмом. В 1530 році нарешті сам Карл V зміг знов приїхати до Германії. На соймі в Аугсбургу він звелів викласти йому основи нового навчення, що і зробив друг і співробітник Лютера Мелонхтон (Аугсбурське ісповідання). Але Карла V це не переконало, і він рішуче звелів всім князям зріктися жадних новин в релігії і скликання загального церковного собору. В відповідь на таку вимогу князі протестанти злучилися в Шмалькгаьдені в військовий союз для взаємної оборони.

Тим часом міжнародні справи знову одірвали Карла V на довгий час від Германії. Але в середині 40 років XVI віку вже три курфюрети (Саксонський, Бранденбурський і Пфальцький) були протестантами, четвертий (архидиєкоп Кельнський) теж хотів у себе завести реформацію. Таким чином з 7 курфюрстів 4 відпало від католицтва, і це загрожувало короні Карла V. Зібравши іспанське військо, якого він по договору з князями не мав приводити до Германії, він з'явився в Німеччині, і почалася перша Шмалькгальдська війна. З цієї війни Карл V вийшов цілковитим переможцем. Але деспотизм поведіння Карла V, який спірився тепер на своє іспанське військо, викликало загальне національне обурення в Німеччині проти імператора-чужинця і проти іспанців. В другій Шмалькгальдській війні Карл V був зовсім розбитий. Князі протестанти до того ж з'єдналися з лютим ворогом Карла V, з французами. Карл V був настільки втомлений цією боротьбою, що зрікся свого трону і віддав Іспанію, Італійські володіння, Нідерланди і Америку своєму сину Пилипу II, а німецькі Габсбурзькі землі своєму братові Фердинанду, а сам оселився в монастирі (1556).

Фердинанд разом з князями склав в Аугсбурзі в 1555 році договір про релігійний мир, яким і закінчується реформація в Німеччині. По цьому миру лютеранське віросповідання було визнано офіційно. Але разом з тим було ухвалено, що піддані кожного князівства мають додержуватися тої віри, якої хотів їх князь. Це висловлено було в такій формі — *cujus regio, ejus religio* — чия країна того і віра. Князі і надалі могли міняти віросповідання, але коли духовний князь (єпископ) в дальшому перейшов би до протестантизму, то він згідно Аугсбурському миру позбавлявся своїх володінь.

Реформація таким чином найбільше зміцнила силу князів Германії. Думка ж про об'єднання цієї країни осталася зовсім не здійсненою.

Реформація в Швейцарії. (Ульрих Цвінглі.) Майже рівночасно як в Німеччині, почалася реформація в сусідній Швейцарії, але тоді як в Німеччині, протестантизм спірався на князів, Швейцарські реформатори відповідно до устрою їх невеличких держав, надавали і новій церкві республіканський характер. Швейцарія дала двох великих реформаторів: Цвінглі і Кальвіна. Ульрих Цвінглі був так, як і Лютер, сином селянина, але його батьки були заможні, і він не знав того суворого життя, яке випало на долю Лютера. Освіту він одержав дуже добру, був одним з найбільших учених гуманістів Швейцарії, добре знав класичних авторів, знаходився в близьких стосунках з самим Еразмом, який покладав на нього великі надії. Але все своє знання Цвінглі направив для кращого і глибшого розуміння слова Божого. Цвінглі почав свою проповідь в 1516 році, а в 1519 він став каноником в Цюриху, де придбав собі дуже скоро добру славу, і всю свою діяльність зв'язав з цим містом. Цвінглі, цілком незалежно від Лютера, прийшов майже до однакових поглядів: єдиною основою віри він вважав Святе Письмо, єдиний засіб спасти свою душу він бачив в вірі. Він рішуче одкидав папство,

монашество і різні церковні звичаї. Дозволяв женитися духовним особам. Тайнства він вважав простими обрядами, які нагадують віруючим ті чи інші події із священої історії. Саме в розумінню Євхаристії, Причастія розійшовся Цвінглі з Лютером: Лютер вірив, що хліб і вино дійсно перетворюються під час літургії в Тіло і Кров Христову; Цвінглі говорив, що це тільки спомин про Тайну Вечерю Христа. Далі, Лютер залишав все те, що не було на його погляд протилежним св. Письму, Цвінглі ж одкидав все, що прямо не підтверджувалося і не вимагалось останнім. Через це в своїй реформі Цвінглі шов далі ніж Лютер: більш упростив церковну службу, не дозволяв залишати в церквах жадних образів і статуй, виносив навіть органи. Але разом з цим Цвінглі, дякуючи своїй гуманістичній освіті, був менш фанатичним, більш спокійним в справах віри. Коли однодумці Лютера і Цвінглі хотіли з'єднатися для оборони спільного діла, Цвінглі з сльозами на очах благав Лютера піти з ним разом, позаяк вони в основах між собою зовсім сходилися. Але Лютер настоював на відмінах їх поглядів, на своєму розумінню Причастія, сказав, що він може любити Цвінглі і його прихильників тільки так, як Христос велів любити своїх ворогів. Цвінглі легко без душевних мук, але цілком свідомо однав од католицької церкви, починаючи свою реформу, мав твердо вироблений план. Лютер, як знаємо, в страшних моральних стражданнях пережив свій розрив з церквою і на реформу його примусив тільки сам хід подій.

Цвінглі був не тільки реформатором, але разом з тим громадським діячем, який близько до серця брав справи Цюриха і своїх ближчих сусідів. В той час Швейцарці були славними, як дуже добрі вояки, і всі князі і королі Європи раді були бути в добрих відносинах з Швейцарськими кантонами, щоб мати право набирати там за гроші своє військо. Але Цвінглі вважав, що така служба дуже погано впливає на його земляків, розбещує їх, і гаряче виступав проти неї. Принаймні в самому Цюриху він досяг свого. Швейцарська федерація нараховувла тоді вже 13 кантонів, але маленькі лісні кантони (Швіц, Урі, Унтервальден) та інші, які першими склали союз, користувалися більшими правами, ніж великі кантони, які приєдналися пізніше. Проти цього теж боровся, хоч і безуспішно, Цвінглі. Великі кантони як Цюрих, Базель, Берн приєднались до реформації, старі кантони трималися католицької церкви. Діло дійшло до війни, в якій кінець кінцем перемогли католицькі кантони, а сам Цвінглі був убитий в одній з бійок. Мир заключили на тій основі, що кожний кантон має рішати сам, якої йому додержуватися віри. В Швейцарії так само, як і в Германії, мали також усіх різні сектанти, але з ними рішуче і часом дуже жорстоко розправлялися не тільки католики, але і реформісти.

Кальвін (1509—1564); його діяльність і навчення. Другий швейцарський реформатор був француз по походженню, і містом його реформаторської діяльності була Женева, головний центр романської Швейцарії. Кальвін по своїй освіті був юристом, багато студював і цікавився класичними авторами і написав учені коментарії до одного з творів філософа Сенеки. Але ще зовсім молодим він по-

знайомився з ідеями реформації і скоро сам перенявся цілком ними. Переслідування протестантів у Франції примусили Кальвіна спершу утікати з Парижа, а потім покинути назавжди саму Францію. Кальвін оселився в Базелю і тут написав «*Institutio Religionis Christianaе*», найбільший богословський трактат, який знала реформація. Кальвін писав свій твір в той час, коли всі головні ідеї реформації були вже висловлені Лютером, Цвінглі, Меланхтоном і іншими, але він звів часом протилежні одна одній, розкинені в різних полемичних творах думки в одну цілну, логичну систему.

Кальвін так, як і Лютер, і Цвінглі, в основу віри клав Святе Письмо, але робив це ще з більшою рішучістю, ніж його попередники. Бог раз назавжди висловив свою волю в Святому Письмі і всі писання отців церкви є необов'язкові, а всі раціоналістичні міркування в справах релігійних є шкідливі і недопустимі. Головною домінуючою думкою всієї системи Кальвіна була ідея передвічного передопреділення Богом одних людей до спасення, других до муки. Ще Лютер, який учив, що чоловік спасається тільки вірою, говорив, що людська воля не є свободна, і що дійсну віру чоловік може одержати тільки дякуючи Божій ласці. З цих думок Кальвін робить дальші висновки і говорить, що чоловік є зовсім безсилий здобути собі милість Богу. Ніхто з людей не знає, чи йому призначена од Бога мука, чи спасення, але всі повинні жити так, щоб бути гідними Божої ласки. Всі повинні входити в склад церкви, хоч дійсну церкву складають тільки ті, що передопреділені до спасення. Бог сотворив для свого прославлення цих людей, що мають одержати його ласку, і тих, що навіть позбавлені цього. Але ні перші, ні другі не мають жалітися на свою долю і мусять славити Творця. Бог Кальвіна нагадує скоріше грізного Ігову Старого Завіту, ніж милостивого Бога Євангелія, а ідея передопреділення нагадує навіть фаталізм Магомета. Сам Кальвін був глибоко переконаний, що через його говорить сам Бог, що він обраний Богом. Так само він проповідував, що кожний чоловік не може і думки допустити, що він позбавлений Божої ласки.

Кальвіну прийшлося бути не тільки теоретиком реформації, але і її практичним діячем. Саме в той час в Женеві вже переведено було реформацію, але там ішла боротьба партій; сами місцеві реформатори не могли дати собі ради і запросили Кальвіна. Кальвін дуже неохоче взявся за діло, але нарешті в есь віддав ся справі переведення реформації в цьому місті. Після довгої боротьби він організував все життя Женеві так, як вважав потрібним. Дійсним головою Женеві став сам Кальвін, котрий був офіційно тільки одним з пасторів, які управляли церквою, але дякуючи його величезному авторитету серед громадян і його незвичайним здібностям, всі справи невеличкої держави, всі її міжнародні відносини опинилися в його руках. Веселу колісь Женеву не можна було пізнати. Кальвін, як і інші реформатори, позачиняв монастирі і розпустив ченців, але саму Женеву він перетворив ніби в великий монастир, де всі громадяне, навіть в своїм приватнім життк

мусили коритись строгим розпорядженням Кальвіна. Всяке одступлення від релігійних поглядів Кальвіна каралось немилосердно. Іспанець Сервет, знаменитий учений і богослов, який одкидав троїчність Божества, при своєму переїзді через Женеву був арештований і відданий під суд, який вів сам Кальвін. Сервета він обвинувачував в ересі, і діло кінчилося тим, що «еретика» спалили на огнищі в Женеві.

Женева стала центром реформації (самого Кальвіна звали протестанським папою). В той час, як діяльність Лютера і Цвінглі мала більш національний німецький характер і по-за межі німецького народу майже не вийшла, діяльність Кальвіна була універсальною, космополітичною, і від його саме пішла реформація в різні краї. В Женеві утворив Кальвін протестанську академію і сам наставляв і посилав проповідників до інших народів.

Реформація в Швеції і Данії. Реформація з Німеччини і Швейцарії зачала розповсюджуватися в інші країни. При чому в деяких країнах реформація виходила зверху від правителів (монархична реформація), в других вона починалась серед народа, і правителі часом навіть боролися з цим рухом. Нарешті в Англії виникли одна від одної назалежно обидві форми реформації.

Північні країни, Швеція, Норвегія і Данія, ще в XIV віці склали між собою Кальмарську Унію, згідно якій ці три держави об'єднувалися під владою одного короля. Але в початку XVI віку правління деспотичного короля Християна II викликало повстання в Швеції, на чолі якого став Густав Ваза, котрого обрано було королем Швеції. В самій Данії народ теж повстав проти Християна, і його змінив король Фридрих. Обидва королі потребували кштів і вирішили піти шляхом німецьких князів, себ-то конфіскувати землі і майно церкви і монастирів, а разом з тим ослабити занадто дуже духовенство. На сеймах, які були скликані в один і той же рік (1527) в обох країнах, були прийняті перші постанови (про секуляризацію земель, про терпимість до лютеран), які скоро привели до остаточного переходу цих країн до реформації. Норвегія, яка зісталася під владою данських королів, теж прийняла незабором лютеранство. Таким чином в північних країнах реформація почалася не стільки з релігійних, скільки з цілком політичних причин; але в часом всі ці народи глибоко переймаються реформаційними ідеями і становляться гарячими протестантами.

Реформація в Англії. В Англії ще в XIV віці був піднявся рух під впливом Вікліфа, котрий теж хотів повернути церкву до її основи Євангелія. Під його впливом «бідні» священники з своєю проповіддю Євангелія розійшлися по всій Англії. Але цей рух скоро припиняється і в час, коли починається реформація в Німеччині, в Англії опозиція проти католицької церкви була незначною тим більше, що становище англійської церкви було далеко незалежнішим, ніж в Германії. В той час Англія саме вийшла із міжусобної війни «червоної і білої рози». Нова династія Тюдорів значно укріпила свою силу і зменшила вплив парламенту.

Син Генриха VII, Генрих VIII, другий представник династії, був найбільш деспотичним монархом, якого знала Англія. Він спершу виявив себе великим прихильником католицизму. Одержавши добру богословську освіту, він навіть написав трактат проти Лютера, за що папа назвав його оборонцем віри. Але цілком особисті мотиви направили цього короля на той самий шлях, яким пішло стільки німецьких князів, а також королі данський і шведський. Генрих VIII побажав розвестися з своєю жінкою Катериною Арагонською, тіткою імператора Карла V, і оженитися з гарною фрейліною своєї дружини — Анною Болейн. Папа не хотів образити імператора і рішуче відмовився дати розвід. Генрих VIII на цьому не заспокоївся, кінець кінцем добився розводу від англійського духовенства на чолі з архієпископом кентерберійським і таки оженився з Анною Болейн. Тоді папа одлучив короля від церкви. Це тільки сприяло утворенню в Англії своєї реформованої церкви. Генрих VIII згідно з думками оксфордського і кембріджського університетів, а також згідно з англійським духовенством проголосив, що папа не має ніякої влади над англійською церквою. Далі, актом парламенту про верховенство сам король проголошувався єдиним земним головою англійської церкви. Цим актом влада в краю Генриха VIII значно скріпилася. До того ж він так, як і монархи-реформатори на континенті, конфіскує церковні і монастирські землі, частину їх залишає при короні, решту розподілює між новими землевласниками, котрі стали таким чином не тільки великими прихильниками реформації, але також надійною піддержкою короля в краю і в парламенті. Але порвавши з папою, Генрих VIII не виробив сталих принципів англійської церкви, він то хотів зберегти всі основи католицької догматики, то піддавався лютеранським впливам. Разом з тим король виявляв страшенну жорстокість. Катував то за прихильність до католицизму, то за відданість лютеранству. За непризнання зверхності короля в справах релігії загинув відомий нам Томас Мор. В своєму родинному житті король теж виявив страшну жорстокість, Анна Болейн загинула на ешафоті, після чого Генрих VIII був ще 4 рази жонатий.

Справи англійської церкви були полагождені тільки при сині Генриха VIII — Едуарді VI (1547—1553) під керівництвом архієпископа Кранмера. Англійська церква придбала тоді той вигляд, який в головних основах має вона ще й зараз. Ця церква стоїть посередині між католицькою і протестанською. Єпископську владу, всі сім таїнств, розкішну церковну службу вони залишили, як і в католиків, в догматичних питаннях наблизились до протестантизму і так само ввели народню мову до церковного вжитку. Пізніше вже при Єлисаветі починається в Англії і народня реформація, яка розвивалась головним чином під впливом кальвінізму. Прихильники цього руху при Єлисаветі складали цілу партію пуритан, себ-то людей, що хотіли «очистити» англійську церкву від католицизму і не хотіли визнавати зверхності короля в справах віри. З часом з'являються і сектанти. Сутички між двома реформаціями — монархичною, офіційною і народньою відносяться вже до історії Англії в XVII віці.

Одночасно в Шотландії під впливом кальвінізму розпочався великий релігійний рух, на чолі якого стояв дуже видатний чоловік Джон Нокс. Після цілої революції проти католицької королівської влади в Шотландії за допомогою Єлисавети Англійської встановилася кальвіністична пресвітеріянська церква, а церковні землі поділили між собою шотландські феодалі. Королева Шотландії, завзята католичка Марія Стюарт, мусила кінцем кінцем утікати з Шотландії до свого ворога Єлисавети.

Реформаційний рух у Франції. Королівська влада у Франції вже в XVI віці досягла великої сили. Французькі королі, як ми вже згадували, зуміли одстояти свої права і права Франції перед папською курією і дуже обмежити втручання папи в справи французької церкви. Так Франциск I згідно з Болонським конкордатом з папою одержав право заміщувати вищі духовні посади по своєму вибору і розпоряджатись церковним маєтком під час, коли та чи інша посада була ще не заміщеною. За це король збільшив папські прибутки в Франції. Дякуючи цьому конкордату, французький король ще до реформації міг взяти до рук національне духовенство, чого інші правителі могли досягти тільки шляхом реформації. Таким чином король не мав політичних підстав для переведення реформації зверху, але серед громадянства реформаційні ідеї стали розповсюджуватися. Перші французькі протестанти були прихильниками Лютера, але після того, як Кальвін, сам француз по походженню і по духу, встановив свою церкву, лютеранство швидко випирається з Франції кальвінізмом. Французькі протестанти були в тісних стосунках з Женевою, за що їх і прозвали гугенотами (*huguenots* — перекичене слово з *Eidgenosse*). В самій Женеві так звали партію, яка стояла за тісніше єднання з швейцарським союзом — *Eidgenossenschaft*.

Спершу Франциск I мало звертав уваги на появлення протестантизму у Франції, але після кількох одвертих виступів протестантів, нищення статуй і образів в церквах, розвішування по Парижу плакатів проти католицької церкви він став їх переслідувати. І він, і Генрих II бачили в протестантах небезпечних для державного ладу бунтарів і стали їх жорстоко карати. Між тим кальвінізм розповсюджувався далі (особливо між 1555—59 р. р.) і у Франції нараховувалося вже до 2000 кальвіністичних комун. Але цей рух не торкнувся народньої маси, селянства, яке зоставалося вірним католицтву. В кальвінізм йшли міщане і ремісники, які блукали по чужих землях і прислухалися до нових думок. Пізніше до кальвінізму переходить і частина шляхти. Боротьба між протестантами і католиками у Франції привела до тяжкої міжусобної боротьби, яка тяглася цілих 30 років.

Реформаційний рух в Польщі. В Польщі відношення до папи було, як і у Франції, полагожене миром і Польща була звільнена від цілого ряду поборів для папської курії. Таким чином королівська влада в реформації не була зацікавлена настільки, як наприклад німецькі князі. Але серед громадянства, як і у Франції, розповсю-

дживались різні протестанські навчення: гуситство, лютеранство, найбільше ж кальвінізм. Поруч з цим мали успіх секти антитринітарів, які одкидали троїчність божества (на чолі їх стояв Соцін). В Польщі протестанські ідеї найбільш були розповсюджені поміж шляхтою, яка вже в той час осягла була великої сили в державному життю. Шляхта була дуже незадоволена тими привілеями, які мало духовенство, особливо була проти того, що духовенство одержувало десятину і мало свій суд, який судив навіть по цілком світським справам. Незадоволення викликало також те, що духовенство не потрібувало служити державі. Боротьба між шляхтою і духовенством велася вже довгий час і утворювала соціяльні і політичні причини для переходу шляхти до протестантизму, який при королі Сигізмунді II Августі (1548—1572) досягнув великої сили. Цей король не переслідував протестантів, і таким чином на якийсь час в Польщі встановилася терпимість до чужої віри.

Значіння реформації. Таким чином, ми бачимо, що реформація дужче або менше зачепила всі краї Європи. Навіть в Іспанії, цій країні палких католиків, реформатори мали своїх прихильників, навіть в Італії, для якої католицтво давало до певної міри панування над іншими країнами, реформація почала робити де-які успіхи. Реформація, як ми знаємо, почалася в Німеччині і була тісно звязана з політичними і суспільними питаннями цієї країни, але, завоювавши собі інші країни, вона стала явищем загальноєвропейським і загальноісторичним.

Ще задовго до реформації розвиток національно-державного життя європейських народів привів фактично до розпаду єдності західне європейського світу. Католицька церква, яка сама занепадала, хотіла ще противитись цьому і тримати в покірності собі всі народи, але реформація розбила саму католицьку церкву, і з того часу розвиток церковного і політичного життя європейських народів пішов цілком в напрямку державно-національному. Все ж в країнах, які залишилися вірними католицтву, церква продовжувала користуватися величезними привілеями і багатствами. В протестанських же країнах і втручанню папи в місцеві справи а також силі і багатству церкви було покладено остаточно кінець. Секуляризація церковних і монастирських земель, яку ми бачили в Німеччині і Англії, і в північних країнах (Данії, Швеції, Норвегії) значно збільшили владу князів і королів цих держав. Реформація привела до того, що церква стала підлягати державі, почала служити зміцненню її внутрішнього ладу тоді, як в середні віки, навпаки, держава служила універсальній католицькій церкві і допомагала здійснювати її широкі плани. Такі нові відносини найяскравіше виходили в Німеччині, де Лютер зовсім віддав церкву під опіку князів, в Англії, де король став офіційно головним керовником англійської церкви і, нарешті, під впливом обставин навіть в католицькій Франції, де церква стала найкращою підпорою французьких королів.

Реформація була глибоким релігійним рухом, гуманізм світським, і його метою було відродити класичну культуру і працювати далі для розвитку наук і мистецтва. Але і реформація, і гуманізм

мають те спільне між собою, що їх прихильникам приходилось обстоювати права окремої особи, індивідуума, вільно думати і вірити, приходилось боротися проти спільного ворога, проти середньовічного світогляду, проти католицької церкви, яка підтримувала той світогляд. Через це, особливо в Германії, ми помічаємо де-яке зближення між собою гуманістів і реформаторів (Гуманіст Ульрих фан Гуттен бере участь в реформації, гуманіст Мелянхтон робиться ближчим співробітником Лютера, гуманіст Цвінглі стояв на чолі реформації в Швейцарії). Але глибока протилежність світського і фанатично-релігійного напрямку чоловічої думки, якою була реформація, мусило рано чи пізно виявитись. Вперше сектантами була виявлена цілковита ворожість до світської науки. Але так само ворожість до вільної чоловічої думки, до світської культури дуже яскраво виявив і Кальвін. В результаті перемога реформації не тільки не сприяла розвитку науки і літератури, яким з таким запалом служили гуманісти, а навпаки, поставила цьому розвитку великі перешкоди.

Лютер так само, як і інші реформатори в той час, коли він почав боротьбу з католицькою церквою, проголосив (на Вормському Сеймі) право кожної людини вільно думати, проголосив свободу сумління. Але в час, коли його думки стали перемагати, Лютер став сам рішуче переслідувати тих, що думали не так, як він. Ще більшу нетерпимість ми бачили у Кальвіна, котрий цілком зійшовся в цьому з своїм найбільшим ворогом — католицькою церквою. Все ж і думка про волю сумління так само, як і де-які ідеї політичні і соціальні були вперше яскраво висловлені реформаторами. В XVIII віці французькі письменники знов мусять відновити ту працю, яку розпочали були гуманісти.

Загалом кажучи, реформація була явищем поступовим, наскільки вона допомагала народам західно-європейським розірвати з середньовіччям, наскільки вона сприяла розвитку національного державного життя, наскільки разом з гуманізмом вона розбивала закамєнілість чоловічої думки.

Але реформація мала і другий бік, вона розпалила з страшенною силою релігійний фанатизм, ворожий вільній думці і людському поступу. Реформація особливо там, де вона лютувала з найбільшою силою, викликала велику утому серед громадянства, бажання ладу, бажання повернутись назад до попереднього стану, себ-то викликала реакцію. На чолі цієї реакції стала католицька церква.

Розділ 2.

Відродження католицької церкви та релігійні війни.

Реформа католицької церкви і Тридентський Собор.

Ми знаємо, що занепад католицької церкви, в якій вона знаходилася на початку XVI віку, значно сприяв розвитку реформаційного руху. Перші часи реформації стара церква зовсім не виявляла здібности до боротьби з своїми ворогами. Папа продовжу-

вав політику звичайного італійського князя, цікавився більше гуманізмом і містечтвом, ніж справами релігійними. Ми знаємо також, в якому стані перебувала більшість духовенства. Але з часом, під впливом тих страшних ударів, які реформація наносила церкві, у неї знайшлися сили, які енергійно виступили на її оборону. З 40-их років XVI віку починається відродження католицької церкви. Вона ще мала чимало вірних синів по всіх країнах, навіть і в тих, де реформація вже перемогла, але найбільше вірними їй оставалися Італія і Іспанія, котрі і робляться центрами відродження католицтва.

Реформа католицької церкви почалася з її голови: на папському престолі з'являються папи, переняті думкою про своє високе завдання бути головою католицької церкви, папи аскети, які вели суворе життя стародавніх монахів. Так само і серед кардиналів, і серед вищого духовенства з'являються подібні ж щиро віддані церкві постаті. При їх допомозі папи почали переводити чистку серед ширших верств духовенства, одкидаючи недостойних. Все ж цього було не досить: треба було переглянути самі основи церкви, розхитані реформацією. Це завдання виконав Тридентський собор, який засідав з перервами цілих 18 літ (1545—1563). Спершу в самій папській курії знаходилися люде, які хотіли порозумітися з протестантами, шляхом уступок в їх бік, але і в курії, і на соборі перемогла думка, яку найбільше обстоював кардинал Караффа (пізніше став папою Павлом IV), що необхідно твердо стояти на старих основах католицької церкви.

Тридентський собор ухвалив, що основами віри є не тільки Євангелія, як учили протестанти, а також і церковна традиція, утворена отцями церкви. Не тільки вірою спасається чоловік, як учив Лютер, а також і добрими ділами. Собор залишив також індульгенції, але заборонив всеж їх продавати за гроші. Всі сім ітанств залишилися в католицькій церкві, і віруючим як раніш дозволялося причащатися тільки під одним видом. Духовенству заборонялося женитися. Словом, собор одкидав все те, що проповідували і переводили в життя протестанти. Але найголовнішим було цілковите признання абсолютної влади папи в католицькій церкві. Ухвалено навіть було те, що папа є вище самого собору. Остання ухвала найбільш сприяла успіху реформації церкви. Саме спір, який був між соборами XV віку і папами за владу, і помішав ділу реформи церкви в той час. Тепер, визнаючи папську владу у всій її середньовічній силі, Тридентський собор хотів більш зміцнити єдину католицьку церкву в її боротьбі з ворогами. Папа в свою чергу після таких постанов не боявся собора і цілком підтримував його працю. Крім догматичних питань собор виніс також багато постанов в справі дисциплінарній (ухвалив, що єпископи мусять жити в своїх єпархіях, забороняв з'єднувати в своїх руках кілька посад і т. п.), а також дбав за підвищення освіти серед духовенства, для чого ухвалив, що в кожній єпархії мають бути відкриті семінарії і т. д.

Триденський собор ясно формулював основи церкви і тепер кожного, хто хоч трохи одступив від цих основ, хто не хотів їм рабськи підлягати, католицька церква вважала своїм ворогом, еретиком. Для боротьби з еретиками папа Павел III в 1542 році реформував церковні суди і об'єднав їх під одним центральним інквізиційним судом в Римі (Sanctum officium). Цей суд був організований по прикладу іспанської інквізиції. Душею його був Караффа. Його шпіони покрили всю Італію. За найменший прояв прихильності до протестантизму підозрілий скоро судився і немилосердно карався. Карамми на смерть і катуваннями в Італії до щенту знищено було прихильників протестантизму. Так само почали переслідувати еретиків і в інших католицьких країнах. Без дозволу інквізиції не можна було друкувати ніяких книжок. Пізніш складено було спис заборонених книжок (index librorum prohibitorum). В цей спис попали всі реформаційні твори а також багатоні книжок гуманістів. З такою енергією переслідувалися ці заборонені книжки, що де-які твори, які мали найширше розповсюдження в часи реформації, зовсім перестали існувати і їх тяжко тепер найти в найкращих бібліотеках.

Орден єзуїтів. Душею католицького відродження, головними борцями з протестантизмом були Єзуїти. Весь Триденський собор, весь напрямок і дух католицької церкви був переиятий єзуїтським впливом. І раніш монашеські ордена спасали католицьку церкву від занепаду. Таку роллю в свій час відіграли Ключійські монахи (XI в.), Францисканці і Домініканці (XIII в.). Але в часи реформації, в найтяжчі часи, які приходилося переживати католицькій церкві, старі монашеські ордена теж корумпировалися, занепали і не могли допомогти церкві в боротьбі з ворогами. Для цієї боротьби в XVI віці з'явилося кілька нових монашеських орденів, але ні оден з них по обсягу свого впливу ні по своїй діяльності і внутрішній організації не міг рівнятися з орденом єзуїтів.

Цей орден був заснований Лойолою (1491—1565). Лойола був іспанським дворянином і молодість свою провів при дворі короля Фердинанда Арагонського. Але його гарячий темперамент, розогрітий до того ж читанням лицарських романів, кликав його до бучної військової кар'єри. Він пішов у військо і виявив велику хоробрість. В битві йому перебито було ногу і він на завжди мусив зріктися від військової служби. Довго лежав Лойола в шпиталі і весь цей час присвятив читанню релігійних книжок і найбільше житій святих, під впливом яких у нього витворюється новий ідеал лицаря, котрий все своє життя, всі сили віддає духовній боротьбі за церкву. Видужавши, Лойола робиться монахом і мучить себе самими строгими аскетичними подвигами. Високий релігійний екстаз доводить його до галюцинації і він бачив самого Ісуса Христа, Божу Матір, рай і пекло. Лойола вирішує проповідувати слово Боже невірним і іде в Палестину. Тут він переконується, що для його проповідницької діяльності йому бракує освіти і що йому треба учитися. Тоді Лойола вертається в Іспанію і, не дивлячись на свої роки, йому вже було за тридцять, іде до школи і вчиться разом з молодими

хлопцями, витримуючи всі насмішки товаришів, викликаючи навіть своєю поведінкою підозріння страшної іспанської інквізиції. Далі Лойола іде до Парижу і вступає до університета. Тут він зближається з кількома однодумцями і вирішує заснувати новий орден з метою проповіді слова Божого серед невірних. Лойола і його товариші вже їхали до Туреччини, але війна з останньою затримала їх в Венеції, де вони почали з великою екзальтацією проповідувати, ходити за слабими на самі страшні хороби і т. п. Це було саме в бурхливий час реформації. Лойола і товариші скоро зрозуміли, що замість того, щоб їхати до невірних, їм слід стати на оборону церкви і папства від еретиків і віддати себе в цілковите розпорядження папи. В 1540 році папа Павел III затвердив орден єзуїтів (*Societas Iesu*), першим генералом якого став Лойола.

Новий орден не був подібним до інших монашеских орденів, єзуїти не були аскетами, котрі тікали від життя і віддавалися за монастирськими мурами своїм подвигам, вони не були і простими проповідниками, вони були бойцями за церкву, і весь їх внутрішній устрій нагадує найбільше устрій військовий. Найперше і основне правило ордену це слухняність, цілковита і нічим не обмежена відданість меншого члена ордену волі вищого. Приймали єзуїти до себе нових членів тільки після довгого іспита, після студювання характеру і нахилів чоловіка. Кожний вступаючий мусив цілком відріктися від своїх земних звязків, мусив привчатися думати і дбати тільки про інтереси ордену. Навіть батьки мусили для нього стати чужими. На чолі ордену стояв генерал, обраний вищими членами ордену. Генерал жив в Римі і призначав в різних країнах місцевих начальників-провінціалів. Цим начальникам всі члени ордену мусили сліпо коритись. Папи надали ордену єзуїтів такі права, яких не мав ні оден монашеський орден, і звільнили єзуїтів від різних правил монастирського життя, які могли обтяжувати єзуїтів і заважати їх діяльності. Крім явних членів, єзуїти мали ще членів таємних, які ховали свою приналежність до ордену для того, щоб краще провадити свою діяльність. Були це так звані афільовані члени ордену, які, не вступаючи цілком в його ряди, допомагали здійсненню єзуїтських планів. Серед афільованих могли бути і цілком світські люде, а часом серед них знаходилися королі і імператори. Єзуїти уміли притягнути для своєї праці самих різноманітних людей, з самими різними здібностями і кожному, рахуючись з його нахилами, давали відповідну працю. Навіть на зовнішність вони звертали велику увагу, знаючи, яке це має значіння, і приймали найбільш охоче людей з приємним обличчям, учили своїх членів тонким манерам, вимагали, щоб вони пристойно вдягалися і т. д. Все це було потрібне для їх мети.

Але найголовнішою їх зброєю були: сповідь і школи. Через сповідь вони впливали на людей дорослих, студіювали характер кожного чоловіка, знайомились з його духовними слабостями і безсоромно, через різні софізми оправдуючи їх порочність, скоро цілком підбивали собі людину. Школу єзуїти поставили по своєму часу зразково і зуміли притягнути до себе дітей значних людей,

які потім могли мати в своїх країнах великий вплив. Навіть протестанти оддавали туди часом своїх дітей. Але разом з тим в цих школах єзуїти убивали всяку індивідуальність своїх учнів, привчали дітей сліпо слухати у всьому начальства, думати тільки так, як того хочуть їх учителі. Всі їх вихованці на все життя робились рабами єзуїтів. Товариські почуття єзуїти убивали в коріні, вимагаючи доносів на товаришів, нагороджуючи доносчиків. Тих же з своїх вихованців, які їм здавалися найбільш відповідними, вони вербували в свій орден. Для досягнення своєї мети єзуїти ні перед чим не зупинялися. «Мета виправдує засоби». Єзуїтська мораль, їх нещирість і часами пряма брехливість викликали до їх з часом загальну антипатію.

Розуміючи, яку вагу для справ віри мали королівські двори в XVI і XVII віках, єзуїти всіма силами і часом з великим успіхом добивалися впливу і на королів, і на їх оточення, удаючи з себе великих монархистів. Але разом з цим там, де правителі були противниками католицької церкви, єзуїти гаряче ставали на республіканський ґрунт і навіть навчали царегубству. Таким чином всі їх політичні погляди пристосовувалися цілковито до обставин і мінялися дуже легко теж в залежності від обставин.

Крім боротьби з протестантизмом єзуїти розвинули величезну місіонерську діяльність по всьому світу. Іздили до Америки, Африки, Азії і цією своєю працею приносили користь не тільки для християнства, але і для всієї цивілізації. На всю католицьку церкву, на весь дух епохи католицького відродження, на весь хід європейських подій ця своєрідна організація поклала свою велику печать.

Пилип II Іспанський та Єлисавета Англійська. Після Аугсбурського миру (1555) релігійні війни на кількадесят літ припиняються в Німеччині, але в інших частинах Європи боротьба і війни, які велися во ім'я релігійних інтересів, продовжуються майже без перерви. Католицька реакція, енергійна діяльність єзуїтів тільки підігрівали людські страсті і всіма силами спонукали католицьких правителів до активної боротьби з протестантизмом. Європа ділиться на два ворожих табора: католицький і протестанський. В другій половині XVI віку з католицького боку перед веде Пилип II Іспанський, головним же оборонцем протестантизму робиться Єлисавета Англійська. Держави, якими керували ці два видатні монархи, в той час були найдужчими в Європі. Франція саме роздиралась внутрішніми релігійними війнами, а єдино значна в той час німецька держава, Австрія, обстоювала своє існування в боротьбі з Турками. Іспанія була в розцвіті своєї сили і слави, Англія розпочинала свою велику світову політику. Цілком практичні матеріальні суперечки мусили раніш чи пізніш кинути оден на одного цих двох політичних і економічних конкурентів. Але до того Іспанія і Англія своїм релігійним і політичним настроєм рішуче розходилися між собою. Іспанія була найбільш католицькою країною в Європі. В віковій боротьбі з Маврами виробився релігійний фанатизм Іспанців, їх цілковита нетерпимість до всіх тих, хто хоть чимсь ухилився від католиць-

кої віри. Ми знаємо, що Іспанія перша завела страшні суди інквізиції.

Пилип II (1555 — 1598), син Карла V, найбільше відповідав всіма своїми поглядами і всіми настроями духу свого народу. Фанатичний, суворий, високомірний, він жив самотно в своєму Мадридському замку і в протилежність Карлу V, який весь час роз'їздив по своїм царствам, все життя своє провів в Іспанії. Він не любив з'являтися там, де були люде, але знав все, що діється в його країні і по всьому світі. Вічно зайнятий, сам він писав силу листів і одержував повідомлення з усіх кінців своїх володінь і з усього світа. З свого кабінету управляв він своїми державами, втручався навіть в дрібні справи і керував політикою цілої Європи. В Іспанії ще при його попередниках встановлено було тверду абсолютну владу королів, і Пилип II міг без перешкод все тримати у своїй волі. З самого початку свого царювання він з страшною жорстокістю розправився з рештою маврів, які мирно оброблювали землю на півдні Іспанії. Так само інквізиція по його приказу взялася за протестантів, масами їх арештовувала і палила на огнищах. В Севілії за оден раз спалено було 800 чоловік. Протестантизм, взагалі слабкий в Іспанії, був задушений ним в коріні. Пилип сам був дуже релігійним, свято і непорушно виконував найдрібніші обряди католицької церкви. Для прикладу цілував руку звичайному священнику. Боротьба за католицьку церкву була загальним завданням всього його царювання. Він вважав себе наймогутнішим заступником церкви. Дійсно, крім Іспанії йому належала більша частина теж католицької Італії (Сардинія, Сіцилія, королівство Неаполітанське, Мілан), йому належали: Фландрія і Нідерланди. По-за океаном він володів центральною і більшою частиною південної Америки, які давали йому стільки золота. Португалія з своїми Індійськими колоніями при ньому теж перейшла до Іспанії. Він був майже найдужчим монархом в Європі, його флота і армія не знали собі рівних. Пилип претендував, як і його батько, на все-світнє панування, і його власні династичні завдання в його голові цілком з'єднувалися з завданнями церкви. Те, що він робив для себе, він вважав тим самим святим і корисним церкві. Найбільшим нещастям його внутрішньої політики було повстання Нідерландів. Найбільші труднощі для його закордонної політики утворила Англія.

Пилип почасти сам претендував на англійську корону через одруження з королевою Англії і в усякому разі волів тримати цю країну під своїм релігійним і політичним впливом. Англія саме порвала з католицизмом, і при сині Генриха VIII, Едуарді, встановлено було головні основи англіканської церкви. Тим часом Едуард скоро помер, і на престол вступає його сестра Марія, грачка католичка. Вона скасовує всі реформи церкви, переведені її братом, відновлює верховенство папи і нарешті виходить заміж за самого Пилипа II Іспанського. З такою жорстокістю переслідувала ця королева протестантизм, що народ прозвав її Марією «Кривавою». Ця католицька реакція викликає велике незадоволення в Англії. По-

чалися проти королеви різні комплоти, але після п'ятилітнього царювання вона помирає, і на престол вступає знаменита в історії Англії Єлисавета (1558—1603) — дочка Генриха VIII і Анни Болейн. Пилип, щоб утвердитися в Англії, також хотів з нею оженитися, але Єлисавета відмовила йому.

Сама Єлисавета була надзвичайно освіченою людиною, добре знала класичних авторів, студіювала Біблію, була доброю християнкою, але до різниць між католицизмом і протестантизмом відносилася індивідуально. Скоріш навіть симпатизувала католицизму, але політичні обставини в самій Англії і в Європі, ненависть до неї католиків примусили її стати на бік реформації, і Єлисавета відновляє англійську церкву в тому вигляді, який вона мала при її браті королі Едуарді VI. Її великим ворогом була королева Шотландська Марія Стюарт, завзята католичка, вихована при французькому дворі. На підставі свого споріднення з англійським королівським домом, Марія Стюарт претендувала на англійський престол, не визнаючи при тому прав Єлисавети (всі католики вважали її незаконною дочкою Генриха VIII). Марії Стюарт скоро прийшлося утікати з Шотландії від своїх підданих до свого ворога Єлисавети. З цього часу шотландська королева робиться в Англії центром всіх католицьких заговорів проти Єлисавети. В цих комплотах брали участь і агенти Пилипа II, і інші католицькі сили. Єлисавета не зважувалась все ж покінчити з своєю супротивницею, але після того, як було знайдено цілком компромітуючі для Марії Стюарт листи, парламент примусив королеву підписати їй смертний прилюд (1587). В Англії народ радів смерті Марії Стюарт, бо боявся, що знов вернуться страшні часи Марії Кривавої, коли б тільки вона дійсно скинула Єлисавету і сіла на англійський престол. Але за кордоном смерть шотландської королеви страшенно обурило католиків, які вважали її жертвою протестанського фанатизму.

Пилип II вирішив, що настав нарешті час розпочати криваву боротьбу з безбожною Англією і її королевою, боротьбу, до якої він вже давно готувався. Він не міг терпіти довше того, що Єлисавета помагала Нідерландам, які повстали проти нього. З незадоволенням дивився Пилип II на розвиток англійської флоти. Іспанці не дозволяли чужим кораблям торгувати в їх колоніях. Це примусило англійських моряків стати піратами: вони грабували береги Америки і заїздили навіть і в іспанські порти.

Пилип II послав в 1588 році проти Англії величезну для того часу флоту в 135 кораблів і вислав велику армію, яка мусила висадитись в Англії. Цю експедицію Пилип II назвав «Непереможною Армадою», настільки певний він був в успіху. Але королева Єлисавета, її міністри і весь англійський народ мужно зустрінули цю небезпеку, раптово організували оборону країни і з свого боку виставили досить численну флоту. Їх невеличкі кораблі перемогли іспанські гіганти, а буря докінчила їх справу. Тільки 50 кораблів повернулося до берегів Іспанії...

Значіння цієї боротьби було дуже велике для всієї дальшої історії Європи: реакційним намірам Пилипа II, його бажанням

силою розповсюджувати католицизм було покладено кінець. Для Англії знищення морської сили Іспанії дало можливість вільно розвивати своє мореходство, заводити свої колонії в далекій Індії і в Америці.

Все це зробило царювання Єлисавети блискучим в історії Англії. Не тільки в політичному і економічному відношенні, але і в духовному був славний цей час: культура відродження, якою захоплювалася сама королева, панувала в Англії і залишила світові такі наймення як Шекспір, великий драматург всіх часів, і Бекон, про філософію якого ми вже згадували раніш.

Для Іспанії знищення флоти, яка коштувала до того величезних коштів, знаменувало занепад її мореходного світового значіння. Іспанія (див. вище) ще до цієї невдачі стала економічно падати, і перемога Англії тільки прискорила її занепад. Але не менше тяжким було для Іспанії повстання Нідерландів і відділення Голандії.

Повстання Нідерландів і розцвіт Голандії. Нідерланди це та країна, яка захоплює головним чином сучасну Бельгію, Голандію і Люксембург. Ці землі від бургундських королів дісталися Габсбургам, і від Карла V одержав їх Пилип II Іспанський. Положення коло моря і на низах Рейна робило Нідерландські міста, і особливо Антверпен, центром європейської торгівлі, найбільш багатими і промисловими городами, які залишали вже позад себе навіть старі італійські міста. Нідерланди були окремою провінцією іспанської монархії і мали дуже великі стародавні вольності. Склалися вони з 17 незалежних, невеличких провінцій, з яких кожна теж мала свої великі права. Пилипу II дуже не подобалися ці вольності і обмеженість його влади. До того ж в Нідерландах ще за часи Карла V стала швидко розповсюджуватися реформація. Вже Карл V почав переслідувати протестантів, але ще з більшою рішучістю береться за це Пилип II.

Намісницею Нідерландів він робить свою сестру Маргариту Пармську, але дійсним правителем був іспанець, кардинал Гранвелла. Переслідування протестантів, заведення нових порядків управління, порушення старих вольностей дуже обурювало нідерландців. Місцеві магнати, намісники окремих областей, з яких найбільше видатними були: Вільгельм Оранський, Егмонт і Горн, попережали Пилипа II, що така поведінка уряду може довести народ до одчаю, але Пилип II не зважав на це і наказував своїй сестрі ще збільшити строгість і міцніше тримати владу в своїх руках. Тоді місцеве дворянство утворило між собою союз для боротьби з інквізицією, в урочистий спосіб заявилося до Маргарити Пармської і подало їй петицію, в якій просило припинити переслідування протестантів. На Маргариту це справило вражіння, але якийсь з придворних сказав, що не має чого боятися цих «gueux» — старців. З цього моменту всі незадоволені стали звати себе самі гезами, себ-то старцями, і народ скрізь кричав «нехай живуть гези». Загальне обурення в Нідерландах робилося все більшим і більшим, протестанти ставали сміливішими. В народі починається фанатичний рух

проти католицтва, в церкві стали вриватись натовпи людей, нищити ікони і статуї...

Коли про це довідався Пилип II, він вирішив жорстоко покарати Нідерландців і послав до їх свого кращого полководця, герцога Альбу з іспанським військом і наказав йому безжалісно задушити протестантизм і політичну вольність.

Тисячами почав Альба вішати, розстрілювати, палити на огнищі, топити людей, залишаючи непохованими трупи мертвих для залякування живих. В короткий час він зруйнував весь край. Торг і ремісло стали. Десятками тисяч тікали люде з Нідерландів від жорстокого герцога. Не дивлючись на свою вірність королю і на свою велику поміркованість, Егмонт і Горн теж загинули на ешафоті.

Вільгельм Оранський встиг виїхати з Нідерландів і тим тільки урятував своє життя. Тоді проти Альби починаються повстання, але зрештою вони не мали успіху. Душею боротьби робиться Вільгельм Оранський, котрий на свої власні кошти і на кошти інших нідерландських патріотів утворює флоту «морських гезів». Ці морські гези заволоділи в 1572 року кріпостью Брілем, і мешканці її присягнули Вільгельму Оранському, як наміснику-штатгальтеру (в цей час повстанці говорили, що повстають тільки проти Альби, а не проти короля). Після цього починається героїчна боротьба з іспанськими військами за незалежність Нідерландів. Крок за кроком посувалися вперед війська Вільгельма Оранського, який скоро захопив всі північні провінції. Тяжко було битись повстанцям з іспанцями, але думка, що вони б'ються за волю свої землі, за волю віри, надавала їм силу. Найбільш знаменита є облога міста Лейдена. Вже не було можливості більше триматися, в місті почався голод і прийшла чума. Вільгельм Оранський не мав сухопутнього війська, щоб прийти на допомогу. Тоді Голандці розбивають греблю, яка охороняла низькі береги Голандії від морських хвиль, і море залило долину. На своїх кораблях приплив на допомогу місту Вільгельм Оранський, іспанці ж тисячами топились в воді.

Війна затяглася на довгі роки. З часом виявилася різниця між північно-східніми, протестанськими і південно-західними католицькими частинами, себ-то між теперішньою Голандією і Бельгією. Цим скористувався Александер Пармський, оден з наступників герцога Альби, якого Пилип II все ж мусив відкликати; він обіцяв бельгійцям зберегти їх вольності і тим заспокоїв цю частину Нідерландів. Тим часом північні провінції*) ще ближче з'єдналися між собою і в 1579 уложили Утрехтську унію для взаємної оборони їх політичної і релігійної волі. Але тільки через два роки після цього проголосили Голандці незалежність своєї республіки від іспанського короля. На чолі республіки стояв Вільгельм Оранський, але через кілька років він помірає від руки убивця, надісланого Пилипом. Його змінив його син Моріс, і боротьба про-

*) Найбільша з їх звалася Голандією, пізніше остання передала свою назву цим з'єднаним провінціям.

довжувалась до 1609 року. Далі на 12 літ утворено було перемир'я, а потім знов відновляється боротьба, поки аж в 1648 році не визнала нарешті Іспанія незалежності Голандії.

Ще під час боротьби Голандці самі почали їздити в Індію, минаючи Португальців, а з часом вони зовсім витісняють звідти останніх. Далі Голандія захоплює південь Африки і затверджується в Америці. Весь європейський торг концентрують Голандці у себе, і їх невеличка республіка в XVII віці робиться першою в світі по мореходству і торгівлі державою. Так само і в духовному відношенні цей час був славним для Голандії; тоді, як в других країнах панувала нетерпимість до чужої думки і віри, коли католики переслідували протестантів, протестанти католиків, коли скрізь встановлена була цензура для книжок, а кожній людині, що мала сміливість думки, загрожували катування та смерть, Голандія в XVII віці була одинокою в Європі державою, де панували воля віри і воля сумління. Голандія стала першою країною по друкуванню книжок. Тут міг працювати і публікувати свої книжки великий філософ Спіноза (1632—1677), єврей по походженню, але вільний від приналежності до якої-будь релігії. В цей же час не тільки наука, але також і мистецтво розцвітає в Голандії. Серед численних малярів цього часу найбільш славним був Рембрант (1606—1669), геніяльний маляр, котрий по величності і глибокій передуманності своїх творів стоїть поруч з великим Мікаелем Анжелом.

Релігійні війни у Франції. Ми знаємо вже, що в середині XVI віку реформація зробила досить великі успіхи у Франції. Поки навчення Кальвіна захоплювало одних ремісників, гугеноти, як звали у Франції протестантів, не відогравали ніякої політичної ролі в краю і терпеливо, як стародавні християнські мученики переносили жорстокі переслідування. Але після того, як до кальвінізму пристало чимало вищого дворянства, навіть принци королівської крові, коли гугеноти відчули у себе більше сили, вони перейшли до активної боротьби і зі зброєю в руках стали одстоювати свої права вільно вірувати. Між протестантами і католиками починаються уперті і криваві бої, які тягнулися з невеликими перервами від 1562 до 1598 року. Ці війни припадають на час царювання останніх представників дома Валуа у Франції, трьох синів Генриха II: Франциска II (1559—1560), Карла IX (1560—1574) і Генриха III (1574—1589). Всі три були дуже незначними дегенеруючими людьми і мало розумілись в справах державних. Перші два з їх найбільше захоплювалися мисливством, Генрих III любив і підтримував науки та мистецтво, але проявив себе разом з тим надзвичайним розпутством. При цих королях величезну роль відограла їх мати, жінка Генриха II, властолюбна, безсовісна інтриганка Катерина Медічі, яка у Францію перенесла найгірші політичні звичаї італійських дворів. Сама вона зовсім не була фанатичною католичкою і оден час обстоювала політику замирення обох сторін, але все це вона робила не для добра Франції, а для своєї властолюбності. Коли їй було потрібно, вона сама розпалювала фанатичні страсті

католиків, і вона є найбільш відповідальною за кривавий злочин Вартоломієвської ночі.

В серпні 1572 року до Карла IX стояв дуже близько адмірал Колін'ї, голова гугенотів. Катерина Медічі хотіла позбавитись його, спершу підслала убивця, але коли напад не вдався (адмірал був тільки ранений), змовилась з герцогом Генрихом і з другими і сказала королю, що протестанти затівають якийсь комплот і що всіх їхніх голів, які саме з'їхалися в Парижу, треба перебити. Слабий духом король піддався впливові матері, згодився на це злодійство, і коли в ночі видділи убивців гнали переляканих гугенотів, король сам із вікон Лувра стріляв по них. Це сталося в ніч перед Вартоломієм 24 серпня; фанатичні страсті так розійшлися, що видділи озброєних католиків перебили не тільки голів, але всіх гугенотів, які попадалися під руку, не обминаючи ні жінок, ні дітей. 2000 душ було перебито в самому Парижі, але бійка пішла і на провінцію. Всього забитих гугенотів нараховували до 30.000 душ. Настільки велика була ненависть до протестантів з католицького боку, що коли папа в Римі почув про злочин Вартоломієвської ночі, він страшенно зрадив, і Рим бучно одсвяткував цю бойню. Не менше радів і Пилип II і не знав, кого більше хвалити Катерину Медічі, чи її сина...

Серед протестантів всієї Європи Вартоломієвська ніч виклакала страшне обурення, а французьких гугенотів вона ще більше скупчила між собою. Вони об'єдналися в союз, який мав широку організацію по всій Франції та великі засоби і уявляв з себе ніби «державу в державі», дуже небезпечну для єдності цілої Франції. Цей союз підтримувала королева Єлисавета Англійська і інші протестанські правителі. На чолі його стояв Генрих Наварський з роду Бурбонів, що були нащадками короля Людовика Святого. Сам Генрих був королем невеличкої Навари, що знаходилася на кордоні Іспанії і Франції. Після смерти бездітного Генриха III він мав стати законним королем Франції.

Католики бачили, що у королевській влади не досить сил, щоб боротися з протестантизмом так, як вони того хотіли і вони організували між собою по прикладу протестантів свій союз — с в я т у Л і г у, для оборони церкви. Ця Ліга дуже скоро набрала прихильників по всій Франції, і дякуючи своїй великій організації, дякуючи підтримці церкви і закордонних сил (Пилип II, який давав гроші а часом і військо), вона теж стала ніби державою в державі. На чолі Ліги стояв герцог Генрих Гіз, фанатичний католик, співучасник Вартоломієвської ночі, дуже популярний серед своїх одновірців. Його значний рід вів боротьбу за вплив в державі з Бурбонами, і таким чином боротьба між протестантами і католиками ішла поруч з цією суперечкою найродовитіших фамілій Франції. До того ж і католики, і протестанти крім релігійних домагань ставили також і ріжні політичні вимоги, бажаючи обмежити королівську владу в її правах. Про це в той час писало багато письменників, яких прозвали монархомахами, себ-то борцями проти монархії. Але так само як і внутрішні війни, і ці вимоги приводили тільки до

ослаблення королівської влади, яка після Генриха II і без того попала в слабі руки його трьох синів. Шляхта, яку при Франциску I і Генриху II було захоплено в італійські походи і війни з Карлом V, тепер кинулася у внутрішні війни і знов почала мріяти про повернення феодального неладу. Через це час релігійних війн у Франції звуть також часом феодальної реакції.

Під час останньої релігійної війни, в якій загинув і голова Ліги Генрих Гіз, і король Генрих III, французьким королем робиться Генрих Наварський, Бурбон, під назвищем Генриха IV. В тяжкий час він прийшов до влади. Католики зовсім не хотіли визнати короля-протестанта, і Генриху IV приходилося завойовувати собі майже всю Францію. Перед взяттям Парижа, населення якого складалося в більшості з фанатичних католиків і завзято боронилося проти короля-протестанта, Генрих IV вирішив перейти до католицизму. «Париж вартий того, щоб піти на месо», сказав він. Король розумів, що управляти Францією, яка в більшості була дуже католицькою, може тільки католик. Сам Генрих IV ніколи не був фанатичним протестантом та схилився більше до людей, які шукали замирення і утворювали партію так званих «політиків». Перехід до католицизму одчинив Генриху IV ворота до Парижу. Більшість Франції теж визнала його, а решту він здобув собі, заплативши різним губернаторам добрі гроші. Остаточне замирення настає тільки тоді, коли Генрих IV видає так званий Нантський едикт (1598), акт про віротерпимість у Франції. Протестанти урівнювалися в правах з католиками, але з обмеженням для церковної служби: тільки в деяких містах і замках можна було правити протестанську службу, в Парижі вона зовсім заборонялася. Для гарантії протестанти одержали право залишити в своїх руках велику кількість фортець (між іншими Ла-Рошель). Католики були цим едиктом дуже незадоволені, і оден фанатик Равальяк убив в 1610 році короля Генриха IV, але едикт остався в силі кілька десят літ.

Католицька реакція в Польщі. Католицька реакція в Польщі починається при королі Стефані Баторії (1575—1586). Ми знаємо вже, що в Польщі було багато протестантів, але до їх належала лише частина шляхти, народня ж маса зоставалася католицькою. Польські протестанти під впливом гуманістичних ідей не були фанатиками своєї віри, не мали також великої сили в краю, бо розпадалися на різні секти (лютеране, кальвіністи, гусити). Все це полегчувало боротьбу з протестантизмом в Польщі. Але коли в шестидесятих роках XVI віку з'явилися сюди єзуїти, вони зустріли все ж дуже великі труднощі. Перш за все саме католицьке духовенство в Польщі в середині XVI віку було не зовсім правовірним, де-які з єпископів готові були піти на компроміс з реформалцією, думали про національний собор і не хтіли признати постанов Тридентського собору. Єзуїти поставили своїм першим завданням вплинути в відповідному напрямку на духовенство, і в 1577 році в Піотркові польське духовенство прийняло постанови Тридентського собору і тим рішуче порвало з протестантизмом і з думкою про націо-

нальну церкву. Другим і головним завданням єзуїтів в Польщі було вплив на громадянство, яке мало цікавилось релігійними справами і цілком співчувало тій релігійній свободі, яка панувала в Польщі за часи короля Сигізмунда Августа. Згідно з своїми правилами єзуїти взяли в свої руки виховування дітей, почали заводити свої знамениті школи, куди всі стали оддавати своїх дітей, навіть протестанти. В короткий час виховують єзуїти ціле покоління відданих їм і католицькій церкві людей, які з ненавистю ставилися до протестантизму і воліли його знищення. Єзуїти розпалювали цей фанатизм у своїх учнів, які з одобрення своїх учителів робили різні насильства над протестантами, підпалювали їх церкви і т. д. Разом з тим єзуїти захоплюють потроху в свої руки і книжний ринок, який до них був переповнений протестанською літературою різних напрямків. Що до політичних поглядів, то в той час, коли королем був відданий єзуїтам король Стефан Баторій, вони підтримували в Польщі монархизм, і знаменитий їх проповідник уже з роду Поляк, Петро Скарга, виступав проти шляхти і її вольностей. Пізніше вони самі стали підтримувати ці вольності.

Вся діяльність єзуїтів привела до того, що в Польщі цілком запанувала католицька реакція і нетерпимість до всіх, хто не належав до цієї віри, себ-то до дисидентів, як їх там звали. Повної сили реакція досягла при королі Сигізмунді III (1586—1632), котрий сам був вихований у єзуїтів. Він навіть переніс свою резиденцію з Кракова, де було чимало протестантів, до Варшави, яка стала центром католицизму на сході. Становище дисидентів в XVII віці було дуже тяжке, церкви у їх одбирали і руйнували, книжки нищили. В Польщі прийнято було встановлений папою список заборонених книжок і введено було строгу цензуру. Самих дисидентів позбавляли посад, ображали їх, прямо нападали на їх будинки і церкви. Социніян же, як звалися в Польщі антитринітарії, з часом зовсім виганяють, і вони емігрують до Голандії. Все це підривало культурні сили Польщі і сприяло її загальному політичному занепаду.

За часи католицької реакції в Польщі, а саме при королі Сигізмунді III, починається і наступ католицької церкви на схід, бажання повернути до католицизму українське населення. З української історії ми довідуємося (див. нижче), що саме в другій половині XVI віку в 1569 році по Люблинській Унії Литва одступила Польщі українські землі, і вони входять до складу Речі Посполитої. Бажаючи денаціоналізувати українців, польська держава цілком підтримувала єзуїтів, які хотіли окатоличити Україну. Наслідком цього була унія двох церков в Берестю в 1596 році. Єзуїти викликали величезну літературну боротьбу. Серед них найбільш відомим є Петро Скарга. Вишнєвський, Смотрицький і далі ціла низка наших славних діячів XVII віку обороняли православну церкву а разом з тим обстоювали свою національну ідею. Ця боротьба, так само як всі наші козацькі війни до Богдана Хмельницького включно, до певної міри були боротьбою з проявами європейської католицької реакції, яка такий добрий притулок знайшла в Польщі.

Тридцятилітня війна (1618—1648).

А) Релігійні відносини в Німеччині перед війною. Після Аугсбурського миру 1555 р. в Німеччині на якийсь час затихав релігійна боротьба. Протестантизм поширювався далі навіть в таких католицьких країнах, як Австрія і інші Габсбурські краї і не зустрічав великих перешкод з боку католиків. Самі імператори: Фердинанд I, брат Карла V, (з 1556—1564) і його син Максиміліян II (від 1564—1576), були поміркованими в справах віри, думали тільки про збереження внутрішнього миру в Німеччині, і всі сили свої напружували для боротьби з Турками, які загрожували всій центральній Європі. Але суїті з'являються в Австрію та в інші країни південної Німеччини і енергійно переводять свої ідеї нетерпимости, ненависти до протестантизму і фанатичної відданости католицькій церкві. Вони захоплюють, як і скрізь, в свої руки школи і виховання молоді. Князі католики, їх вихованці, починають рішуче переслідувати протестантів в своїх землях і загрожують своїм фанатизмом навіть протестанським князям Німеччини. На початку XVII віку взаємини між протестантами і католиками були вже надзвичайно загостреними. Вважаючи своє становище небезпечним, князі кальвіністи, по прикладу своїх французьких одновірців, zorganizувались в союз-унію (1608), на чолі з курфюрстом пфальцьким Фридрихом V. Лютеранські князі до цього союзу не пристали, позаяк з ненавистю відносилися до самих кальвіністів. Католики організувалися в Лігу (1609), на чолі з фанатичним Максиміліаном Баварським, котрий відогравав в Німеччині ролю французького Генріха Гіза. Кожної хвили можна було сподіватися, що обидві сторони кинуться одна на одну — і почнеться війна. Але різкі обставини затримали її ще на кілька років.

Б) Початок війни, розбиття Чехії. Початком Тридцятилітньої війни було повстання в Чехії. Ще в 1526 році чеський сейм обрав королем Чехії Фердинанда, брата Карла V, і з того часу Чехи щораз обирали своїми королями Габсбургів. В Чехії крім Гусизма під час німецької реформації дуже поширилося також лютеранство. Коли в Габсбурських землях почалося переслідування протестантів, Чехи (в 1609 році) добилися так званої грамоти Величности, яка гарантувала їм волю віри. Але і сам імператор Матвій, який дав їм грамоту, і ще більше його спадкоємець Фердинанд II, стали порушувати волю віри в Чехії і переслідувати протестантів. Фердинанд II був вихованець єзуїтів і говорив навіть, що коли б він не був імператором, він став би єзуїтом. Нав'язуючи католицьку церкву всім підданим своїх земель, він хотів зміцнити державу, з'єднати в одно свої численні землі і народи. Але Чехи не хотіли терпіти його гніту, повстали проти габсбурських намісників. Фердинанд II проголосили вони позбавленим корони і обрали своїм королем кальвініста курфюрста Фридриха V Пфальцького. Спершу справи Чехів ішли дуже добре. Але на допомогу Фердинанду II голова

католицької Ліги, Максиміліян Баварський, прислав своє військо (під керуванням славного полководця Тіллі), яке в битві при Білій Горі, коло Праги (1620), цілком розбило Чехів.*)

Після битви при Білій Горі Фридрих V Пфальцький, якого обрали Чехи своїм королем, утік в свої німецькі володіння з Чехії, забувши навіть взяти свою корону. Військо католицької Ліги двинулося переслідувати його і вигнало Фридриха також з Пфальца, який був переданий Максиміліяну Баварському, разом з титулом курфюрста.

В) Данський період; Валленштейн. Розгромом Фридриха Пфальцького кінчається перший період Тридцятилітньої війни, період чесько-німецький. Князі лютеране не допомагали кальвіністу Фридриху V, але його доля все ж налякала і їх. Боючись, щоб з ними не сталося того ж лиха, вони запрошують на допомогу данського короля Християна IV, який з своїм військом рушив на німецькі землі (1623). З цього моменту Тридцятилітня війна робиться війною міжнародною. В цей момент до імператора Фердинанда II з'являється з пропозиціями організувати армію знаменитий авантюрист і полководець XVII віку Валленштейн. Валленштейн був Чехом по походженню, мав в Чехії величезні маєтки. Виховання він одержав у сзуїтів і в час чеського повстання він залишився вірний імператору. За це останній дав йому величезні землі, конфісковані у чеських панів. Дякуючи цьому, Валленштейн був незвичайно багатим чоловіком. Імператор охоче прийняв його пропозицію зорганізувати військо тим більше, що йому неприємно було залежати у всьому від католицької Ліги, яка мала краще військо, ніж сам імператор. Валленштейн почав формувати військо. З усіх країн збиралися до нього різні авантюристи, люде різних націй і різної віри. В надзвичайно короткий час Валленштейн зумів зорганізувати цю юрбу у справжнє військо. Дисципліну завів він дуже суворо і немилосердно карав кожного, хто хотів чимсь порушувати його вимоги. Зате він дозволяв своєму війську грабувати все на своєму шляху. Імператору нічого не коштувало утримання війська, воно само себе годувало. За ним завжди тягнулися величезні хури з жінками і дітьми його жовнірів і з силою пограбованого майна. Перехід такої армії був величезним нещастям і руїною для всього краю і особливо для селянства. Але разом з тим під командою такого талановитого керівника, як Валленштейн, ця армія скоро здобула собі славу непереможної.

Християн IV і протестанські князі були цілком розбиті Валленштейном та військом Ліги. Данський король мусив підписати мир, що більш не буде втручатися в німецькі справи. Католики були цілковитими переможцями. Імператор видав так званий Реституційний едикт. Згідно цьому едикту, церковні землі, які проти постанов Аугсбурського миру були секуляризовані і попали в руки протестантів, мусили знову повернутися до католиків. Разом з тим

*) Дивись нижче нарис «Чехія».

імператор і його полководець Валленштейн, якому він в нагороду дав Мекленбурське герцогство і титул генерала Балтицького і Океанійського моря, — хотіли перетворити імперію в дійсну державу і позбавити князів їх суверенних прав. Поводження і сили Валленштейна непокоїли навіть католицьких князів, та й сам імператор дивився на цього честолюбця з опаскою. Вимоги князів примусили імператора одставити Валленштейна.

Г) Шведський і французький період війни. Не дивлячись на одставку Валленштейна, становище для протестантів було загрозливим, і вони входять в спілку з шведським королем Густавом-Адольфом. Шведчина в цей час була дужою державою. Вона володіла Фінляндією, Естляндією, сам Густав-Адольф здобув Лівонію і частину Пруссії. Шведи хотіли зробити Балтицьке море своїм внутрішнім морем і з цією метою Густав Адольф двинувся в Німеччину (1630). До цього спонукали його і погрози з боку імператора, який зібрався завести флоту прямо для боротьби з протестанською Шведчиною. Нарешті Густав Адольф, сам гарячий протестант, хотів допомогти своїм одновірцям в Німеччині. Його невелике військо з 15.000 чоловік не грабувало і не нищило Німеччини, було складено не з авантюристів, а з шведських селян, з добрих протестантів, які вірили, що ідуть на святе діло допомагати своїм одновірцям. Густав-Адольф був одним з найвидатніших військових нових часів. Він ввів багато технічних поліпшень в свою армію, дякуючи чому його військо в кілька раз скоріш могли стріляти з рушниць і гармат, а останні можна було легко перевозити з місця на місце. Густав Адольф так добре перестроїв саму військову тактику, що з своїми невеликими військами розбив великі німецькі війська. Шведський король перейшов всю Німеччину, під Липськом розбив католицьке військо, яке було під командою також знаменитого Тіллі, і захопив Мюнхен. Тоді імператор знов покликав Валленштейна, який дав згоду формувати нову армію, поставивши імператору дуже великі вимоги для себе. Війська Густава Адольфа і Валленштейна зійшлися між собою під Люценом (1632). Сам Густав Адольф був убитий, але Валленштейн мусив одступити під натиском Шведів.

Тим часом імператору стало відомо, що Валленштейн на свою руку веде якісь переговори з Шведами. Він мріяв здобути велике князівство для себе, навіть стати чеським королем. Імператор знов одставив Валленштейна. Останній його не послухав, але був убитий в своєму таборі.

Війна продовжувалась з перемінним успіхом. Коли становище князів протестантів знов погіршало, в війну вступає нова сила, Франція, політикою якої керував тоді знаменитий міністр, кардинал Рішельє. Він уже і раніш дипломатичним шляхом і грішми допомагав Шведам і протестантам. Рішельє не хотів допустити до зміцнення сили Габсбурського дома і особливо до об'єднання Німеччини, що було дуже небезпечним для Франції. Іспанські Габсбурги теж втручалися в боротьбу і надсилали свої війська на допомогу Габсбургам австрійським. Об'єднання тих і других могло привести знов до повернення монархії Карла V, чого французи ні

в якому разі не хотіли допустити. Крім того Рішельє мав на меті і територіяльне збільшення Франції на південних і західних її кордонах. В цей французький період Тридцятилітньої війни остання зовсім втрачає характер війни релігійної, позаяк католики Французи стали по стороні протестантів проти католиків Габсбургів. Після довгої боротьби (в цей час прославилися французькі воеводи — Тюрен і Конде) і цілковитого знесення Німеччини в 1648 році підписано було нарешті Вестфальський мир.

Д) Вестфальський мир. Наслідки війни. Мирові переговори велися протягом чотирьох років в двох містах (Остенбрюку і Мюнстері) Вестфалії. Це був дійсний міжнародний конгрес нових часів. Тут були послі Франції, Шведчини, німецького імператора, Іспанії, Голандії, Данії, всіх німецьких князів і нарешті від Венеціанської Республіки.

На конгресі в релігійній справі в основу було покладено постанови Аугсбурського миру. Але ті права, які мали протестанські князі, перенесені були і на кальвіністів, хоч це викликало велике незадоволення протестантів. Правило Аугсбурського миру — *Cuius regio, ejus religio*, — яке визнавало свободу віри за правителями і позбавляло цього права підданих, було до певної міри обмежено, і де-які права були визнані і за останніми (князь католик, напр., не міг зачиняти на своїй землі протестанських церков і т. д.). Реституційний едикт Фердинанда II було скасовано, і ті церковні землі, які прийшли до 1624 р. до протестантів, залишалися за ними. Найбільше важливими були постанови, які торкалися внутрішнього устрою німецької імперії. Всі князі Німеччини були визнані цілком самостійними правителями, які мали право складати договори з різними державами. За імператором залишився оден титул, майже без жадних прав. Територіяльно з німецьких князівств виграли Баварія і Бранденбург (основа майбутнього пруського королівства). Шведчина одержала побережжя Балтицького моря (західню Померанію і т. д.), Франція частину Ельзаса, яка належала Габсбургам.

Німеччина вийшла із цієї довгої війни зовсім зруйнованою. Села спустіли, там, де до війни було по 600 чоловік, залишилися 20. Скоту не було, і землі в великій кількості залишалися незасіяними. Вовки сміло ходили по селах і заходили навіть в міста. Культура Німеччини страшенно упала. Ціле століття перейшло, поки Німеччина почала відживати культурно і економічно. Більше двох віків пройшло перш, ніж Німеччина утворила велику державу. Хто виграв від цієї війни і миру, так це Франція. Вона надовго позбавилась страшного політичного ворога зі сходу, могла вільно розвиватися політично і взяти на довший час перше місце в Європі.

ЧАСТИНА ІІІ.

Походження і розвиток європейських держав

(приблизно до XVIII в.).

Загальні уваги.

До цього часу ми звертали головним чином нашу увагу на економічні, культурні, релігійні і почасти політичні справи Європи в XV, XVI і першій половині XVII віків. Тепер ми мусимо познайомитись з історією розвитку окремих європейських держав. Ми вважаємо при цьому потрібним не тільки систематизувати все, що вже сказано про різні держави в попередньому викладі, але також для більшого розуміння історії кожної держави нагадати і її походження, хоч це часом відсуває нас від нових часів в глибини середвіччя.

Ми не можемо говорити про кожну державу по одному і тому ж плану, бо історія їх не може мати для читача один і той самий інтерес. Але крім того, що одні держави нас менше цікавлять, другі більше, в історії кожної з них є завжди щось таке, що є найбільш важливим і характерним. І це найбільш характерне ми і примушені висловувати наперед.

Історія всіх народів розвивається під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх процесів. Але у одного народа, як наприклад, в Англії, переважають процеси внутрішні, у других же, — майже у всіх континентальних народів, а особливо у тих, що лежать більше на Схід, — внутрішні процеси перебиваються, змінюються, часом зовсім припиняються під впливом зовнішніх успіхів і особливо зовнішніх ударів, які падають на той чи инший народ. Через це студіюючи історію одних держав, можна більше зупинитися на їх внутрішній історії, студіюючи ж другі, треба особливо брати до уваги їх міжнародні стосунки.

Розглядаючи історію європейських держав, ми побачимо з одного боку величезну різноманітність розвитку, яка виробляє індивідуальність кожного народу. Але поруч з тим ми помітимо і величезну однородність основних внутрішніх явищ, які утворюють у різних народів різні державно-правні комбінації. Ця однородність пояснюється з одного боку впливами одного народа на другий, але ще більше спільністю загальних умов життя, які спонукують людей до однородних вчинків.

В попередньому викладі ми звертали вже увагу на те, що в середні віки в західній Європі держави фактично зникають, замінюючись феодальною псевдо-державністю. Але в кінці середньовіччя і на початку нових часів на заході Європи з'являються умови характеру економічного і соціального, які сприяють утворенню державности. Про ці умови ми говорили вже в першій частині цієї книжки.

В цій же частині нарисів ми мусимо подивитися, як саме різні народи використовували ці сприяючі умови для утворення державности. При цьому ми мусимо взяти до уваги і те, як відбулися ці західні процеси на історії Східної Європи, яка в ті часи жила зовсім іншим життям, як Захід.

Але спершу мусимо з'ясувати, в чім полягала спільність державно-правних явищ Західньої Європи. Для цього нагадаємо собі, чим була, наприклад, Французька державність в середні віки.

Середньовічний французький король, в дійсності, не мав ніякої державної влади над Францією. Він не міг ні оборонити Франції від сусідів, ні завести внутрішній лад між її населенням. Його державна влада цілком перейшла до його васалів, герцогів, віконтів, графів і т. д., які фактично почували себе зовсім незалежними від волі французького короля. Населення Франції також підлягало не королю, а своїм сюзеренам, своїм панам й землевласникам, їм платило податки натурою і грошми, їм давало людей, коли вони того хотіли. «Державою» в ті часи був маєток пана, який керував своїми землями і своїми здебільша кріпосними людьми. Король Франції так, як і інші королі середньовіччя, дійсним правителем був тільки на своїх землях, в своїх доменах.

Розвиток держав в другій половині Середніх віків ішов поруч з розвитком і з зміцненням королівської влади. Перш за все королі збільшували свої домени, завойовували, зкуповували, переймали в спадщину і через одруження різні землі по всій країні. Коли вони ставали значно дужчими від кожного з своїх васалів, вони потроху починали приєднувати собі їхні землі різними шляхами. В цій боротьбі з феодалами королям дуже допомагали багаті міста. Перехідною формою між феодальною «державсю» і державсю нових часів була монархія станів. В кінці XIII або на початку XIV віку французький король вже був найдужчим з усіх своїх васалів, але все ж він не мав ще сили примусити всю Францію дати йому потрібні кошти для ведення державних справ. Через це королі у Франції стали скликати так звані Генеральні Штати, себ-то представників різних станів: шляхти, дрібної і більших феодалів, духовенства, серед якого єпископи були також князями, і представників міст, або, як казали у Франції, третього стану. Представників селянства скликали тільки пізніш. Ці Генеральні Штати давали французькому королю кошти, а коли не вважали цього потрібним, одмовляли і взагалі втручалися в державне управління. Таке представництво станів було майже по всіх країнах Європи. В Англії воно звалось Пар-

ламентом, в Іспанії Кортесами, в Німеччині Ландтагами, в Польщі Сеймом і т. д.

Коли ж державна влада зміцнюється, і королі відчують в собі більше сили, вони починають обходитися без представництва станів, які обмежували їх владу в країні. Королі і князі Європи робляться тоді абсолютними монархами, які керують країною згідно з своєю волею, так само як колись римські імператори. «Те, що подобалося королю, має силу закону», такою думкою, взятою з римського права, керувалися монархи нових часів.

Ми знаємо, що перші дійсні держави нових часів і перші абсолютні князі були в Італії ще в XIV та XV віках (їх теоретик Макіавелі). Але абсолютна монархія розвивається з монархії станів в Іспанії, і у Франції, і в окремих державах Німеччини. Що до представництва станів, то доля його була неоднакова в окремих країнах. У Франції, наприклад, воно зовсім зникає (1614), в Польщі навпаки, сейм бере все в свої руки, і Польща перетворюється в фактично досить анархічну республіку з обраним королем. В Англії королівська влада теж робила спроби захопити все в свої руки, але парламент ніколи не втрачував свого значіння. Навпаки в довгій боротьбі з королівською владою він збільшив своє значіння, і Англія нарешті прийшла до народоправства, до парламентаризму, себ то до такого устрою, де не тільки законодавча, але і виконавча влада залежить від парламенту, а парламент від своїх виборців.

Абсолютизм, себ-то такий державний устрій, де панує сам монарх і де влада не обмежена волею народа, допоміг державам Європи скріпитися, але цей устрій дуже скоро перестав задовольняти народні потреби і проти нього починається боротьба по всім країнам Європи. Навпаки парламентаризм Англії скоро став прикладом для всіх інших держав Європи і цілого світу, і до нього люде прагнуть і досі.

З абсолютним устроєм ми познайомимося головним чином на прикладі Франції, з парламентаризмом — студіюючи історію Англії в XVII—XVIII віках.

Р о з д і л 1.

Розвиток королівського абсолютизму у Франції і її значіння в міжнародньому життю Європи в XVII і початку XVIII віку.

Французька монархія в XVI і на початку XVII віків. Кілька віків перейшло перш, ніж французьким королем вдалося зміцнити свою владу, а разом з тим зміцнити і французьку державу. Кілька віків боролися ці королі з свавільством своїх васалів, різних князів Франції. Вже в кінці XII віку при королі Пилипі II Августі

(в XIII в.), при Людовіку IX Святому і в початку XIV в., при Пилипі IV Гарному, королівська влада значно зміцнилася. З середини XIV віку починається безкінечна, тяжка Столітня війна Франції з Англією.

За цей час французькі феодали знов підняли голову, влада королів страшенно ослабла. Але війна кінчається, і грізний король Людовик XI (1461—1483) знов перемагає своїх васалів. Влада короля Франції досягає такої сили, якої раніш королі ні оли ще не мали. Значіння Франції в міжнародньому відношенні також дуже піднімається. Спадкоємці Людовика XI (Карл VIII, Людовик XII та Франциск I) ведуть блискучі військові кампанії в Італії, а Франциск I (1515—1547) веде довгу і уперту боротьбу з могутнім імператором Карлом V. Після Іспанії Франція вже тоді, се-то в першій половині XVI віку, була найдужчою державою в Європі. Але в другій половині XVI віку (1562—1598) лютують у Франції релігійні війни, королівська влада попадає в слабкі руки (сини Генриха II), феодальні елементи піднімають голову. Генриху IV та його міністру Сюллі знов приходиться відновляти королівську владу і державну міць та значіння Франції. Так протягом віків королівська влада то піднімалася вгору, то знов падала. В цій боротьбі більшість французького населення і особливо багаті міста завжди були на боці короля, котрий боровся з бешкетом феодалів і давав можливість спокійно жити і працювати. За ті довгі віки у французького народу виробилися дуже монархічні почування і навіть щира любов до монархічної влади. І не дивлячись на те, що ця влада дуже швидко стала ярмом для народу, все ж він довго терпів і не зважувався її скинути, боючись повернення бешкету і анархії старих часів.

Французькі королі, позбавляючи колишніх феодалів їх політичних прав, залишили їм їх соціальні права, се-то вони могли володіти своїми землями як дідичі і користуватися різними привілеями, повинностями, які здавна мали їм платити їх селяне. Ці феодали перетворилися вже в XVI віці в звичайних панів, шляхтичів, які мусили забувати про своє колишнє політичне значіння. Кожний більш менш значний шляхтич не думав про те, щоб залишатися в своєму маєтку, а марив тільки про те, щоб знайти собі при дворі короля якесь становище, одержувати від короля добрі пенсії та жити розкішним бучним життям, яке завели королі, особливо блискучий Франциск I.

Всі прикази і закони, все управління виходило від короля. Франциск I кожний свій приказ кінчив словами: «*Car tel est notre bon plaisir*» (бо така є наша воля). Французькі королі, так само як всі інші абсолютні монархи Європи, мали на меті по можливості всі справи управління сконцентрувати в своїх руках і через це заводять вони багато урядовців в самому Парижі, а далі починають розсилати різних своїх агентів і по місцях. Так встановлюється бюрократична система управління.

Генеральні Штати відігравали величезну роль під час Сто-

літньої війни. Але, як ми вже згадували, чим більш зміцнювалася влада королів, тим менше було у їх охоти скликати представників шляхти, духовенства і третього стану і тим самим допускати їх до державних справ. Франциск I зовсім їх не скликав, але під час релігійних війн Генеральні Штати збиралися кілька разів. Генрих IV теж обійшовся без них, і останні Генеральні Штати були скликані вже після його смерті, в 1614 році. Між трьома станами, які склали Генеральні Штати у Франції чим далі, тим все менше було ладу. Кожний стан засідав окремо оден від одного. Особливо ворожі були відношення між вищими станами, шляхтою та духовенством і третім станом, до якого два перші ставилися з призирством. Ця ворожнеча полегшала французьким королям встановити свій цілковитий абсолютизм, і після 1614 року і до самої революції 1789 вони зовсім не скликають Генеральних Штатів. Крім Генеральних Штатів для цілої Франції були ще Провінціальні Штати для деяких провінцій, як Бретань, Лангдок та інші. Ці Провінціальні Штати в багатьох місцях були знищені королівською владою, але в де-яких провінціях залишилися до самої революції і відігравали чималу роль в місцевому урядуванні.

Позбавившись Генеральних Штатів, французькі королі все-ж зберегли одну установу, яка зважувалася робити королям свої уваги і часом іти проти їх волі. Це були Парламенти. Так звалися у Франції вищі судові установи, які остаточно встановлюються ще при Людовіку IX св. в XIII віці. Крім головного Парламенту в Парижі було ще 12 місцевих. У Франції встановився звичай, що кожний закон і приказ короля заносився звжди в книги, себ-то реєструвався Парижським а зчасом і місцевими парламентами, і тільки після цього закон або приказ входить в силу. Так само, згідно старому звичаю, парламенти могли робити королю свої уваги з приводу законів і приказів, які вони мали реєструвати. Французькі парламенти складалися з представників вищих станів, але найбільше з багатої буржуазії, яка за гроші купувала собі посади в парламенті і спадковмно передавала свої права дітям. Такі люде почували себе дуже незалежними і не боялися перечити самим королям. В час, коли вже перестали збиратися Генеральні Штати, ці парламенти тільки і могли висловлювати королю думки і бажання, коли не всього населення, то принаймні вищих буржуазних класів. Більш дужі королі і правителі, як Генрих IV, міністр Рішельє і, нарешті, Людовик XIV не любили слухати уваги своїх парламентів, часом особисто приказували їм зареєструвати свої прикази, часом посиляли членів суду на заслання, але скасувати парламенти і їх старі права вони все ж не змогли. Кінчаючи свою загальну характеристику французької монархії, ми повинні згадати, що найбільш трудним завданням королів і їх міністрів були фінанси. Грошей потребували королі силу: перш за все для потреб двору, для пенсій численним куртизанам, далі для потреб самого управління, постійної армії, яку заводила кожна держава в Європі (спершу з найманого війська, далі з рекрутів), і флоти.

Генрих IV і Сюллі. Людовик XIII і кардинал Рішельє. Ми знаємо вже, серед яких обставин прийшов до влади Генрих IV*). Йому довгими зусиллями прийшлося завойовувати Францію, поки нарешті не припинилися війни між католиками і протестантами, та поки не видав він знаменитого Нантського едикту (1598) про віротерпимість у Франції. Релігійні війни скінчилися, але Франція була страшенно поруйнована, торг і промисловість занепали, становище селян було дуже кепським. Генриху IV прийшлося залічувати рани свого народу і разом з тим скріпляти свою королівську владу. В цих справах йому на допомогу прийшов його міністр Сюллі. Останній був добрим хазяїном, добре вів свої власні справи і так само повів і справи королівства, упорядкувавши фінанси. Він не тільки повищачував державні борги, а ще одкладав що-року чимало грошей в державну скарбницю. Разом з тим Сюллі дуже дбав за розвиток хліборобства, вважаючи, що це є основа багатства держави. Він робив різні полегкості селянству, зменшував де-які податки, прокладав дороги і т. д. Генрих IV погоджувався у всьому з своїм міністром, але настоював також на необхідності підтримувати торгівлю і промисловість в країні (при ньому розпочинається у Франції шовкова індустрія, яка переходить сюди з Італії). Генрих IV, як і його міністр, розумів, що для розцвіту держави треба, щоб добре жилося самому населенню. За такі думки і діла, за веселий, привітний і дуже твердий і рішучий характер французи довгий час згадували цього найкращого з своїх королів.

Коли в 1610 році Генрих IV був убитий одним фанатиком католицизму Равальяком, королем Франції робиться його малолітній син, Людовик XIII, а регенткою його жінка Марія Медічі.

Великі магнати знова підняли голову, сподіваючись повернення своїх політичних прав. Але через кілька років невдалого управління Людовик XIII робить своїм першим міністром кардинала Рішельє, одного з найбільш значних державних людей французької історії. Тоді знов влада опинилася в дуже міцних руках. Кардинал Рішельє свої завдання і завдання цілої людскости вбачав в утворенню всемогучої державности. Сам він був кардиналом і правовірним католиком, але не дозволяв Римській курії втручатися у внутрішні справи Франції. Коли він вважав це потрібним, він повів війська Франції в союзі з протестанськими князями проти католиків (Тридцятилітня війна). Для його державні справи були таким чином вище церковних. Так само Рішельє цікавився долею окремих людей і цілих класів Франції лише настільки, наскільки цього потребували державні справи. Генрих IV і Сюллі думали і дбали про добробут населення, особливо селян, Рішельє думає тільки про силу і розцвіт своєї держави, Франції. Сила ж і розцвіт держави, на його погляд, могли повстати тільки тоді, коли в державі була абсолютна королівська влада. Через це програмою його внутрішньої політики було зробити короля у Франції всемогутнім, а у закордонній —

*) Див. Релігійні війни у Франції, стор. 92.

добитись того, щоб Франція стала також всемогутньою, першою державою в Європі.

Щоб підняти королівську владу, він вважав потрібним покінчити справу з Гугенотами. По Нантському едикту 1598 року вони для забезпечення своїх прав зберегли велику кількість фортець в своїх руках і, дякуючи своїй організованості, утворили ніби «державу в державі». Рішельє вважав таке становище недопустимим. До того ж Гугеноти, не довіряючи уряду, самі почали повстання. Почалася знов внутрішня війна. Найтяжчою була облога головної фортеці Гугенотів Ля-Рошелі. Сам кардинал в латах і в шлемі керував облогою. Щоб одрізати фортецю од моря, звідки гугенотам мали допомагати англійці, він звелів вибудувати величезну дамбу. Ля-Рошель кінець кінцем впала, гугеноти були цілком переможені, але Рішельє не мстився і не позбавив їх свободи віри, яку вони одержали по Нантському едикту. Гугеноти тільки втратили остаточно свої фортеці і взагалі всяке значіння політичне.

Далі Рішельє мусив тримати в руках великих магнатів, які що-раз раді були скласти якийсь комплот і пряме повстання проти короля і самого кардинала. З немилосердною рішучістю боровся Рішельє з цими повстанцями, віддавав під суд і катував іменем короля найбільш значних магнатів (наприклад губернатора Лангдока), коли тільки вони були винні. Навіть за особами королівського дома, з яких брат короля був центром всіх комплотів, кардинал пильно слідкував і не побоявся настоювати перед королем, щоб його мати, королеву Марію Медічі, було одправлено у заслання (вона утікла за кордон і там померла). Щоб покінчити в коріні з політичними претензіями магнатів, Рішельє проводить приказ короля про скасування всіх замків, крім тих, які лежать по кордонах і служать для охорони від зовнішнього ворога. З великою радістю під музику руйнувало населення ті мури, звідки так часто повставали тяжкі внутрішні війни, які нищили добробут населення. Далі Рішельє заборонив дуелі поміж шляхтичів. Ці дуелі, в яких часом брало участь відразу багато народу, як з одної, так і з другої сторони, уявляли собою пережиток феодальних війн і виникали раз-по-раз. Але разом з тим Рішельє зовсім не хотів нищити французьку шляхту. Він вважав, що вона є необхідна для короля, і вимагав тільки, щоб вона була корисною для держави. Старим місцевим урядовцям, особливо губернаторам (цю посаду встановлено в XV—XVI вв.), Рішельє зовсім не довіряв. Це були дуже великі пани, які занадто незалежно тримали себе відносно короля. Рішельє раз у-раз став посилати на провінції своїх комісарів, і н т е н д а н т і в, з дуже великими повноваженнями в справах адміністрації, фінансів і навіть суду. Ці інтенданти були дійсними диктаторами по містах. (При Рішельє вони все-ж ще не осіли постійно по окремих провінціях, це сталося вже при Людовіку XIV). Таким чином Рішельє значно сприяв дальшому розвитку централізації управління у Франції. Вся ж його політика в цілому дуже зміцнила королівську владу, яка, дякуючи його діяльності в слідує царювання, в часи Людовика XIV стала дійсно абсолютною владою.

Зовнішня політика Рішельє нам вже відома з історії Тридцятилітньої війни. Ми знаємо, що втручання Рішельє в останній період цієї війни дало Франції величезну перемогу. Вестфальський мир (1648), до якого сам Рішельє не дожив, дав Франції не тільки земельні прирощення (частину Ельзаса і три єпископства), але зробив її першою державою в Європі. Таким чином і закордонна політика Рішельє підготовлювала царювання Людовика XIV, який претендував на всесвітнє панування і у всякому разі хотів підпорядкувати своєму впливу всю Європу. Рішельє дбав також і про розвиток французької культури. Він дбав про остаточне вироблення єдиної французької мови і для того утворив французьку Академію, головним завданням якої мала бути праця над великим словником мови. При Рішельє починає розвиватися у Франції смак до красивого письменства, яке знов таки досягає найбільшого свого розцвіту в наступне царювання.

Рішельє займав цілком виключне становище при Людовикі XIII. Але першому міністру прийшлося вживати великих зусиль, щоб не обурити честолюбство монарха, котрого він зовсім одсував на другий план, щоб не дати ходу чийсь чужим впливам на досить слабого короля. Жив кардинал майже по царськи в своєму великому дворці (Palais Royal), коло королівського Лувра, і сами принци крови при зустрічі з повагою уступали путь цьому великому, властолюбному і рішучому державному мужу в червоній кардинальській мантії. Рішельє не любив його сучасники: вищі класи, вважали його своїм ворогом, позаяк він рішуче боровся з їх свавільством; нижчі ж верстви громадянства особливо селянство стогнали від податків, які через широкую державну політику Рішельє були збільшені вдвоє. І тільки дальші покоління зрозуміли, що політика Рішельє дійсно привела до зміцнення французької державности, до поширення її кордонів і до досягнення для Франції першого місця в Європі.

Помер Рішельє в 1642 році, а через рік за ним сходить зі сцени і його король, Людовик XIII (1643).

Фронда. Людовик XIV і його двір. Людовикі XIV, коли помер його батько, було тільки чотири роки, через це управління у Франції переходить до регентші, його матері, Анни Австрійської. Її улюбленцем і всесильним міністром був кардинал Мазаріні, родом італієць, який був на французькій службі при Рішельє. Останній цинив Мазаріні за його дійсні дипломатичні здібності і велику енергію. Але, дбаючи про інтереси Франції, Мазаріні в той же час занадто безсоромно збирав свої величезні багатства і цим обурював проти себе французів. Все ж це був твердий чоловік, який зміг продовжувати діло Рішельє і боротися з усякими спробами ослабити владу короля. Йому прийшлося мати діло з останнім виступом феодалної аристократії, яка сподівалася використувати малолітство Людовика XIV, щоб вернути своє політичне значіння. Ці повстання не мали глибоких корінів у Франції і ніякого співчуття у народі, їх прозвали «Фрондою», так звали одну дитячу гру в Парижі.

Розпочинає «Фронду» парижський вищий суд — парламент, який зрікся зареєструвати прикази про нові податки і став вимагати від регентші цілий ряд ґрунтовних реформ. Події зайшли так далеко, що королю прийшлось тікати з Парижу, а Париж покритися барикадами, і його обкладає королівська армія. Одначе ця парламентська революція продовжувалася недовго, і парламент дуже скоро запросив миру. Але тим часом піднімають повстання найзначніші магнати Франції, на чолі з великим воеводою Конде, який прикликає на допомогу навіть іспанців. Це повстання принесло страшенну шкоду Франції, але королівські війська кінцем кінцем цілковито розбивають Конде, який, переодягнутий жінкою, утікає в Бельгію до іспанців. Цим кінчається Фронда (1648—1652, саме в той час, коли в Англії була перша революція, а на Україні війни Богдана Хмельницького).

Королівська влада цілком перемогла і навіть сам Мазаріні в'їхав урочисто до Парижу, але Фронда все ж залишала великий політичний слід: все населення Франції було втомленим і хотіло спокою, а цей спокій воно сподівалося мати тільки при дуже м'якому королі, при повному абсолютизмі.

На молодого Людовика XIV його раптове утікання з Парижа, чотири роки походного життя серед тяжких обставин справили теж дуже велике вражіння і назавжди залишили слід: Людовик XIV ненавидив всякий бешкет і хотів порядку і цілковитої покірливості своїй волі. Король хотів приказувати, Франція була готова його слухати. Людовика XIV ще з дитячих літ привчали до думки про високе значіння королівської влади, про її майже божеське походження. «Той, хто дав королів людям, писав сам Людовик XIV, хоче, щоб нас поважали, як його намісників. Королів може судити тільки сам Бог». В час, коли монархичними ідеями була перенята майже вся французька нація, коли чимало найбільш освічених людей говорило про необхідність абсолютної влади королів, думки і поведінга Людовика XIV не тільки не обурювали, а, навпаки, викликали у величезної більшості французів співчуття і цілковиту покірливість (принаймні в першу частину його довгого царювання). Найбільш яскраво обстоював королівську владу цілком в розумінню самого Людовика XIV знаменитий проповідник тих часів Босюет. В своєму трактаті «Політика на основі Св. Письма» він прямо пише, що владі монарха встановлюється самим Богом, а звертаючись до королів, він говорить: «Ви — боги землі...» Рішельє дбав про силу і славу своєї держави, Людовик XIV вважав, що центр держави — він сам. «L'état c'est moi» (Держава — це я), так начебто сказав колись Людовик XIV і все своє життя він вище інтересів самої Франції ставив свої особисті і династичні інтереси. Державними справами він правда дуже багато займався. Він мав твердий і ясний розум, величезну тактовність, тверду волю і витриманість, дякуючи якій він зберігав цілковитий спокій навіть серед самих тяжких бід, які прийшлося йому пережити в кінці життя. Крім того він був на рідкість працьовитим чоловіком. Коли помер його

перший міністр Мазаріні, Людовик XIV сказав: «тепер я сам буду своїм першим міністром», і протягом 55 літ (від 1661—1715) він дійсно сам керував державою. Але його славолюбство було цілком необмеженим: король-сонце мусив бути центром всього життя, вся Франція мусила дбати про його славу. Людовик XIV оточує себе таким надзвичайно пишним двором, якого ще не знали його попередники. Всі французькі магнати, вся більш заможна шляхта добивалася, як милости одержати якусь посаду при дворі. Князі, маркізи і графи служили Людовику, як прості слуги і вважали це за велику честь. Тисячі блискучих шляхтичів провозжали Людовика XIV, коли він виходив після обіда пройтися по своїх розкішних парках. Людовик не любив Парижу, він не хотів жити також в дворцях, які були кимсь іншим вибудовані. Він сам збудував собі серед лісів подаль від Парижа величезний дворець, і навкруг його виріс цілий город Версаль з дворців його куртизанів... Королівський двір, безкінечне будівництво, подарунки і пенсії ріжним придворним і фавориткам коштувало звичайно десятки мільйонів народніх грошей і тяжким ярмом лягало на державу.

Сама особа «короля-сонця», як звали Людовика XIV, була оточена безконечним етикетом, який нагадував порядок при старих Візантійських імператорах і в монархіях сходу. З самого ранку, коли о 8 годині прокидався Людовик, починали з'являтися в опочивальню короля спершу кілька найважливіших придворних, пирнци крові, трохи пізніш менш значні і т. д. Точно було встановлено, хто подає яку частину одягу короля, хто чим повинен йому служити. Король їв сам за столом, і йому прислужували теж по суворому етикету десятки чоловік. Король жив, як якийсь полубог, і для свого поводження знаходив ціле теоретичне виправдання. «Рішуче помиляються ті, писав сам Людовик XIV в своїх мемуарах, які думають, що все це проста церемонія. Народи, над якими ми царюємо, не розуміють суті справ, судять про все по зовнішнім фактам і в залежності від останніх виявляють свою повагу до влади і слухняність... Король повинен так високо стояти над всіма своїми підданими, щоб його ні до кого не можна було рівняти, ні з ким його змішати». Двір Людовика став зразковим для всіх королів і князів Європи, стіль його будинків, етикет і звичаї французького двору переймали по всій Європі. Сама французька мова і література з цього часу стали дуже впливати на інші народи.

Організація центрального управління у французькій монархії. Таким чином ми бачили, що на чолі Франції в часи Людовика XIV стояв дійсно сам король, до якого сходилися всі нитки державного управління. Ми знаємо також, що Людовик XIV після смерти Мазаріні не призначив нікого іншого першим міністром. Ця посада утворювалася тільки в незвичайні часи, напр., за малолітства короля, або для незвичайних людей, як кардинал Рішельє. Взагалі ж у Франції при абсолютній монархії було шість міністрів: канцлер, чотири державних секретаря і контролір фінансів.

Найбільш давнього походження була посада канцлера. Ця посада існувала з часів Каролінгів і перших Капетингів, коли ще

державними справами завідували прості слуги короля (сенешал — завідував порядком в дворці і їжою короля, коннетабль завідував конюшнями і т. д.), з якими він був в близьких щоденних стосунках і через те натурально слухався їх порад і давав їм різні доручення. Канцлер спершу відогравав серед цих домашніх слуг не дуже велику державну роль, але з часом, коли на протязі історії інші домашні посади або зникли, або ж усунуті були від державних справ, посада канцлера зосталася, і він робиться важливим чинником в державному управлінню. Перш за все канцлер тримав в своїх руках державну печатку, і всі державні справи мусили таким чином переходити через його руки. Це одно вже давало велику силу в руки канцлера, бо коли він був не згоден з певним законом, чи розпорядженням королівської влади, він повинен був про це сказати королю і міг навіть, коли не зовсім одмовити королю в приложенню печатки, то принаймні, робити королю довгу опозицію, і тим дати йому і другим чинникам час передумати ще раз своє рішення. Канцлер був також сам інспіратором законодавства, подаючи королю проекти ріжних ордонансів. Нарешті він стояв на чолі судівництва, був як би міністром юстиції.

Посада чотирьох державних секретарів утворилася не відразу, а на протязі кількох віків. Спершу була певна кількість секретарів при королівській раді, які протоколювали засідання останньої. Потім завівся порядок, щоб ці ж секретарі одправляли необхідні папери в справі виконання постанов королівської ради. При цьому встановилася практика, що секретарі контрасигнували, себ-то давали і свою підпис до розпоряджень короля. Нарешті в XVI віці виділяються з числа цих секретарів спершу два, а потім їх було поширено до чотирьох секретарів, яким доручалось вже й в и к о н у в а т и певні розпорядження короля, що надавало їм вже значну роль в управлінню. Нарешті в середині XVI віку між цими чотирьма секретарями поділяються функції, кожний одержує свою частину державного управління і робиться тим самим міністром.

Поділ функцій спочатку цілком не відповідав нашим сучасним державним розумінням: вся Франція була поділена на чотири частини, і кожний секретар управляв одною з них, як тепер міністр внутрішніх справ управляє адміністрацією всієї держави. Пізніш, головним чином в XVII віці, кожний з секретарів одержує ще нові державні функції: один робиться міністром закордонних справ, тоді як раніш зносили з чужоземними державами теж були поділені між чотирьма секретарями, — другий становиться міністром військовим, третій — міністром морським і четвертий — міністром двора. Міністром фінансів спершу був головний інтендант фінансів, а потім його заміняє генеральний контролір фінансів. Цим хотіли зменшити значіння цієї посади, бо нова посада мала більше контролюючі функції, але вона попадає в руки такого видатного чоловіка, як Кольбер, і він зробився найголовнішим з усіх інших міністрів, бо всі вони в грошовому відношенню залежали від нього. Він же перейняв від канцлера функції ініціатора законодав-

ства, і проєкти ордонансів і других розпоряджень Людовик XIV одержував від нього.

Таким був склад міністрів за абсолютну монархію у Франції. Ми бачимо, що поміж ними не було розподілено других важливих сфер управління, як справи торгівлі, колоній, церковні і т. п., які доручалися без системи то одному, то другому з чотирьох секретарів.

Королі набирали цих міністрів по можливості серед людей третього стану або середньої класки, не допускаючи до їх великих аристократів, які могли б стати занадто впливовими і незалежними. Король хотів в особі цих вищих урядників мати покірних слуг, покірних виконавців своєї волі. Ці покірні слуги вимагали в свою чергу такої ж покірливості до себе своїх підлеглих. Їх влада особливо при Людовику XIV була дуже велика, але входячи в велику кількість деталей управління, вони були незвичайно обтяжені працею, особливо ж такі видатні міністри, як Кольбер і Лувуа. Зате вони одержували від короля величезні милості і були незвичайно багатими як, наприклад, Лувуа. Міністерські посади юридично не були спадкоємними, не були також (крім посади канцлера) і доживотними, але фактично траплялося так, що ці посади переходили здебільша від батька до сина. Французька система, по якій, як ми вже згадували, продавалися судові посади, заходила і у всі інші сфери управління: королям завжди були потрібні кошти. Продавали вони кінець кінцем і міністерські посади. При такому королі, як Людовик XIV, це ще не могло впливати на якість міністрів, але і ця система, і придворні інтриги дуже впливали на склад міністрів в XVIII віці, ведучи до розкладу французьку монархію. Не завжди було в дійсності шість міністрів, бо часом одна і та ж особа брала на себе різні функції. Наприклад, Кольбер був одночасно і генеральним контроліром фінансів, і державним секретарем, що заправляв морськими справами. Такі випадки часто траплялися.

Ці шість посад мали, як бачимо, різне походження і не уявляли того, що є міністерство в сучасній державі: вони не об'єднувались в одну корпорацію, не залежали один від одного. Об'єднання ж центрального управління встановлювалося тільки дякуючи королю і його королівським радам.

Ці королівські ради мають дуже давнє походження і ведуть свою історію від самих каролінгів і перших капетингів. З наради феодальної вони перетворюються разом з еволюцією самої монархії в нараду державну, королівську. В остаточному своєму вигляді королівська рада при Людовику XIV розбилася на кілька рад, з яких головною була (Conseil d'en haut) рада, що відала найважливішими справами держави, головним чином закордонними справами. В склад її входило небагато радників і тільки один державний секретар, саме той, що керував закордонними справами. Другою по значінню радою була установа (conseil des d^eput^es), яка одержувала всі донесення, що надходили з різних частин королівства. В цій раді мусили брати участь всі чотири державні се-

кретарі, і тут тільки об'єднувалося внутрішнє управління державою, поділене між чотирьма міністрами. Ця рада видавала багато різних розпоряджень.

Були ще і другі ради: фінансово-комерційна, так звана приватна рада короля, що була фактично касаційним судом. Цей колегіальний спосіб управління відобравав у Франції весь час дуже значну роль.

Провінційальна адміністрація у Франції. Французька адміністрація, так само як і центральне управління, складалася поволі. Нова система не руйнувала старої і лягала поверх попередньої. Це робило устрій Франції ріжнотипним і заплутаним.

Найстаршими представниками королівської влади на провінції були графи і віконті каролінгів, але вони з ослабленням королівської влади стали розглядати свої посади, як свою власність, і перетворилися в самостійних сеньорів Франції, що були зв'язані з королем тільки феодалними відношеннями. Через це королі-капетинги мусили утворити на своїх доменах нові урядові посади — так званих прево, яких вони вже не допустили до захоплення влади у власність і давали ці посади на певний час і на певних умовах. Ці урядники мали, як і завжди в примитивних державах (зараз ми говоримо про часи перших капетингів XI—XII віка), виконувати одночасно дуже ріжнотипні функції: вони були і адміністраторами, і суддями, і фінансовими та військовими агентами короля. Характерно, що в нові часи ці урядники зберегли за собою тільки судові функції, утворюючи нижчу судову інстанцію, решта ж функцій перейшла до інших агентів влади.

Для догляду над цими урядниками королі утворюють нові посади, які остаточно зформовуються при Пилипі II Августі (коло 1190 р.). Ці урядники мають більшу округу і звуться на півдні Франції і на заході сенешалами, в інших провінціях бальї, а їх округи звуться сенешальствами і бальяжами. Щоб ці урядники не захопили більш міцно владу, ніж це хотілося королям, вони переміщували їх з місця на місце і давали посади теж тільки на певний час. Бальї і сенешали, як і прево мали дуже ріжнородні функції, але пізніш свої обов'язки судові вони передають спеціальному бальяжному суду, так само як позбавляються і функцій фіскальних, зберігаючи в новіші часи тільки функції адміністративні і військові.

Нарешті поверх цих урядовців, спершу тільки в прикордонних землях встановлюються посади губернаторів, які на початку (в XIV віці) були тільки військовими високими урядниками. В XV і XVI віках їх функції поширюються, і губернатори призначаються і на інші провінції. Значіння губернаторів дуже зростає під час релігійних війн, і вони роблять спроби перетворитися в таких же незалежних великих феодалів, як колись графи каролінгів. Рішельє веде рішучу боротьбу з усіма непокірними губернаторами, і з цього часу значіння цієї посади королівська влада все зменшує. При Людовіку XIV губернатори зберігаються, як і раніш призначають їх з осередку високої аристократії, але це вже тільки почесна по-

сада, синекура. Губернаторам навіть забороняється їхати до своїх провінцій і вони повинні сидіти при дворі «короля-сонця».

Таким чином губернатори не змогли бути тими слугами, які б звязували центральне управління з провінцією і несли б туди королівські розпорядження. Вірними виконавцям волі короля і його міністрів стали інтенданти, яких розсилав ще Рішельє, і які при Людовіку XIV робляться постійними управителями Франції, (всіх інтендантів на передодні революції було 32). Інтендантів, так само як і міністрів, Людовик XIV брав з людей незначних, з буржуазних кол, або з небагатої шляхти. Віднині аристократія могла або служити у війську, або бути при дворі короля, до управління вона не мала мішатися. Інтендантам урядом надавалася величезна влада, і сучасники рівняли їх з сатрапами східних монархій. Інтендант мусив завідувати поліцією і судом в своїй провінції, набором війська і збиранням податків, мусив піклуватися про хліборобство і промисловість, про школи і релігійні справи. Незалежне мійське самоурядовання було фактично скасоване, або підпорядковане владі інтенданта, в більшості провінцій знищені Провінційальні Штати.

Права особи не були забезпечені у Франції. Не мало було людей, котрі на довгі роки попадали у в'язниці без пред'явлення обвинувачення, і часом ніхто навіть і не знав, за що чоловік сидить там. Досить було одержати бланк про арешт (Lettre de cachet — за підписом короля і з пропуском місця, куди вписувалося назвисько арештованого), щоб посадити чоловіка в Бастилію або іншу кріпость. Такі бланки давалися в розпорядження інтендантів. Над друкованим словом була встановлена цензура. Приватне листування теж контролювалося, існував навіть так званий «Чорний кабінет» для цієї мети. Все життя у Франції знаходилося таким чином під доглядом уряду і його агентів. Разом з тим залишалися всі наслідки феодалізма: селянство мусило, як і раніш, нести свої численні повинності для панів землевласників. Утворюючи нові посади (інтендантів) і нові адміністративні порядки, уряд в той же час залишив де-які функції і за старими урядниками, посади яких встановлені були ще за середні віки (балї, сенешали). Все це дуже ускладняло життя.

До того у Франції в різних її частинах продовжували існувати різні правні звичаї. Південь Франції, наприклад, завжди оставався під впливом старого римського права і т. п. Навіть нове законодавство не могло однаково розповсюдитись на всю Францію. Ми згадували вже раніш, що кожний закон тільки тоді вступав в силу, коли він був зареєстрований парламентом — вищою судовою установою. Отже, парламентів у Франції було 12. Траплялося так, що закон заносив в свої реєстри Парижський парламент, і тоді на його округу закон входив в силу, але одні провінційальні парламенти погоджувалися на даний закон, другі ні, і тоді в одних округах закон мав силу, другі ж його не знали. При таких умовах, не дивлячись на все бажання центральної влади всім керувати з центру — це не завжди вдавалося. Яка велика не була влада міністрів Людовика XIV, особливо Кольбера, але й він не міг всього

зробить, чого хотів сам і його король. Бажаючи, наприклад, реформувати фінансове управління, він не міг наказати своїм фінансовим урядникам, щоб вони менше грабували народ і більше давали б казні, бо цим він би о б е з ц і н и в їх посади. А ці посади продавались у Франції і давали королю досить добрі прибутки. Ще менше міг Кольбер найти управу на одкупщиків, які на одкупі тримали всі непрямі податки Франції. Коли б він поставив до їх свої вимоги і обмежив їх ненаситність, ніхто б не схотів з фінансистів давати казні стільки, скільки давали одкупщики при даних умовах.

У Франції існували з давніх часів внутрішні митниці, і ті труднощі, які робили урядовці, збираючи мито, дуже перешкоджали розвитку торгівлі. Кольбер хотів знищити ці митниці, але це йому вдалося тільки що до внутрішніх провінцій, в других він наткнувся на різні перешкоди з боку тих, що через якісь свої приватні інтереси були зацікавлені в збереженню старих звичаїв. І от Франція, що до внутрішніх митниць, поділялася після цього на центральні провінції, які не знали між собою кордонів, на цілу низку других, що мали їх як між собою, так і з чужими країнами і на кілька прикордонних провінцій, які мали митниці з боку Франції і були одвертими що до німецьких земель. Це може ілюструвати і ту ріжнomanітність, яка існувала у Франції при абсолютній монархії і показати, як тяжко часом було уряду, навіть за Людовика XIV, провести свої ухвали.

В історії законодавства цих часів ми дуже часто зустрічаємо повторення одних і тих же ордонансів на протязі порівнюючи короткого часу. Це свідчить про те, що попередні ордонанси не були виконані. Інтенданти були дійсно покірними агентами центральної влади. В разі конфлікту з яким-небудь місцевим органом громадським чи урядовим, вони знаходили підпору в центральній владі. Але з часом, подовгу живучи в провінції, інтенданти особливо в XVIII віці бажать рахуватися з місцевими обставинами і не тільки репрезентують владу короля в провінції, але так само виступають, як представники останньої перед центральним урядом. Таким чином, коли абсолютний уряд і прагнув до утворення централізації у Франції, Франція при абсолютизмі ще далеко не була в тій мірі централізованою країною, якою вона стала після революції, коли всю ріжнomanітність її порядків і звичаїв було змєтено, і натомість встановлено закони і порядки по строгій раціоналістичній системі.

Економічна і фінансова політика французького уряду (Кольбер і кольбертизм). Після смерти Мазаріні (в 1661 р.) дуже скоро висовується наперед талановитий міністр Людовика XIV — Кольбер. Ми знаємо вже, що він був одночасно і генеральним контролєром, себ-то міністром фінансів і генеральним секретарем морських справ, але разом з тим він завідував майже всіма головнішими справами держави, крім військових і закордонних. Це був чоловік надзвичайної працьовдатности. Він чесно працював для свого короля, думаючи, що тим самим він працює самій державі, і тільки дякуючи

його діяльності, можливе було блискуче царювання Людовика XIV, яке так дорого коштувало державі.

Кольбер перш за все звернув увагу на фінансовий та економічний стан держави. Взагалі ще до Кольбера державні люде додержувалися того погляду, що чим більше в державі є грошей, тим вона є багатша. Тепер про багатство держави судять також і потому, скільки у неї є природних багатств, оскільки високо стоїть продукція в державі і т. д. Тоді ж все багатство бачили в грошах. Через це кожна держава хотіла як можна менше випускати за кордон своїх грошей і як можна більше приваблювати до себе грошей чужих держав. Для цього треба було як можна менше купувати у чужих краях і як можна більше розвивати свою торгівлю, продаж своїх товарів за кордоном. Така економічна теорія зветься меркантилізмом.

До Кольбера ніхто з такою послідовністю не провадив в життя цих поглядів, і тому часто замість слова меркантилізм вживається слово кольбертизм.

Для того, щоб можна було обходитися без чужих товарів, і щоб було що вивозити з своєї країни, Кольбер всіма силами дбає про розвиток національної французької продукції. Він вертається таким чином до політики, яку почав було провадити і Генрих IV, підтримує фабрикацію сукон, килимів, шовкових матерії. Заводить нові галузі індустрії, наприклад, виробку зеркал, фарфору, сталі і т. и. Для цього за грошові премії Кольбер закликав у Францію чужоземних досвідчених майстрів, які мали займатися там своїм ремісництвом. Разом з тим Кольбер починає організувати і підтримувати великі привілейовані промислові підприємства. До нього ремісники працювали самі в своїх невеличких майстернях і мали по кілька підмайстрів і учнів, всього приблизно чоловік 5—6. При Кольбері ж великі підприємці, одержуючи субсидії і різні пільги від уряду, починають заводити великі майстерні, де працюють часом в одному і тому ж будинкові кілька сот робітників, при чому їх поділяли на групи, і кожна група мала свою особну частину праці. Машин ще не було, і робітники працювали, як і раніш, руками при допомозі примітивних засобів (як прялки, ткацький верстат і т. и.) Такі промислові організації в економічній науці зеуть мануфактурами. Підприємці також давали працю і для дрібних ремісників (наприклад пряжу), і крім робітників в містах, для їх дуже багато працювали і по селах. Крім того, як і раніш, існували по містах, і навіть за допомогою уряду поширювалися далі, цехи, які, дуже незадоволені були тим, що Кольбер підтримував поодиноких підприємців, їх конкурентів. Ще в середніх віках кожний цех мав свої регуляміни, в яких точно определялося, як саме треба вироблювати свій крам, якої прим. довжини і ширини мусить бути сукно, з якої шерсти, якої фарби і т. д. За виконанням цих правил строго слідкували самі цехи. Кольбер же видає подібні регуляміни від уряду, і урядовники слідкували за строгим додержуванням цих правил і нищили крам, який їх порушував. Цим хотів Кольбер поліпшити якість французьких товарів, але дуже скоро ці регу-

ліміни стали заважати фабрикантам, які не могли вільно розвивати свою продукцію, так як цього вимагали самі покупці і мода.

Далі Кольбер, як послідовний меркантиліст, встановлював великі мита за крам, який приходив з закордону у Францію, а деякі товари зовсім заборонив ввозити. Де-які сирі матеріали, як вовна, конопля, навпаки, не дозволяв вивозити. Цими всіма мірами він дійсно досягнув того, що французька промисловість стала дуже розвиватися. Кольбер дбав і про розвиток закордонної торгівлі. Він утворив для Франції велику торговельну та військову флоту і організував кілька великих торговельних кампаній для ведення торгу з Індією та іншими колоніями, хоч ці кампанії, правда, не дуже вдалися Кольберу.

Разом з тим Кольбер дбав про упорядкування фінансового хазяйства в державі: раніш королі витрачали з дня на день кошти, навіть не рахуючись з тим, чи вистачає на це їх прибутків. Кольбер почав точно вести рахунки видатків і прибутків і навіть встановлював наперед, скільки буде видатків і т. д. Кольбер стримував часом королі в його величезних витратах, застерігаючи, що це може зруйнувати державне хазяйство. Але Людовику це кінець кінцем обридло, і перед своєю смертю (1683) Кольбер вже був в немилості у короля. Після смерти Кольбера фінансове хазяйство чим далі тим все більше розстроювалося, і, поміраючи, Людовик XIV залишив країну близькою до повного фінансового банкрутства.

Збільшуючи прибутки короля, Кольбер зменшив прямий податок, який особливо тяжко падав на селянство. Це була так звана т а л ь я, старій середньовічний податок. Його платили всі нешляхетні люде своєму сеньору. Король в середині віки так само міг збирати цей податок на своєму домені, але йому було невільно збирати цю талью, як і який-будь інший податок, на землях других феодалів. Одначе в міру того, як зростає держава, збільшуються і її фінансові потреби. Королю не вистачало прибутків з своїх власних доменів. Тоді він зачинає договорюватись з своїми феодалами, спершу з поодинокими особами, потім з феодалами цілої провінції, так само з духовенством, з представниками міст. В цей спосіб і вирости в свій час Провінціяльні Штати. Нарешті король почав договорюватись в справі податків з представниками станів всієї Франції, і тоді ми вже маємо до діла з Генеральними Штатами.

Спершу феодали відступали талью, що їм належалась від підлеглих їм людей, тимчасово, на час війни, але кінець кінцем цей податок постійно починає збиратись королем для державних потреб і робиться основним прибутком уряду. При такому походженню податку цілком зрозуміло, що великі і дрібні феодали та їх спадкоємці, шляхтичі, вважали, що коли вони відступили королю свій прибуток — талью, то принаймні вони самі є вільні від нього. Отже шляхта і духовенство не платили тальї. Платити цей податок було ознакою нешляхетного походження того, хто платив. Третій стан також не весь був обтяжений цим податком (міста одкупились). Всією своєю силою він лягав на селянство. Це бачив Кольбер, бачили і другі видатніші люде Франції (Вобан), але помогти нічим не

могли. Духовенство ще погоджувалося платити уряду певні річні загальні суми, які воно досить легко могло збирати з своїх необмежних володінь. Але шляхта так і не платила до кінця податків. В другій половині царювання Людовика XIV було встановлено ще нові прямі податки: *capitation*, себ-то поголовний податок, який пропорціонально прибутку всі стани мусили платити. Так само трохи пізніше вводиться приблизно по тому ж принципу «двадцятина». Але і від цих обох податків духовенство одкупилося, а шляхта просто їх не платила. Ці податки тільки збільшили тягар всіх тих, хто вже й без того платив казні так багато. Але французький уряд цим не обмежувався і збирав ще всякими способами гроші з своїх підданих. Виключно були важкими податки на предмети щоденного споживання, на вино і особливо на сіль (цей податок відомий під назвою *gabelle*). Ці два податки падали знов таки головним чином на селянство, яке від того мусило руйнуватись; сільське господарство занепадало і багато земель у Франції в XVIII віці навіть пустувало. Фінансові непорядки, фінансові утруднення були хроничною бідою старого порядку. І саме фінансова криза привела до початку кінця старого режиму, до революції 1789 року.

Релігійні справи при Людовикові XIV. В релігійному відношенню Людовик XIV одступав від політики віротерпимости, котру провадили Генрих IV і Рішельє. Сам він не був фанатиком католицизму, але вважав недопустимим з політичного боку, щоб його піддані вірили інакше, ніж їх король. До того ж майже всі ті аристократи, які раніше були протестантами, зачали добровільно переходити до католицизму після того, як затихла їх політична війна з королівською владою. Остання, після одступлення від протестантизму магнатів, теж не рахувалася з ним, як в попередні часи. Вірними протестантизму залишилася головним чином частина ремісників. Їх і почав переслідувати Людовик XIV. В 1685 році він формально скасував Нантський едикт, і з цього часу протестантизм у Франції заборонявся. Щоб примусити протестантів переходити в католицизм, Людовик призначав у їх хатах постої драгун (драгонади), які знущалися над населенням і дійсно примушували більш слабодухих зрікатися своєї віри. Але дуже багато гугенстів під загрозою смертної кари і заслання на галери, утікали з Франції за кордон. Це було дуже шкідливим для останньої, позаяк Гугеноти здебільша були добрими ремісниками, які свій досвід, знання і капітали переносили в чужі краї.

Людовик XIV переслідував також і янсеністів. Так звалися прихильники Янсенія, котрий учив про спасіння душі через віру і Божу ласку, себ-то мав думки, подібні до протестантів. До прихильників янсенізму належав відомий фізик і письменник Паскаль (1623—1662), котрий написав книжку «Провінціяльні листи», в якій дуже гостро напад на єзуїтів і їх мораль. Єзуїти і папа стали боротися з янсенізмом, і Людовик XIV цілком їх у тім підтримував, звелівши навіть зруйнувати монастир Пор-Рояль, який був центром діяльності янсеністів.

В своїй церковній політиці Людовик підтримував французьку галіканську церкву в її стародавніх стремліннях до незалежності від папської курії. Але разом з тим підбирав церкву і духовенство королівській владі. Церква також помагала королю в його стремліннях до абсолютного, необмеженого панування у Франції, а зате король переслідував усіх, хто одступив од її догматів. В кінці свого царювання, під впливом своєї фаворитки, мадам Ментепоп, Людовик сам робиться дуже богомільним і слухається єзуїтів. Таким чином у Франції в початку XVII віку католицька церква мала велику силу і вплив на громадянство. Письменникам XVIII віку прийшлося з новою силою відновити боротьбу за світський світогляд, за вільну думку, за яку колись боролися гуманісти.

Зовнішня політика Людовика XIV і його війни.

а) Завдання Людовика XIV. Завданням зовнішньої політики Франції в XVII віці було досягнення її натуральних кордонів. Такими кордонами вважались Рейн, Альпи і Піринеї. Вестфальський мир, як ми знаємо, дав Франції частину Ельзаса (1648), а коли закінчилася довголітня війна Франції з Іспанією (Піринейський мир, 1659 р.), остання віддала Франції на півдні Русільон, а на півночі Артуа. Дальше вирівнювання кордонів було також першим завданням зовнішньої політики Людовика XIV.

Але ще Рішельє дбав не тільки про збільшення території, але також і про те, щоб Франція була першою державою в Європі. Для того треба було в першу чергу перемогти Габсбургів, спадкоємних ворогів французького дома. Честолюбний Людовик XIV цілком переймається цією ідеєю і мріє не тільки вже про знищення Іспанії та Австрії, але навіть про утворення всесвітньої монархії, та про перевагу французького політичного впливу у всій Європі. Людовик XIV завів добру армію і мав первокласних полководців. Ще в тридцятилітню війну велику роль відігравали наємні війська, котрі набірали собі по дорученню голови держави який-небудь воевода-авантюристик (напр. Валленштейн). В мирні часи такі армії розпускалися. Людовик XIV нікому не довіряє набірати у Франції рекрутів, крім власних генералів і тримає постійну регулярну армію (майже в 200.000 чоловік) навіть в мирні часи. В цій армії вперше заводиться одноманітна сувора дисципліна, однакова форма одіжі і амуніції. Щоб утримати таку армію, треба було завести казарми, магазини, організувати складну систему постачання. Все це було ділом дуже спритного і дуже безсердечного міністра Лувуа, ворога Кольбера. Але необхідні фінансові засоби для всього дав Людовикові XIV сам Кольбер. Найбільшими полководцями Людовика були Тюрен і Конде, але дуже велику роль відіграв також і міністр Вобан, котрий керував десятками облог різних ворожих кріпостей і організував на французьких кордонах цілий ряд кріпостей по своїй новій системі, чим зробив всю Францію зовсім неприступною для ворога країною. Вагали технічні поліпшення і організація постійної армії дала Франції

велику перевагу у веденню війни, і всі інші держави дбали за те, щоб переняти технічні засади і утворити армії, подібні до французької.

б) **Війни Людовика XIV.** Людовик XIV мав вести цілих чотири війни. Головним його ворогом була Голандія, яка, не зважаючи на свою малу територію, відограла і в економічному, і в політичному відношенню ролі великої держави. Людовик, після смерті іспанського короля (Пилипа IV), заявив претензію на частину його спадщини (жінка Людовика була іспанською принцесою), а саме на Бельгію. Голандцям безпечніше було, щоб Бельгія належала далекій і ослабленій Іспанії, ніж сильній Франції. Крім того Кольбер встановив велике мито на голандські товари, які ввозилися в Францію, і цим дуже підривав торгівлю Голандії. Остання збільшила в свою чергу мито на французькі товари. Незабаром ця економічна боротьба перейшла в справжню війну (1667—1678), яка скінчилася успішно для Людовика, але він придбав все ж тільки частину Фландрії (Лілль), а Бельгія залишилася за Іспанією. В цій війні Голандію підтримувала Англія і Швеція, але після її закінчення Людовик перетягав обох союзників Голандії на свій бік. Голандія стояла на перешкоді всім його планам, і в скорому часі він проголосує їй нову війну (1672—1678). Голандія не була підготована до боротьби, французи захопили значну частину її території, і щоб зупинити наступ, їм прийшлося, як в часи боротьби за визволення з Іспанцями, розбити греблю, що затримувала море, і потопити свою власну країну. Штагальтер Голандії, Вільгельм Оранський (нащадок борця за визволення) знайшов все ж підтримку у німецьких князів і в Іспанії. Війна закінчилася миром в Німвегені. Голандія зберегла всю свою територію, Людовик XIV від Іспанії одержує ще де-які міста на півночі Франції і провінцію Франш Конте, яка з'єднувала Ельзас з рештою Франції. В цей час Людовик XIV досягає найбільшої своєї сили і слави. Його політичний вплив простягається на всю Європу, де не було ні одної країни, яка могла тоді рівнятися до Франції: Іспанія остаточно занепала економічно і політично. Австрія мусила обстоювати своє існування в боротьбі з Турками (1683 р. Турки під Віднем), а також боротися з повстанням Угорців; решта Германії, як і Італія, була розбита на дрібні держави, серед яких тільки починав висовуватися вперед курфюрст Бранденбурзький, майбутня основа королівства Пруссії. Людовик без всякої війни, посилаючись на дуже сумнівні права, став приєднувати до Франції прикордонні місцевості і між іншими і вільне місто Страсбург.

Така політика дуже непокоїла всі держави Європи, і Голандія, на чолі з Вільгельмом Оранським, утворює проти Людовика велику коаліцію (Аугебурьську Лігу). До цієї Ліги приєдналися Австрія, Іспанія, Швеція і значна частина німецьких і італійських князів. Нарешті в 1688 році в Англії повстає нова революція (друга, див. далі), і замість короля католика Якова II, прихильника Франції, англійським королем робиться сам Вільгельм Оранський, найбільший противник Людовика XIV. Після цього Англія теж при-

єднується до коаліції проти Франції. З цією коаліцією Людовик веде третю свою війну (1668—1697), яка велася з перемінним успіхом, і кінець кінцем Людовик все ж утримав за собою Страсбург і деякі інші землі в Ельзасі.

в) **Війна за іспанську спадщину і кінець Людовика XIV.** Незабаром після третьої війни починається четверта і найтяжча війна Людовика XIV.—В Іспанії помер король (Карл II) бездітним, і з цим кінчався рід іспанських Габсбургів. Претендентами на престол були Пилип Анжуйський, внук Людовика XIV, і другий син імператора Леопольда I—ерцгерцог Карл. Сам іспанський король, поміраючи, заповідав корону Пилипу Анжуйському. Людовик, переслідуючи свої династичні інтереси, погодився на те, щоб його внук став королем Іспанії. Його мрії про всесвітню монархію були близькими до здійснення, і Людовик якось сказав — «Немає більш Піренеїв». Але можливість об'єднання в одних руках Франції і Іспанії дуже збентежило всю Європу, і велика коаліція (на чолі з Англією, Голандією, Австрією і т. д.) почала війну з Людовиком (1701—1714), добиваючись передачі іспанської корони ерцгерцогу Карлу.

Це була дуже тяжка і небезпечна війна для Франції. Від наступу дуже скоро прийшлося перейти до оборони. Сили країни доходили до краю. Довголітнє пишне панування Людовика, його страшні війни і без того руйнували Францію, ця війна доводила її до руїни і банкрутства. На щастя Франції, після смерти імператора Леопольда і його сина Йосифа I, імператором став австрійський претендент на іспанський престол, ерцгерцог Карл (Карл VI). Ніхто з союзників не хотів також відновлення монархії Карла V, об'єднання в одних руках Германії та Іспанії. Це дало можливість Франції підписати мир (Утрехт-Раштадський). Пилип Анжуйський залишився королем Іспанії, але назавжди зрікався прав на корону французьку. Але другу частину іспанської спадщини одержав інший претендент, імператор Карл VI (а саме, іспанські Нідерланди, Бельгію, Мілан і Неаполітанське королівство). Герцог Савої, нащадок якого в XIX віці об'єднав Італію, одержав Сіцилію, яку пізніше йому обміняли на Сардинію, а також придбав титул короля. Так само і Прусія, яка в майбутньому мала об'єднати цілу Німеччину, одержала деякі прирізки і стала королівством. Англія придбала ж крім великих комерційних привілеїв Гібралтар і деякі французькі колонії в Америці.

Цим миром а разом і смертю Людовика XIV закінчується період цілковитого панування Франції в Європі.

Людовик XIV помер в глибокій старості, переживши несподівану смерть від епідемії своїх внуків і правнуків, переживши занепад своєї слави і майже руїну Франції. Але все-ж і серед цих великих нещасть він зберіг цілковиту твердість духа і величність, яка відповідала його високому розумінню королівської гідності. Але Франція була вже не тою, що в початку його царювання: дух незадоволення вже почав з'являтися серед народа, обтяженого податками і безконечними війнами.

І все ж його спадкоємець і правнук, Людовик XV, прийняв Францію покійною і відданою своїй монаршій волі. І тільки це нове царювання, що тяглося майже так довго, як і царювання Людовика XIV, захитало королівський авторитет серед французького народу так само, як авторитет Франції серед чужих держав.

Розділ 2.

Розвиток Англійської державности і боротьба за народоправство.

Парламент і Тюдори. Історія Англії в середні віки в де-яких відношеннях була подібна до історії всієї західної Європи: ті ж самі германські народності, які утворили свої держави на руїнах Рима, принесли на острова Великої Британії свої звичаї і порядки. Однакові умови життя сприяли розвитку феодальних відношень, як в Англії, так і по всій західній Європі. Так само Англія підлягала деспотичній духовній владі римського Папи і католицької церкви.

Але поруч з цим історія Англії пішла іншими шляхами, відмінними від історії других країн заходу. Островне становище Англії забезпечувало їй вільний розвиток державного життя. Після того, як Англія завойована була норманами з Вільгельмом Завойовником на чолі (1066), який став королем Англії, його нащадки могли управляти Англією, не боючись появи нових ворогів з берегів Європи. Між тим в цей же саме час інші європейські народи зазнали нові напади із Сходу Європи (татари, турки), а також і сами між собою раз-у-раз вели війни, спустошували свої країни, заважаючи взаємно спокійному розвитку свого державного життя.

В Англії, не дивлячись на розвиток феодальних відношень, король ніколи не втрачував дійсної своєї влади, як це було, наприклад, у Франції при останніх Каролінгах та при перших Капетингах. Король в Англії був дійсним королем, але разом з тим його влада не була владою необмеженою, абсолютною, як у Франції в пізніші часи. При англійському королі завжди існувала рада значніших людей держави, (уїтенгемонт — совіт мудрих, з яким королі мусіли більш або менш рахуватися). В 1215 році король Йоан Безземельний примушений був видати «Велику хартію вольностей», першого великого акта в англійській історії, який поклав основи для дальшого розвитку правового устрою цієї країни. В цьому акті король обіцяв забезпечити волю кожного громадянина Англії, обіцяв не брати податків без згоди представників всіх верств громадянства та обіцяв скликати не тільки вищих духовних і світських осіб, а також середніх землевласників і міста через обраних ними представників. Але вперше зібрався англійський парламент тільки в 1265 році (скликав його граф Сімон де Монфор). Парламент розділявся на дві частини: верхню палату, або палату лордів, яка складалася з архієпископів, абатів, графів і вищих баронів,

і нижчу палату, або палату громад, в якій засідали представники менших землевласників і міст. У Франції генеральні штати збиралися так, що всі три верстви (духовенство, дворянство і міщане) засідали окремо. Ця ворожнеча вищих верств до третього стану найбільш допомогла французькому королю позбавитися самих генеральних штатів. Навпаки, в Англії в нижній Палаті дворянство і міщане зуміли дружно працювати, обстоюючи свої права перед королем. Королі раз-у-раз потребували грошей і через те мусили скликати парламент, без згоди якого король не міг встановлювати і збирати ніякого податку. Разом з тим парламент мав і законодавчі права. Він здавна став втручатися в саме управління, подаючи королю потрібні заяви і притягаючи в відповідних випадках до свого суду королівських міністрів.

Але в XVI і XVII віках навіть в Англії збільшується влада короля і ослаблюється вплив парламенту. Війна «червоної і білої рози» (в другій половині XVI віку), ця війна двох династій, в якій брали участь всі значні феодали, привела саме до того, що останні дуже постраждали, і значіння великих магнатів землевласників дуже зменшилося. Між тим в середні віки ці магнати були головною силою парламенту. Через це їх ослаблення дало змогу королям нової династії Тюдорів менше рахуватися з самим парламентом і збільшити свою владу. До того ж другий представник цієї ж династії Генрих VIII, переводючи церковну реформацію, став головою англійської церкви і конфіскував всі монастирські землі. Величезну частину тих земель король залишає за собою і таким чином, маючи ці нові багатства, він менше залежав від того, чи дасть йому парламент гроші, чи ні. Другу частину конфіскованих земель король передає середнім землевласникам, які через це саме робляться не тільки великими прихильниками реформації, але також і самого короля, котрий цю реформу перевів і дав їм землю. Ця нова аристократія в парламенті була цілком віддана королівській владі. Таким чином Генрих VIII міг рідко скликати парламент; коли ж останній збирався, він був цілком до послуг короля. Король правив до того деспотично.

Так само і друга знаменита представниця дома Тюдорів, властолюбна дочка Генриха VIII, королева Єлисавета не мала охоти слухати парламенту, який скликала дуже рідко. Але в її час, себто в другій половині XVI віку, Англія була вже не та, що при її батькові, і парламент вже не був таким покірним королю, як при Генриху VIII. Англія при Єлисаветі стала великою державою, яка відогравала першорядну роль у всіх європейських справах*). Разом з тим розвивалося англійське мореходство і внутрішня продукція. В Англії здавна займалися багато скотарством і розводили овець, і вовну продавали у Фландрію, де вироблювалися сукна. Саме в XVI віці, коли, дякуючи реформації, позаходилися нові землевласники, ще більш стали займатися вівчарством,

*) Див. стор. 87 та інші.

разом з тим почали вироблювати сукна в самій Англії. Таким чином при Єлисаветі середні землевласники і купці дуже розбагатіли і через своїх представників піднімали значіння нижчої палати парламенту. Розумна Єлисавета рахувалася з цими змінами в життю і, не дивлячись на свою любов до влади, зуміла коректно поводитися з парламентом. Різні суперечки і боротьба між деспотичними намірами королів і парламентом почалися при спадкоємцях Єлисавети — Стюартах.

Стюарти і революція.

а) **Яков I.** (1603—1625.) Після смерти королеви Єлисавети колом Англії став її ближній родич, шотландський король Яков Стюарт (син Марії Стюарт). Вихований в Шотландії, до того знаходячись під французьким впливом, Яков I ворожо ставився до старих англійських вольностей. Він був чоловіком дуже нетактовним, грубим, але освіченим, і сам писав учені трактати на богословські і політичні теми. В цих трактатах він висловлював думку про божеське походження королівської влади, яка стоїть вище законів країни. Всі права парламенту і народа, на його думку, з'являються тільки подарунками короля, який може і одібрати їх всіх назад, коли схоче.

В релігійному відношенні король цілком додержувався англійської церкви, яка визнавала короля своїм керівником і через це ще збільшувала його владу. В той час в Англії дуже зростає кількість пуритан, як звали там прихильників кальвінізму. Пуритане незадоволені були єпископальною церквою і хотіли очищення її від всього, що нагадувало католицтво, і перш за все хотіли знання єпископату. Яков же заявив, що «без єпископів немає і короля». Англійське духовенство підтримувало з свого боку абсолютистичні наміри короля, і таким чином між останнім і церквою встановилося цілковите порозуміння. Навпаки, пуритане в великій кількості попадають в парламент і ведуть рівночасно боротьбу і з єпископальною церквою, і з абсолютизмом короля.

В зовнішній політиці Яков замість того, щоб підтримувати протестантизм в Європі, як того хотів парламент, шукав зближення з старими ворогами Англії, католицькими країнами, Іспанією та Францією. Між тим саме в той час (1618—1648) велася тридцятилітня війна в Германії, і протестантизму загрожувала велика небезпека. Англійці хотіли, щоб їх король, як раніш Єлисавета, став би на оборону останнього, але король цього не бажав і взагалі нездатен був до активної зовнішньої політики.

Управляв король країною через своїх фаворитів (Бекон Верулемський, знаменитий філософ, який заплямував себе хабарами, лорд Бекінгем). Цих фаворитів ненавиділо населення за їх свавільне і грабіжницьке правління. Одступаючи від старих правних розумінь Англійців і порушуючи порядки, які ще здавна забезпечували права і недоторканість кожного громадянина в Англії,

уряд Стюартів робив свавільні арешти і для застрашування незадоволених оддавав їх під суд Звіздної Палати, себ-то надзвичайного суду по політичним справам, і Верховній комісії, себ-то суду по справам церковним. Уряд переслідував кожного, хто одступав від англіканської церкви: з одного боку католиків, з другого пуритан. Не маючи куди дітися в Англії, останні в великій кількості почали переселюватися в Північну Америку, засновуючи там англійські колонії.

Яков I кілька разів скликав парламент, але останній раз-у раз ставав в гостру опозицію до його політики, і король мусив розпускати палати, не добившись тих коштів, які йому були потрібні.

б) **Карл I (1625—1649)**. Коли помер Яков I (1625) і на престол вступив його син Карл I, Англіїці сподівалися зміни королівської політики, але скоро мусили розчаруватися. Карл I був дійсно розумніший і тактовніший батька, але додержувався тих же самих абсолютистичних ідей, продовжував ту ж свавільну політику і навіть зал. шив неавтономного парламенту і народу Бекінгема своїм першим міністром. Щоб заспокоїти громадську опінію в Англії, король все ж став на оборону французьких протестантів і послав свою флоту на допомогу Ля-Рошелі (яку обкладав сам Рішельє). Але флота була розбита. За три роки царювання він уже двічі розпускав парламент, але після невдачі на морі все ж знов мусив його скликати. Тоді парламент, обурений всією політикою Стюартів, заявив Карлу I, що не дасть йому коштів, коли він не затвердить виробленої парламентом «Петиції про права». Ця петиція перш за все вимагала, щоб король без дозволу парламенту не збирав ніяких податків, щоб ніякий громадянин не був без правого суду затриманий під арештом або покараний, щоб знищено було надзвичайні суди. Карл I затвердив цю петицію, і вона стала основою англійського права, як і Велика Хартія Вольностей. Але Карл I вважав, що король може не додержуватись свого слова і обіцянок, які він видав парламенту і народу. Скоро він став порушувати пункти, зазначені в Петиції про права і, розсварившись з парламентом, розпустив його. Протягом одинадцяти років (1629—1640) правив Карл I, не скликаючи зовсім парламенту. В цей час його ближчими людьми були граф Стратфорд і архієпископ Кентерберійський Лоуд. Стратфорд перше сам був членом парламенту і одним з провідарів опозиції, але коли убили головного співробітника короля, Бекінгема, сам заняв місце першого міністра. Він хотів встановити абсолютну владу короля силою. Для цього він дбав про утворення доброго, постійного війська. Його ідеалом був Рішельє, і він ішов по шляхам великого французького міністра. До релігійних справ він ставився толерантно і був проти переслідування пуритан. Навпаки, другий співробітник Карла I— Лоуд, головним завданням своїм рахував боротьбу з пуританами і суворими мірами переслідував він тих, хто не визнавав єпископальної церкви.

В той же час король не скликав парламенту і, не одержуючи від його дозволу на збирання податків, сам свавільно обкладав

населення. Так само Карл I, як і його батько, випускав свої «прокламації», себ-то закони, які видані були без згоди парламенту. Таким чином король порушував основні права парламенту: вотирувати бюджет і видавати закони.

в) **Англія перед революцією.** Отже ми бачимо, що в тридцятих роках XVII в. в Англії запанував цілком деспотичний лад. Але саме в Англії це не могло довго тривати. Англіїці вже звикли протягом століть до своїх вільних порядків і не могли легко помириться з деспотизмом. Ті верстви громадянства, які репрезентувалися в нижчій палаті (буржуа і середні землевласники), в часи Стюартів стали ще більш незалежними і сміливими, ніж при Єлисаветі, ще більш матеріально заможними і дужими. Непримириме стремління Стюартів до абсолютизму мусило кінець кінцем привести до колосального загострення відношень між урядом і парламентом, між королем та народом. Загальний настрій населення був все більше і більше опозиційним. Особливо схвилювало Англіїців діло Гемпдена, одного з головних політиків тих часів: Гемпден зрікся платити так званий корабельний податок, яким по закону мало бути обкладеним тільки населення приморських частин Англії для утримання флоти і то тільки в часи війни. Між тим Карл I цілком незаконно почав збирати цей податок з усього населення Англії і при тому в мирні часи. За неуплату податку Гемпдена притягнули до суду, який під впливом уряду його засудив. Цей факт так само, як і приговор, винесений Звіздною палатою по ділу політичних памфлетистів, справляли велике вражіння на громадянство: кількох памфлетистів, присуджених до смерти, до тюрми, до одрізання ушей, до ганебного стояння коло стовпу, сотисячний натовп лондонців проважав до тюрми, улаштувавши овацію цим засудженим, як мученикам за свободу. Треба було тільки приводу, щоб розпочалася отверта боротьба. Таким прлводом з'явилося повстання в Шотландії. Лоуд хотів пресвітеріянську (кальвіністичну) церкву Шотландії зробити подібною до англійської. Єпископів для Шотландії встановив ще Яков I, Лоуд же став заводити і службу церковну по англійському зразку. Це викликало велике зворушення в Шотландії, і королю прийшлося туди послати військо. Але воно було розбите. Король опинився в тяжкому становищі і мусив скликати парламент (1640), помириться з Шотландцями, зробивши їм різні полегкості. З часу скликання парламенту починається революція в Англії (1640—1660).

Довгий парламент і горожанська війна.

а) **Король і парламент.** Парламент, зібраний Карлом I в 1640 році, одержав назвиско довгого парламенту, позаяк він засідав без нових перевиборів протягом тринадцяти літ. На початку своєї діяльності всі члени парламенту однодушно стали вимагати від короля знищення зловживань і кари для тих, хто був винен. Перш за все притягнуто було до суду Лоуда, Стратфорда, і король, рятун-

ючи себе самого від гніву парламенту, затвердив смертний присуд своєму ближчому співробітнику. Стратфорда стратили. Лоуд теж був арештований і з часом був засуджений на смерть. Король став у всьому годитись з парламентом. Надзвичайні суди (звіздна палата, верховна комісія) були скасовані. Корабельний податок, за неуплату якого було засуджено Гемпдена, признаний був незаконним, а самого Гемпдена виправдали. Ще раз було встановлено, що ніяких податків без дозволу парламенту король не може збирати. Парламент мав скликатися не менш як раз в три роки і т. д. Таким чином Карл I мусив цілком зріктися своїх абсолютистичних намірів і вернутися до старої англійської конституції.

б) «Кавалери» і «Круглоголові». Але в той час, коли було досягнуто цих результатів, в самому парламенті починається поділ його членів на дві частини: одні задовольнялися знищенням зловживань, поверненням до старих основ державного ладу і цілком помирилися з королем. Другі, на чолі з Пітом і Гемпденом, хотіли дальшого поширення прав парламенту, домагаючись, щоб радники короля, себ-то міністри, залежали від парламенту; крім того вони добивалися реформи церкви в пуританському дусі. До короля Карла I вони ставилися з цілковитим недовір'ям. Коли в Ірляндії почалися повстання і парламент вирішив задушити його збройною силою, він все ж боявся віддати армію в розпорядження короля, хоч по стародавнім звичаям Англії військовими силами завжди мав керувати сам король.

Прихильників короля і єпископальної церкви в нижчій палаті було не багато, але в палаті лордів їх була більшість. Всі вони одержали прізвисьце «кавалерів». З огляду на їх аристократичне походження до їх належало високе панство, а також більшість населення північно-західньої Англії. Прихильники Піта і Гемпдена одержали історичне прізвисьце «круглоголових» (пуритане коротко стриглися). Вони ж мали більшість в нижчій палаті, яка в революційний час відіграла найпершу роллю. Це були здебільша представники міст і південно-східньої частини королівства, себ-то найбільше розвиненої і багатой країни Англії. Де-далі ворожбеча «круглоголових» і «кавалерів» збільшувалася.

В 1642 році діло дійшло до війни. Почалося це таким чином: король явився в парламент і став вимагати видачі Піта, Гемпдена і ще трьох керівників опозиції, хоч взагалі особи депутатів були недоторкані. Але всі п'ять депутатів, знаючи про те, що їм загрожує, не з'явилися в парламенті того дня, і король, сконстатувавши, що «птиці вилетіли», вийшов ні з чим. Але цей вчинок страшенно обурив парламент і столицю. Немилых королю депутатів дуже урочисто знов повернули в парламент. Король же, бачучи загально революційний настрій в Лондоні, виїхав в північну частину королівства, де було найбільше його прихильників. За ним виїхала більша частина лордів і невелика частина вірних королю депутатів палати громад. Таким чином «кавалери» вийшли з парламенту, який складався тепер з великої більшости «круглоголових» і пуритан. Після де-яких спроб мирно поладити конфлікт, почалася горожанська війна між

королем і парламентом, між кавалерами і круглоголовими. І король, і парламент шукали собі союзників. Перший найшов їх собі серед ірландських католиків, парламент же уклав з Шотландцями політичний і релігійний союз. Англія мала прийняти той самий церковний устрій, який був в Шотландії, себ-то кальвіністичну, пресвітеріянську церкву з виборним духовенством без єпископів. «Кавалери» більше були звикли до військової служби, армія «круглоголових» складалася здебільша з ремісників, цілком незвиклих до військової дисципліни і війни. До того ж члени парламенту зберегали все ж повагу до короля і говорили, що вони хочуть звільнити його самого від поганих радників. Через це їх генерали ніби боялися своєї власної перемоги. Все це вело до того, що кавалери мали військовий успіх. Але на боці парламенту з'явилася нова сила, яка і вирішила хід подій.

в) **Кромвель та Індепенденти.** В цей саме час висувається наперед Влівер Кромвель. Він був сквайром, себ-то дідичем, і довгий час займався хліборобством, не втручаючись в політику, але релігійними справами Кромвель дуже цікавився і був переконаним пуританином. Кромвеля було обрано в довгий парламент, де він став звертати на себе загальну увагу своєю високою постаттю, червоним лицем, грубим голосом і палкими, рішучими промовами. Коли почалася міжусобна війна, він разом з своїм сином взяв у ній гарячу участь, віддавши на цю війну не мало власних коштів. Бачучи, що армія парламенту складається з дуже різnorodних елементів і не создатних, він сам організує кавалерійський полк з сектантів. О той час в Англії були не тільки прихильники англіканізму і пуритане (себ-то кальвіністи), але повстало чимало різних релігійних сект. Ці секти дуже були подібні до німецьких анабаптистів. Так само як останні, вони вірили в безпосередні стосунки віруючих з Богом, який передає їм свою волю. Так само з'єднували вони з релігійними поглядами соціальні стремління (люди «п'ятої монархії» вірили, що скоро прийде царство Христа на землю). Всі ці секти цілком були проти одноманітної організації церкви, як цього хотіли пуритане, і стояли за повну автономність кожної громади віруючих. Через це сектантів в Англії звали і **н д е п е н д е н т а м и**, себ-то незалежними. Сам Кромвель не поділяв ні релігійних, ні соціальних поглядів індепендентів. Але він, організуючи свій полк з останніх, хотів використати їх релігійний ентузіазм для боротьби з королем і кавалерами. Для індепендентів ця боротьба з королем і прихильниками єпископальної церкви була ділом святим. В полку Кромвеля, який за свою непереможність одержав прізвисько полку «железнобоких», панувала дуже строга дисципліна, не було піяцтва, не чути було лайки, вояки співали тільки псалми. Парламент був незадоволений індепендентським складом полку Кромвеля, але останній наставляв на тому, щоб вся армія була організована по типу железнобоких, бо це був єдиний спосіб перемогти кавалерів. Парламент мусив погодитися, і таким чином утворилася чимала індепендентська армія, фактичним керівником якої був Кромвель. Тепер в кількох битвах король був цілком

розбитий і утік до Шотландії. Але в 1647 році остання видала Карла I Англійцям. Таким чином при допомозі інdependentів Парламент переміг.

Республіка і протекторат Кромвеля.

а) **Армія і Парламент.** Парламент переміг, і король був в його руках, але тепер починається нова боротьба між прихильним пресвітеріянству парламентом та інdependentською армією. Так само як і раніш, Стюарти визнавали одну єпископальну церкву і переслідували тих, хто тримався інших релігійних думок; так тепер парламент хотів встановити єдину пресвітеріянську церкву, хотів всіх примусити до своїх суворих кальвіністичних поглядів, до цілком однакових релігійних звичаїв. Такий нетерпимий до чужих поглядів настрій в парламенті обурював дійсно освічених людей того часу. Джон Мільтон, знаменитий поет, автор великої поеми «Загублений рай» і один з найвидатніших діячів і письменників часів англійської революції, спершу теж був прихильником пресвітеріян, але саме їх нетерпимість і вузькість у відношенні до чужої думки примусили Мілтону змінити своє відношення до самого пресвітеріянства. Мільтон боровся за свободу людського сумління і, коли парламент захотів встановити строгу цензуру на друковане слово, він написав знаменитий трактат в оборону волі друку (*Agraphica*). Так само як високо освічений Мільтон, добивалися віротерпимости і зовсім прості люди, сектанти — інdependentи, з яких складалася армія Кромвеля. Вони обстоювали своє власне право вірити і молитися так, як їм здавалося найкращим, і таке право признавали за всіма віруючими, навіть за католиками, яких завжди переслідували в Англії ще з часів Єлисавети. Крім цих питань про волю сумління більшість парламенту і армія рижидилися між собою і соціальним своїм походженням. В парламенті найбільше були репрезентовані дідачі, армія складалася з більш демократичних верств громадянства. В армії через це могли мати успіх і так звані «левеллери» або прихильники рівности, які обстоювали, щоб правом вибору до парламенту користувалися всі англійці, а також вимагали інших демократичних реформ. Республіканські ідеї почали розповсюджуватися в армії. Все це не подобалося монархичній більшості парламенту і не відповідало інтересам землевласників. Парламент з великою небезпекою почав дивитися на ту роль, яку стала відогравати армія і її керівники в державному життю.

б) **Заведення республіки.** Між тим король, знаходячись в руках парламенту і помічаючи незгоду між останнім і армією, сподівався на цьому виграти. Він вів переговори і з армією, і з парламентом, але уперто одхияв всі умови, які йому ставили і одні, і другі. Тоді дійсно парламент, боючись встановлення в Англії військового деспотизму, яким загрожувало поведіння армії, вирішив за всяку ціну помиритися з королем і пішов на згоду.

В армії, навпаки, упертість короля так само, як і непримиримість парламенту в питанні про волю сумління, збільшували республіканські симпатії і бажання позбавитися короля і пресвітеріанського парламенту. Справа ще більше загострилася, коли прихильники короля і парламенту зробили нове повстання. Армія задушила останнє і, повернувшись до Лондону, стала вимагати суду над королем. Парламент одмовився це зробити. Тоді керівники армії силою виключили з складу парламенту прихильників короля і пресвітеріанства, залишивши там тільки своїх інdependentів. Цей обкраяний парламент (відомий в історії під назвиськом Rump parliament, себ-то хвіст-парламент), зараз же встановив над королем надзвичайний суд, котрий, ігноруючи навіть звичайні в англійському суді звичаї і формальності, присудив Карла I до смерті, як «тирана, зрадника, убивця і ворога народа». Але в народі можна поведження короля і смерть стали викликати до нього симпатії. Скоро після цього скасовано було і палату лордів. Англія проголошена була республікою. Законодавча влада залишилася в руках решти довгого парламенту, виконавча належала державній раді. В дійсності все залежало від волі армії і її керівника Олівера Кромвеля. Де-далі його значіння все більш і більше піднімалося. З часом почалися конфлікти між ним і парламентом, який також викликав незадоволення в армії. Кінчилося це тим, що в 1553 році Кромвель з'явився якось в парламент і, сказавши грізну промову проти його членів, звелів своїм жовнірам очистити залю, яку він сам замкнув на ключ. Після цього вся країна зовсім опинилася в руках армії, а її керівник Кромвель прийняв титул Лорда Протектора Республіки.

в) **Правління Кромвеля.** Протягом п'яти років, до самої своєї смерті Кромвель був фактичним диктатором Англії. Дякуючи своїй армії, він мав більшу владу ніж Карл I в часи Стратфорда і Лоуда. Чотири парламенти, які він збирав, розпускалися ним кожний раз, як тільки вони виступали не так, як йому хотілося. Англія була розділена на 10 військових округ, якими управляли генерали. При цьому військовому стані всі вороги Кромвеля і його політики примушені були мовчати. Кромвелю пропонували навіть стати королем, але він одхилив корону, знаючи республіканські настрої армії, на яку він опірався. Кромвель до кінця залишився вірним своїм релігійним думкам, і переводив широку по тому часу віротерпимість. Але коли і раніш він не мав симпатій до демократичних і комуністичних ідей, до яких була прихильна частина інdependentів, то тепер, ставши головою держави, він рішуче боровся з цими ідеалами. В 40 роках Кромвель сам ще був революціонером, в 50-х обставини склалися так, що цей революціонер став консерватором. Коли революційна хвиля стала загрожувати анархією всій країні, він став на охорону ладу, спокою і приватної власності у державі. Сам дідич, він не забував інтересів своєї класи і знищив феодалні права, які належали до того часу королю над поміщицькими землями.

Встановлюючи лад в самій Англії, Кромвель твердою рукою поклав кінець бажанням Ірляндії та Шотландії відділитися від Англії. Перш усього він задушив з великою жорстокістю повстання в Ірляндії. Ірляндців масами убивали, навіть продавали в рабство, віддавали їх землі Англійцям, залишаючи їм самим найбідніші землі або примушуючи бути арендаторами на землях багатих англійців. Після ірландської експедиції Кромвель веде війну з Шотландією, яка признала своїм королем сина Карла I. Шотландці і їх новий король були розбиті, Шотландія знов стала республікою, злученою тісною конфедерацією з Англією. Кромвель перший в англійський парламент вводить ірландських і навіть шотландських депутатів, вже як представників одної з областей держави.

В міжнародній політиці Кромвель стає знову на той широкий шлях, яким ішла королева Єлісавета, і підіймає на небувалу височинь значіння Англії. На вимогу Кромвеля ще довгий парламент (1651) видав знаменитий *На в і г а ц і й н и й а к т*. Згідно цьому акту, до Англії мав привозитися ріжний крам або на англійських кораблях, або на кораблях тої країни, в якій цей крам добувався. Це прямо йшло проти Голандії, яка в той час перевозила на своїх кораблях чужий крам. Між обома республіками з цього приводу почалася війна, але дякуючи енергії Кромвеля, перемогла Англія. Голандія мусила признати і покоритися Навігаційному акту. Цей акт є одним з найперших в Європі значних актів меркантилістичної політики, якою пізніш прославив себе Кольбер. Морська сила Англії розвивається саме з цього часу. Кромвель утворив також військовий союз з Францією, разом з останньою повів війну проти Іспанії і знова виграв її, здобувши для Англії Дюнкерк і острів Ямаїку. Протестанти всеї Європи дивилися на Кромвеля, як на свого оборонця, і він дійсно, де міг, за їх заступався. Сам молодий Людовик XIV з великою повагою ставився до цього «революціонера» і «царегубця» і казав, що це є самий дужчий чоловік в Європі. Така блискуча політика була дуже приємна для національної гордості англійців.

Реставрація Стюартів (1660) і друга англійська революція (1688).

а) **Кінець Республіки.** Більшість англійців не співчувала республіканському способу управління і зоставалася вірною старій англійській конституції з королем і парламентом. Встановлення республіки в Англії було наслідком біжучих подій революції, наслідком загострення релігійних і почасти соціальних відношень між пресвітеріанами і сектантами, між парламентом і армією, на рещті наслідком упертости самого Карла I і тої підозрливости, з якою він сам привчив відноситися до себе своїх підданих. В усякому разі республіка в Англії встановлена була не волею народа, а тільки оружною силою. Ця ж оружна сила була також єдиною опорою республіки за весь час її короткого існування. Тим більше не-

задоволені були Англіїці республікою, що остання не тільки не збільшила свободи в країні, а привела до такої деспотичної влади, якої Англіїці не бачили за часи Стратфорда. Поки керував Англією могутній правитель Кромвель, англійці ще терпіли деспотизм, особливо з огляду на його блискучу зовнішню політику. Але в 1558 році помірає Кромвель, і Лорд-Протектором Англії робиться його син Річард. Останній не мав ні здібности, ні авторитету свого батька і мусив скоро зріктися своєї влади. В державі мала наступити цілковита анархія, але їй поклав край генерал Монк, котрий вирішив знов повернути Англію до монархії. Монк з'явився з своєю армією до Лондона, зкликав новий парламент, прозваний конвентом, в який теж прийшли прихильники монархії. Парламент постановив, що в Англії влада належить королю, палаті лордів та палаті громад, і покликав на англійський престол сина Карла I — Карла II, який находився в той час в Голандії. Карл II пообіцяв всім амнестію та віротерпимість і урочисто в'їхав до Лондона, зустрінутий в великою радістю своїми підданими.

б) Карл II і реакція в Англії. Настрій в Англії був реакційний. Парламент, скликаний королем в 1661 році, зараз же почав знищувати все, що утворила революція. Індепендентську армію було роззброєно, і після цього сектанти не відіграють вже ніякої ролі в політичному житті. Англійська церква стала знову державною, і білем про «одноманітність» було встановлено, що по всій Англії мають бути встановлені однакові релігійні порядки. Як в часи Лоуда, пуритан, котрі відігравали таку велику роллю в революції, і людей інших віросповідань стали знову переслідувати. Не дивлячись на обіцянку Карла II про амнестію, парламент зробив виняток для кількох найбільш видатних діячів революції і засудив їх на смерть. Всі реформи, які були зроблені довгим парламентом або Кромвелем, були скасовані. Навіть тіло Кромвеля винято з гробу і повішено.

Поруч з цією політичною реакцією почалася і реакція громадська. Люде були страшенно втомлені довгою революцією, ще більше суворістю пуритан. Так як колись Кальвін в Женеві, втручалися пуритане в приватне світське життя, осуджували літературу, писану ще в дусі ренесанса, були ворогами театру, до якого так звик народ, що вже дав Шекспіра. Але в часи Карла II починається рішучий поворот від пуританського життя. «Стара весела Англія» знов ожила. Це відбилося і на всьому приватному житті, яке в цей час далеко не було моральним, і на літературі, і на театрі. Але найбільш весело і безпечно любив жити сам Карл II, елегантний і недурний шляхтич, котрий при своєму дворі завів таку веселість і розпусту, яких не знав ні оден королівський двір в Європі. На все це потребував король завжди грошей. Карл II мав так само, як і його батько, і дід, нахил до абсолютизму, але все ж боявся рішуче виступити проти парламенту і рахувався з ним. До того ж він своїм реакційним парламентом був остільки задоволений, що не розпускав його цілих 18 літ (другий довгий парламент). Але і з цим парламентом прийшлося йому посваритися.

в) **Боротьба Карла II з парламентом. Торії і Віги.** Перш за все Карл II мав великі симпатії до католицизму. Брат короля, Герцог Йорський одверто став католиком. Між тим в Англії на католиків ще з часів Єлисавети звикли дивитися, як на ворогів самої держави, і в народі їх ненавиділи. Бачучи прихильність короля до їх, парламент був настільки обурений, що в 1673 р. видав так зв. *Test act*, себ-то акт про присягу, яка складена була так, що її могли дати і зоставатися на державній службі тільки прихильники англіканської церкви. В результаті два міністри католики і сам брат короля, який командував флотою, мусили демісіювати. Далі, Карл II в міжнародній політиці цілком згубив те високе становище, яке заняла Англія при Кромвелі. Карл II знаходився під впливом Людовика XIV, який до того давав йому великі гроші, котрі веселому королю були завжди потрібні. Щоб догодити Людовику XIV, Карл II покинув союзню Англію, Голандію і навіть пішов на союз з Францією. Між тим Англіїці як-раз вважали агресивну політику Людовика дуже небезпечною для Англії. Коли ж виявлені були таємні зносини Карла II з Людовиком XIV, відношення між королем і парламентом зовсім погсувалися, і парламент був розпущений. Але нові вибори дали ще більш опозиційну палату, і парламент прийняв так зв. *Habeas corpus act*. Цей акт знов підтверджував особисту недоторканість англіїських громадян: кожний арештований або його близькі мали право вимагати писаного пояснення причин арешта і негайної передачі справи в законний суд. Скоро в новому парламенті з'явилося дві партії. Так звана партія *В і г і в* (так звали шотландських розбишак) настоювала на тому, щоб парламент позбавив права на престол брата короля, герцога Йорського, позаяк він був католиком. Вігі казали, що в с я в л а д а н а л е ж и т ь н а р о д у, що сама королівська влада виникла через договір монарха з народом, і що через це парламент, себ-то народнє представництво, має право вільно розпоряджатися престолом. Навпаки партія торіїв (так звали ірландських розбійників, католиків), виходючи з тої думки, що королівська влада встановлена самим Богом, вважала неможливим, щоб парламент позбавив законного наслідника прав на корону. Віги, так само як раніш «круглоголові», бажали дальшого розширення прав парламенту. Торії теж стояли за парламент, але так, як і «кавалери», задовольнялися тими правами, які мав парламент Англії в давні часи. Ці партії збереглися в Англії і надалі. Вігам не вдалося добитися своєї пропозиції що до герцога Йорського, король розпустив парламент і через два роки помер, передавши свою корону брату.

г) **Яков II і революція 1688 року.** Герцог Йорський став королем Яковом II. Він зовсім одверто хотів повернути Англію до католицизму і, не боючись народнього гніву, слухав урочисту католицьку месу в своєму палаці. Так само він, ігноруючи *test act*, призначав на державну службу католиків. Далі, він яскраво виявляв свої абсолютистичні стремління, повертаючись до політики батька. Віги спробували зробити повстання, але воно не вдалося. Тим

часом Англійці сподівалися, що після смерти вже не молодого короля його корона перейде до старшої дочки його Марії, яка була заміжня за Вільгельмом Оранським, штаттгальтером Голандії. Обое були протестанти. Тим часом у короля родився син, і всі ці надії зникли. Тоді багато лордів і членів палати громад звернулися до Вільгельма Оранського з проханням прийти на поміч, на оборону волі і протестантизму. Вільгельм з 14 тисячами війська висадився в Англії і, урочисто вітаний народом, прийшов до Лондона. Яков II навіть не зважився оборонятися і утік у Францію, до Людовика XIV. Парламент проголосив, що Яков II порвав договір короля з народом, і що трон після його від'їзду є вакантним. На престол він обрав Марію і самого Вільгельма Оранського. При цьому виробив Декларацію прав, в якій знову зазначені були основи англійського державного устрою: без дозволу парламенту король не може ні припинити акцію закону, ні звільнити кого-небудь від обов'язку підлягати закону, без дозволу парламенту король не може збирати ніяких грошей, не може тримати війська і т. д. Вільгельм за себе і за Марію в присутності всього парламенту пообіцяв триматися зазначених основ і після цього він і його жінка були проголошені королем і королевою Англії (1688).

Цей переворот зветься другою англійською революцією, яку звуть також «славною», позаяк ця революція без пролиття краплі крові поклала нарешті кінець спробам англійських королів іти шляхом континентальних королів, себ-то утворити в Англії абсолютну монархію.

Ця революція мала також велике міжнародне значіння. Перехід корони від Стюартів до Вільгельма Оранського поклав кінець дружнім відносинам Англії з Людовиком XIV. Головний ворог останнього, Вільгельм, як голова двох держав, Англії і Голандії, став центром всіх коаліцій проти агресивних намірів «короля-сонця».

Встановлення в Англії парламентаризму.

Таким чином парламент переміг. Декларацією прав та білем про права, який був в додаток виданий парламентом, остаточно встановлені були законодавчі права парламенту, за які саме і велася довга і уперта боротьба з Стюартами. Між двома владами, королем і парламентом встановилася тепер рівновага, яка цілком задовольняла Торіїв. Торії, до яких належала стара аристократія, великі землевласники, хотіли, щоб король мав дійсну владу і силу, яка б все ж не заважала законодавчій владі парламенту. Але Вігі, партія яких складалася з капіталістів, торговців і фабрикантів, бажали дальшого поширення прав парламенту, бажали його переваги над владою короля. Події в Англії рішили таким чином, що протягом XVIII віку Вігам дійсно вдалося добитися цілковитої зверхності парламенту в державному житті Англії.

Дальший крок в цьому напрямку був зроблений виданням акту про престолонаслідування (1701). Цей акт був виданий при Вільгельмі III з огляду на те, що після смерти короля престол мав перейти до королеви Анни, другої дочки Якова II, яка теж була бездітною. Через це парламент ухвалив, що надалі корона перейде, лишаючи сина і внука Якова II, в руки Ганноверських курфюрстів, родичів по жіночій лінії Стюартів. Зазначений акт встановлював, що король мусить обов'язково належати до англійської церкви, що він не може призначати на державні посади чужинців, але найбільш цікаві такі постанови в цьому акті: король був позбавлений права милувати тих злочинців, які засуджені були самим парламентом. Таким чином міністри, які по закону судилися самим парламентом, не могли більше зловживати владою і грішми, сподіваючись на ласку короля (як це бувало при Стюартах), і мусили більше рахуватися з парламентом. Далі, і раніш в Англії вже існував принцип, що за всі зловживання влади відповідає не король, а його погані радники. Підтверджуючи цей принцип, акт про престолонаслідування ухвалює, що кожна постанова короля мусить бути підписана тим його міністром, який за цю постанову має брати на себе відповідальність. Таким чином встановлюється юридична відповідальність міністрів за все урядування. Цей же акт встановлював беззмінність суддів, які робилися таким чином незалежними від уряду.

Позбавляючись відповідальности, не маючи права змінити суддів, король тим самим значно зменшував свій вплив в державі. В той же час парламент здобуває собі нові права, і при тому переводиться це не шляхом нових державних актів, а дякуючи ріжним сприятливим обставинам. До таких обставин належить перш за все те, що королі протягом майже 80 літ свої міністерства складали з членів партії вігів, себ-то найбільших прихильників парламенту. Королям звичайно мусіла більш подобатися думка торіів, але останні були проти Вільгельма III і стояли за передачу корони сину Якова II. Вільгельм не міг таким чином спіратися на них і обірав собі міністрів серед вігів, які до того співчували його війнам проти Людовика XIV. Королева Анна (1702—1714 — при ній Англія і Шотландія остаточно зливаються в одно королівство) теж майже весь час тримала міністерство вігів і тільки під кінець прикликала торіів. Але коли після її смерти корона перейшла до Ганноверського дома, до Георга I (1714—1727) і Георга II (1727—1760), останні знову мусили спіратися на вігів, позаяк торії були проти цієї династії, і королі вважали їх своїми ворогами.

Вільгельм III ще сам головував в кабінеті міністрів і таким чином дійсно займався урядовими справами. Але зовсім ніяється становище короля, коли корона опинилася в руках Георга I і далі його сина Георга II. Перший з'явився в Англію, коли йому вже було 54 роки, почував себе зовсім німцем, далеко більше цікавився своїми ганно-

верськими справами, ніж англійськими. До того ж він зовсім не розумів англійської мови і мусив говорити з своїми міністрами по латині. Георг II вже розумів мову, але почував себе також більш ганноверським курфюрстом, ніж англійським королем. Обидва не займалися самі справами, і в кабінеті міністрів став голоувати перший міністр, який вже давав необхідні доклади королю. Віддалення королів від справ мусило збільшити права міністрів, які стали фактичними управителями Англії.

З другого боку кабінет міністрів попадає в цілковиту залежність від парламенту і саме в залежність від більшості в палаті громад. Ще при Вільгельмі III і при Анні, а ще більше при перших Георгах, парламент втручається в усі справи, і королі, пам'ятаючи, що вони самі прикликані до влади парламентом, мусили завжди з ним рахуватися. Щоб запобігти непорозумінням і ворожнечі між міністрами і парламентом в Англії, перш за все встановлюється звичай, що міністрами можуть бути тільки члени парламенту, бо тільки останні могли виступати в парламенті і полагоджувати свої справи з ним. Далі, весь кабінет мусив складатися з членів тої партії, яка мала більшість в палаті громад. Таким чином в часі перших ганноверів встановлюється звичай, згідно якому в Англії міністерство мусить бути парламентське і однорідне. Король доручає найбільш впливовому депутату більшості (лідеру) скласти кабінет міністрів з своїх кол. Таке міністерство звичайно мусить виконувати волю більшості в палаті громад.

З 1721 року першим міністром і лідером вігів був Вальполь. Він поставив собі завдання сприяти розвитку торгу і промисловости в Англії і дійсно досягнув в цьому напрямку великих результатів. Протягом 20 років він мав за собою більшість в палаті громад і навіть Георг II, який ненавидів Вальполя, мусив залишати його прем'єром. Але в 1742 році парламент не погодився з закордонною політикою Вальполя. Тоді уряд розпустив палату громад і призначив нові вибори. Нова палата теж висловилася проти Вальполя, і Вальполь разом з усім своїм кабінетом міністрів демісіонував. Цей випадок в державному життю Англії став прикладом, або прецедентом надалі: після цього в Англії встановився звичай, що міністерство, коли не має більшості в палаті громад, мусить демісіонувати, або ж утворити нові вибори і вияснити, як з цього приводу думає народ. Коли вибори дають для міністрів добрі результати, кабінет зостається, коли ж новий парламент, як це було з Вальполем, теж висловлюється проти кабінету, останній мусить завжди демісіонувати. Таким чином встановився в Англії парламентаризм, себ то такий державний лад, де міністри відповідають перед парламентом і в своїй діяльності залежать цілком від останнього.

Значіння англійського устрою і його дефекти.

Король Георг III (1760—1820) хотів знова повернутися до дійсної влади і сам думав втручатися в управління, але ці спроби не змогли знищити уже встановлених при попередниках Георга III державних звичаїв. «Король царствує, але не управляє», так говорять завжди про становище короля в Англії. Дійсним управителем держави став парламент, якому стала фактично належати не тільки законодавча, але і виконавча влада. В той час, коли в інших країнах Європи панували абсолютистичні порядки, в Англії перемогла ідея народоправства.

Але англійський парламент все ж не був дійсним представником всього англійського народу. Верхня палата, або палата лордів складалася з великих магнатів і з осіб, призначених королем. Всі члени палати лордів передають своє право на участь в високій палаті спадкоємно. Тільки нижча палата, яка відогравала вже найбільшу роль, складалася з вибраних народом депутатів. Але система виборів була укладена ще в середні віки і в XVIII віці викликала проти себе справедливую критику і незадоволення. Перш за все правом виборів користувалися тільки землевласники по графствах і члени цехів по містах. Далі чимало з тих міст і містечок, які в середні віки одержали право виборів, в XVIII віці згубило своє значіння, своє населення і складалося з кількох будинків, кількох чоловік, що мали право виборів. Ці містечка звали тоді «гнилими».

В той же час нові індустріальні міста, які в XVIII віці стали дуже населеними, не мали права посилати депутатів. Така система виборів давала широкі можливості для зловживань: впливові і багаті люде в «гнилих містечках» або самі себе обірали в депутати, або своїх однодумців. Підкуп при виборах був дуже розповсюджений, і половина членів палати громад попадала туди не шляхом нормальних виборів, а через підкуп і піддержку впливових осіб. Такі «народні оборонці» зоставалися продажними в самій палаті, і знаменитий Вальполь підкупав депутатів, що і допомагало йому так довго тримати владу в своїх руках. Реформи виборів почали вимагати ще в XVIII віці, але здійснилась вона значно пізніш вже в XIX столітті. Все ж, не дивлячись на всі ці дефекти, Англія була єдиною країною в XVIII віці, де хоч певна частина народу, а не випадкові фаворити короля керували державою. Англія була одинокою країною, де панувало не свавільство уряду, а право, де спіраючись на Habeas corpus act, кожний громадянин міг себе оборонити від безпідставного арешту. В цей самий час у Франції люде на підставі lettre de cachet (див. вище), невідомо за що, просижували цілий вік у Бастилії. Після другої революції в Англії встановлюється також досить широка віротерпимість до всіляких сект і припинюється переслідування людей за релігійні погляди. Закони проти католиків, видані в XVII віці, не були скасовані, але дуже часто просто не виконувалися. Англія в XVIII віці стала країною, де могла вільно розвиватися чоловіча думка. В той

час коли, наприклад, у Франції панувала релігійна нетерпимість, лютувала строга цензура, і всі найкращі твори французьких філософів присуджувалися до спалення, а їх автори переслідувалися — в Англії ще з кінця XVII віку встановлюється волю друку, правда, з обмеженням що до біжучих політичних справ. Парламент довго і строго забороняв публікацію відчитів про свої засідання і обмірковування його діяльності. Але сила громадської opinii в боротьбі з цими обмеженнями волі друку в кінці XVIII віку перемагає, політична преса робить великі успіхи, і парламент був примушений дозволити публікацію відчитів про його засідання. Це панування права і свободи в Англії захоплювало всіх кращих людей Франції та інших країн англійськими порядками. Найславніший французький письменник Вольтер з ентузіазмом пише про ці порядки, а великий французький політичний письменник Монтескьє глибоко цікавиться і з великою повагою пише про англійський державний устрій. Парламентаризм Англії став надовго зразком для всього світа. Цього устрою далеко не всі конституційні монархії і республіки досягли навіть в кінці XIX в.: в Німецькій імперії був демократичний парламент, але він мав тільки законодавчі права, виконавча влада належала імператору, і міністри відповідали перед ним, а не перед народним представництвом. Так само і в Сполучених Штатах виконавча влада належить президенту, і міністри не відповідають перед народним представництвом. Досі англійський парламентаризм зостається таким державним устроєм, який дає найбільше змоги народу дійсно керувати своєю власною долею. Побіда парламента і права над королівським абсолютизмом і безправ'ям дуже сприяло розвитку політичної та економічної сили Англії. Вона ще з кінця XVII і особливо XVIII віку починає економічну і політичну боротьбу з Францією, яка в кращі часи Людовика XIV не знала собі рівної по багатству і силі держави в Європі. В XVIII віці Англія крок за кроком на полі економічним і політичним переганяє і перемагає свою сусідку по другий бік Ляманша. Англійська промисловість розвивається все більш і більш, виростають величезні індустріальні міста, десятки тисяч селян теж знаходять собі заробіток в індустрії. Англія робиться також великою колоніальною державою, одбираючи у Франції і у других держав одну колонію за другою.

Р о з д і л 3.

Німеччина і землі та держави центральної Європи.

Порівняння німецької і французької історії. Маємо тут коротко резюмувати те, що сказано про ці країни в різних місцях попередніх нарисів.

Німеччина в часи Меровінгів, так само як пізніше і за часи Каролінгів в великій своїй частині, а після перемог Карла Великого над саксами і цілком входила в склад франкської монархії. Тільки

після Верденського договору (843 р.) і поділу земель між внуками імператора Карла, німецьке королівство починає свою політичну історію, окрему від Франції. Але доля обох цих країн спершу, здавалося, була однаковою: династія Каролінгів як в одній, так і в другій країні почала швидким темпом ослабівати, а магнати і церква захоплювали землю і владу в свої руки. Країни феодалізувалися. Але цей процес в Німеччині йшов більш поволі, як у Франції, яка в X—XI віках являється найбільш типовою країною політичного і соціального феодалізму. В X віці у Франції королі втрачують всяку силу. Магнати сажали ще на трон безсилих Каролінгів, поки нарешті в 987 р. не затвердилася нова династія більш сильних Капетингів. Але й вони перші два віки були більш або менш хазяями тільки між Парижем та Орлеаном.

А між тим в Німеччині слабих нащадків великого Карла на початку X в. (911 р.) скидають, і на їх місце сідає могутня Саксонська династія (918—1024), яка дає Оттона I Великого, що замиряє власну країну, розбиває східних ворогів Німеччини — угорців, замиряє славян, веде походи на Італію, долучає до німецької корону італійську і в 962 році відновляє знову перервану при останніх Каролінгах традицію імперії. Утворюється тк. зв. Священна Римська Імперія Германської Нації. Так само і в XI віці імператори династії франконської (1024—1125), такі як Генрих III, Генрих IV, Генрих V безперечно були, не дивлячись на трагічну, не завжди вдалу боротьбу з папами і князями, самими могутніми монархами Європи. Тільки вони могли вести боротьбу з всесильним тоді римським престолом. Тільки вони могли претендувати тоді на всесвітнє панування, хоч реально його ніколи й не здійснювали. Ще більш сильних і талановитих імператорів дала в XII—XIII віках династія Гогенштауфенів (1138—1254), серед яких особливо виділявся знаменитий своєю участю в третьому хрестовому поході Фридрих Барбароса, що теж умів і Німеччину в руках тримати, і з Паллою боротися, і з італійськими містами воювати. Але його талановитому внуку, імператору Фридриху II не так то вже добре повелося в Німеччині, де він мусив поробити, як і де-які його попередники, не малі уступки своїм князям. Але Фридрих II був спритним політиком і мав велику підпору в своєму більш модерному неополітанському королівстві, яке перейшло до нього від матері. До його смерті, до 1250 року, німецький імператор був ще найбільш могутнім монархом Європи. Але в ці часи Європа вже була не та, що в XI віці. Поруч з німецькими імператорами XII—XIII в. знаходимо таких сильних монархів, як Генрих II Плантагенет в Англії (з 1154 р.), як його син Ричард Львине Серце, які могли вже мати не тільки місцеве значіння, але загальноєвропейське, міжнародне. А у Франції сучасником Фридриха Барбароси, Генриха VI і Фридриха II був Пилип Август, мудрий і хитрий король, що так безконечно збільшив свої володіння і свою владу. Коли ж помірає імператор Фридрих II (1250 р.), і Німеччина до 1273 р. опинилася в стані анархії, на троні Франції сидів Святий Людовик, що високо підняв авторитет французького короля. Нарешті Франція ді-

ждала і Пилипа IV Гарного, який міг вже помірятись силою з папою Боніфациєм VIII, перемогти його і полонити на 70 літ римських пап у себе в Авіньоні. В цей же час влада імператорів робиться остаточно виборною, і виборці навмисне віддають її в руки слабших князів, відбираючи що-разу цю владу у тої династії, яка виявляла силу і життєздатність*).

Імператорська влада переходить з рук в руки і сила її ослабівас. З 1346 р. до 1437 імператорів обірали з дома Люксембурського (Карл IV, Вацлав, Сигізмунд), що, спіраючись на Чехію, якої королями вони були, мусили мати більшу силу; але вони, особливо знаменитий в Чехії Карл IV, мало звертали уваги на імперію, цікавлючись більше своїми чеськими землями і їх добробутом. З 1437 року імператорів вибирають з дома Габсбургів, які мали великі землі в своїх руках, ті землі, що утворили потім Австро-Угорську монархію. Але і ці імператори були сильними тільки в цих своїх землях і що-раз робили уступки князям в справах імперії. Не дивлючись на спроби реформ при Максиміліяні (1493—1519), про які ми говорили в іншому нарисі, не дивлючись на те, що від 1519 до 1556 року імператором був майже всесвітній монарх Карл V, — Німеччина внутрішня не скріпилася і фактично вже в цей час складалася з окремих незалежних держав, ріжного характеру і значіння, які були звязані між собою ефемерною владою імператорів і ще більш ефемерними установами імперії. Тридцятилітня війна тільки довершила цей процес розпорошенности Німеччини, стан якої після Вестфальського миру (1648) ми розглянемо трохи нижче.

В цей же час Франція, що в XIV—XV віках теж пережила велику і дуже небезпечну кризу державну, що винесла тяжку боротьбу, — столітню війну з Англією, — але перемогла все це і в XVI віці була об'єднаною національною державою, яка стратила була в час релігійних війн (1562—1598) своє міжнародне значіння, — в XVII віці входить вже великою державою і диктує довший час свою волю майже всім державам Європи.

Чому ж Німеччина стала розпорошеною країною, а Франція національною державою? — Не легко відповісти на таке питання, але спосіб порівняння історії ріжних держав і народів все ж може дати нам де-які пояснення.

Чому Священна Римська Імперія Герм. Нації не перетворилася в єдину національну державу. Першою причиною, яка сприяла ослабленню імператорської влади в Німеччині було те, що це була виборна монархія. Ідея виборности монарха виходить ще з стародавніх звичаїв германців, але вона наводить собі підпору і в загальних основах феодалного побуту. Цей побут базувався на добровільній згоді — договорі між сюзереном і васалом. І коли сюзерен мав право вільно обірати собі васалів, то навпаки, такеж

*) Примітка: Імператори від 1273 до 1346 р.р.: Рудольф Габсбург—1273—1291, Адольф Насау—1292—1298, Альбрехт I Габсбург—1298—1308, Генрих VII Люксембурський—1308—1313, Людовик Баварський—1313—1346.

право могли мати і князі, обираючи собі сюзерена, короля чи імператора. Отже цей звичай був дуже розповсюдженим в Європі. І у Франції в X віці королів обирали, але пізніше практичні і сильні Капетинги почали переводити обрання нового короля ще за своє життя і натурально вони скликали таких князів, щоб вибір їх сина був забезпеченим. Таке обрання скоро зробилося простою формальністю, і монархія французька стала спадкоємною. Інша річ в Німеччині, де після 1250 до 1437 року корона імператора переходила до різних князівських родин. Там теж при династіях саксонській, франконській і Гогенштауфенів був звичай, що оскільки існує нащадок тої династії, що правила в даний мент, князі мусили обирати в королі і імператори Німеччини цього нащадка. Але на лихо Німеччині ні одна з зазначених вище імператорських династій не тривала довго: чоловічі нащадки зникали, і виборці-князі мусили вибирати короля-імператора з другої династії. В кожній монархичній державі добробут і часом все майбутнє держави залежить від якості особи монарха, від довголіття його царювання, від того, якого спадкоємця залишить монарх, як довго протримається династія. Отже ми знаємо, що Німеччина бачила на своєму троні великих монархів, які царювали довший час, але ні одна з династій не могла затвердитись в Німеччині на такий довгий час, як Капетинги у Франції, і органічно перевести ту працю об'єднання країни під своєю владою, як це робили протягом віків Капетинги і їх молодша лінія — Валуа.

Але замість того ми знаємо, що традицією великих імператорів Німеччини була боротьба з папою за перше місце в християнському світі, походи на Італію, які вимагали великих коштів і зусиль. Пали не раз, як, напр., при Генриху IV, піднімали проти імператорів князів, і імператори робили останнім уступку за уступкою, все зменшуючи і зменшуючи силу своєї влади. Ці походи до Італії і боротьба з папами розглядаються істориками як основна причина розпаду Німеччини. Сучасні німецькі патріоти-історики часом поприкають своїх імператорів XI і XII віків, що вони не зрозуміли свого національного завдання, марно розтратили сили в непотрібній боротьбі за Італію, і ставлять в приклад своїм колишнім монархам — королів Франції. Але треба сказати, що ні німці, ні французи не мали ще в ті часи таких національних почувань, як ми маємо тепер. Коли французькі королі XI віку і не втручалися в далекі авантюри, то тільки через те, що у їх на те не було відповідної сили і засобів, дух же вояцький, дух середньовіччя кликав кожного доброго князя до слави, до походів, до бою і здобичі. Німецькі імператори були в X, XI, XII віках досить могутніми, щоб вести свої славні походи, і вони їх вели. Таким чином сама сила Німеччини і її імператорів в середні віки була причиною їх ослаблення в нові часи, знесилення країни, виснаженої ділами середньовічних великих монархів.

Так само порівнюючи і далі Німеччину з Францією, ми мусимо зауважити, що крайній розвиток феодалізму у Франції в середні віки, бешкет феодалів витворив як би протиотруту — глибокі

монархичні почуття у французів. В Німеччині завдяки сильним імператорам в Середні віки бешкет був менший, феодалі більш слухалися імператорів, і монархичний, централістичний настрій в Німеччині на кінці середньовіччя був значно меншим, як у Франції.

Нарешті, сильні імператори Німеччини, а саме Оттон I, поклали кінець всяким зовнішнім нападам на середньовічну Німеччину, яка сама була джерелом всякого наступу та інвазії. Між тим Франція більше ста літ веде страшну боротьбу з англійцями, які бешкетують майже по всій Франції і нарешті викликають обурення і опір з боку населення. Піднімається містичний, патріотичний, глибоко монархичний рух, на чолі якого стає Жанна д'Арк. Такі тяжкі події, яких не знала Німеччина в Середні віки, теж дуже сприяли консолідації французьких земель.

Але ці події не слід і перебільшувати: національного чуття у французів такого, яке вони мають тепер, шукати не приходиться. Самій Жанні д'Арк доводилося боротись не тільки з англійцями, а і з французами, прихильниками англійців, з герцогом Бургондським і його численними спільниками, серед яких можна бачити і саме серце Франції — місто Париж.

Треба сказати, що, як ми вияснювали в перших наших нарисах, в другу половину Середніх віків дійсно утворилися економічно-політичні обставини, які сприяли відновленню державности на місці феодальних псевдо-держав. І цілком природно бачити, що такі модерні, не феодальні держави, потроху з'являються по всій Європі. Спершу в найбільш передовій тоді країні — в Італії, а потім в Англії, Франції, Іспанії та на півночі Європи. В Німеччині на кінці середньовіччя і на початку Нових часів так само утворюються держави більш або менш нового типу, але ні одна з цих держав не охоплює всієї Німеччини, як не охоплює ні одна з держав Італії цієї країни.

Річ в тому, що оскільки історично необхідним було утворення модерної не феодальної держави, остільки ж випадковим було те, чи ці держави будуть охоплювати одну провінцію етнічно єдиного народу, чи весь його склад. Сприяючі історичні обставини, а не свідомо-волья французів, або іспанців вивели їх в Нову історію національними державами. Несприяючі історичні обставини привели до того, що Німеччина та Італія вийшли з Середніх віків розбитими на дрібні князівства. Свідомо-ж національна воля до єднання пробуджується у народів значно пізніше, історію її пробудження ми будемо бачити вже студіюючи кінець XVIII і XIX в., коли дійсно німці, італійці і багато других народів свідомо схотіли утворити свої національні держави.

Але те, що Німеччині не вдалось в переходову добу утворити єдину державу, було для неї фатальним. Модерна держава, якою Франція вийшла з Середньовіччя, не так легко піддається розвалу, як давніші держави (наприклад, монархія Карла Великого), але і малі держави Німеччини, які утворилися там на руїнах імперії, теж виявляли далеко більше життєздатности, як феодальні

сеньорії часів Капетингів. Об'єднати ці держави було зтяжко. Вони організовувались, утворювали різні міжнародні комбінації і свідомо ставали на перешкоді всякій спробі імператорів до поширення своєї влади і позбавлення князів суверенітету. Релігійні війни XVI і особливо тридцятилітня війна заплутали ще більше справи Німеччини і ясно показали безсилість імператорів і партикулярні настрої князів світських і духовних, міст і лицарства.

Говорячи про утворення національних держав на початку Нових часів на заході Європи і про роздробленість центральної Європи — Німеччини та Італії, не слід забувати і того, що ми вже говорили в економічному нарисі в зв'язку з новими відкриттями: дуже сприятливе економічно становище Італії і Німеччини в XII, XIII а також в XIV і XV віках цілком міняється зі зміною міжнародніх торгових шляхів, з утворенням великої Турецької держави, з початком великих географічних відкриттів. Але коли економічні обставини могли впливати на політичний занепад Німеччини та Італії, то й навпаки: італійські і німецькі купці, їх гільдії, їх міста не могли знайти захисту своїх торгових інтересів, не маючи за собою державної сили, що могла б рівнятися з силою держав Іспанії, Португалії, Франції, Англії. Венеція проти Туреччини була остільки ж безсилою, оскільки німецькі Ганзейські міста проти національно скріплених модернізованих держав півночі.

Священна Римська Імперія Германської Нації в XVII—XVIII вв.
В часи Тридцятилітньої війни імператорська влада в Німеччині, обстоюючи католицьку церкву, борючись проти союзу князів-протестантів, в той же час прагнула встановити свій справжній авторитет від півдня до самої півночі, від Альп до берегів Балтицького моря. Військовий талан Валленштейна, здавалося навіть, мав привести до такої перемоги центральної імператорської влади над партикуляризмом князів, до перетворення Німеччини в єдину державу. Але фанатичний опір князів протестантів, втручання королів півночі і особливо знаменитого шведського короля Густава Адольфа, участь Франції в цій війні під керівництвом мудрого Рішельє привели Німеччину до Вестфальського миру, наслідки якого відчувала ця країна більше двох віків.

Цей мир признав повний суверенітет князів Німеччини з правом складати союзи між собою і з чужоземними державами, аби тільки ці союзи не були направлені проти імператора. Германія хоч і продовжувала називатись імперією, в дійсності була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних володінь, королівств, курфюршеств, герцогств, ландграфств, маркграфств, архієпископств, єпископств, володінь імперських лицарів, і вільних міст. Всіх князів в XVIII віці було більше трьохсот, імперських міст 51, імперських лицарів, себ-то безпосередніх васалів імператора — 1500.

Відокремленість всіх цих володінь була остільки велика, що деякі (не німецькі) історики вважають, що після Вестфальського миру немає загальної політичної історії Німеччини, на її місце з'являється історія поодиноких суверенних князів. Але все ж збе-

рігається якась конституція і хоч ефемерний зв'язок німецьких земель під владою імператорів. Імператора, як і раніш, обирає колегія курфюрстів, яка складалася зпершу з семи князів*); потім колегія збільшується ще двома членами (Баварія, Ганновер). Курфюрсти при кожних виборах примушували імператорів що-раз підписувати умови, що обмежували їх владу. Теоретично імператор був хоч і обмеженим, але сувереним монархом, практично ж його головніші функції, права і обов'язки були такі: він мусив репрезентувати імперію, скликати Рейхстаг, мав право вето на постанови Рейхстагу, мусив санкціонувати закони імперії і був сюзереном відносно безпосередніх князів васалів і лицарів імперії. Але в виконанню цих своїх функцій імператор був зв'язаний згодою курфюрстів. З другого ж боку центральною установою імперії був Рейхстаг. Історичною основою цієї установи були з'їзди васалів при дворі короля, історичні паралелі до Рейхстага можна знайти в Генеральних Штатах Франції, Парламенті Англії і т. д. Але в той час, коли ці установи зі зборів феодалів перетворилися в представництво станів, у внутрішню установу держави, Рейхстаг перетворюється в свого рода міжнародній конгрес.

Рейхстаг складався з трьох колегій: 1) колегії курфюрстів, з семи а потім дев'яти голосів; 2) колегії князів, що мала разом сто голосів, при чому деякі князі мали по кілька голосів (наприклад, Пруссія 8, Ганновер 6, Австрія 3 і т. д.); 3) третю колегію складали імперські міста, які без огляду на своє значіння всі були репрезентовані одним голосом (всього 51).

Імперські лицарі зовсім не були представленими. В кожній колегії справи ріналися більшістю голосів, але рішення трьох окремих колегій треба ще було погодити, бо дві колегії не могли переголосувати третьої. Це вже дуже утруднювало проведення якого-будь рішення на цій установі. З другої половини XVII віку на Рейхстаг перестали приїздити імператори і князі, а стали посылати замість себе послів. З цього часу Рейхстаг, що постійно засідав в Регенсбурзі, робиться справжнім конгресом дипломатів. Останні перед голосуванням мусили ще запитувати свої уряди і тим ще більше утрудняли працю цієї установи. На Рейхстазі творилися вічні непорозуміння і незгода. Безсилість, формалізм, непрацездатність — от чим характеризується ця установа, яка стала загальним сміховищем.

Існували і другі установи імперії, але були вони ще більш ефемерні, ніж вищезазначені. Так існувала канцелярія імперії, але більше теоретично. Канцлером імперії вважався архієпископ Майнцький. Другі курфюрсти також займали різні посади, але виконували їх більш символічно при всяких урочистих церемоніях, як, напр., при коронації імператора і т. д. Існував ще й імперський суд, але сили його ослаблювалися тим, що суд, встановлений для Габсбургських земель, охоче переймав на себе справи, до нього

*) Архієпископи Майнцький, Трирський і Кельнський, Маркграф, потім король Бранденбургський, герцог Саксонський, Пфальцграф Рейнський, король Богемський.

не належні; крім того великі князі були увільнені від цього суду, а інші могли апелювати на його рішення до Рейхстагу.

Фінанси імперії були в XVII—XVIII віці незвичайно мізерні. Нема чого говорити, що не зоставалось і клаптя землі, з якої міг би імператор збирати податки, як імператор. Ще де-які імперські міста платили мійський податок, лицарі в екстренних випадках згідно феодалним порядкам давали невеличкі суми. З більш загальних і постійних податків існував тільки податок на утримання імперського суду. В часи війни Рейхстаг міг ще ухвалити спеціальний податок, але після Вестфальського миру вважали дуже сумнівним, чи мусить меншість Рейхстагу, яка була проти податку, платити його. Змінити стан фінансів було неможливо, бо це привело-б до збільшення сили імператора, чого ніхто не хотів.

При таких умовах якою могла бути армія імператора? З часів Максиміліяна I старе феодалне імперське військо було замінене наемним, і його мусили утримувати і екіпувати князі, васали імператора, увільнені від безпосередніх військових обов'язків. В результаті армія була дуже різнородна, екіпована погано і властиво не здібна до військових операцій. Словом, імперія була якимсь пережитком старих часів, а не реальною силою, з якою можна рахуватись. Імператор був одночасно спадкоємним володарем своїх Габсбурських володінь. І тільки в цій ролі він зоставався значним монархом свого часу.

Священна імперія та її окремі землі. Розглядаючи історію Священної Римської імперії германської нації після Вестфальського миру (1648 р.), можна тільки дивуватися, як могла ця нежиттєздатна політична організація проіснувати аж до 1806 року і упасти тільки під ударами зовні, які нанесені їй були перемогами Наполеона. Ніякої надії на її скріплення не було, бо так само як імператор все робив, щоб не допустити збільшення сили і території того чи іншого князя імперії, так само і князі дуже пильно доглядали за імператором, щоб він не підсилив себе приєднанням якої землі. Імперія трималася історичною традицією, старою славою своєю, до якої звикли і князі, і населення і підтримували по інерції свої застарілі і вже безславні установи.

Німеччина по загальному устрою своїх земель в XVII—XVIII віках одною стороною ще була звязана з пережитками політичного (і звичайно соціального) феодалізму, з другого ж боку мала і ті риси, які характеризують другі європейські країни в модерні часи.

Не кажучи вже про те, що устрій імперії, її Рейхстаг і інші риси, розглянуті вище, нагадували цілком феодалні установи, сама незвичайна роздробленість імперії, особливо південно-західні частини Німеччини, де саме і мали головним чином свої дрібні володіння 1500 імперських лицарів, — незвичайно нагадують середньвічні часи. Лицарі були безпосередніми васалами імператора. Податку вони нікому не платили, крім зазначених вище екстренних виплат імператору-сюзерену. На своїх невеличких землях ці лицарі господарювали не тільки як дідичі; вони тут були суверенами, вони видавали закони для своїх підданих, збирали з їх

податки і навіть, згідно Аугсбургському (1555 р.) і Вестфальському (1648 р.) трактатам, мали право обірати віру для себе і своїх підданих. Але поруч з цими пережитками старовини існують більші і малі держави Німеччини, які у всьому прагнуть бути подібними до великих модерних держав других народів. Вони заводять постійні фінанси і військо, встановлюють бюрократичну адміністрацію і централізують управління в своїх часом не дуже просторих володіннях. Ці держави так само як і Франція, яку всі вони намагаються імітувати, особливо після Людовика XIV,—пережили стадію станової монархії, мали свої ландтаги, які в XVII—XVIII віках або зовсім зникають, або ж втрачають своє колишнє значіння, рідко збираються, і на їх рішення князі починають звертати мало уваги.

Представники станів були цим незадоволені, але скаржитися хоча-б імператорським установам не мали права: Вестфальський мир заборонив підданам скаржитися на своїх князів, а імператора зобов'язував допомагати в разі потреби князям проти їх підданих. Місцева шляхта в окремих князівствах, так як і у Франції, переїздила до княжих дворів і робилася слухняною масою куртизанів. Духовенство, особливо в протестанських країнах Німеччини, у всьому догоджало князям і підтримувало їх в нахилі до абсолютизму. Княжі міста в протилежність імперським не користувалися ні вилівом, ні свободою. Отже ні шляхта, ні духовенство, ні міста не могли і не хотіли дати одпір князям, які скрізь встановлюють чисто абсолютні порядки, намагаючись в міру своїх сил і засобів мати палаци і порядки, подібні до їх ідеалу — до Версалю. З цього погляду особливо прославилися курфюрсти Саксонії. Скрізь добували вони собі грошові засоби, як з своєї країни, так і шляхом втручання в різні міжнародні комбінації, виманюючи від різних держав субсидії. Але ці гроші йшли не на поліпшення і скріплення Саксонської держави, а на збільшення розкошів придворного життя. Дві Саксонський славився своїми балами, бенкетами, полюванням, музикою, театром, офіційними урочистими святами. Один із визначніших представників цього дому, Фридрих Август, здобуває собі польську корону і для того переминяє протестанство на католицтво і охорону протестантів, яка традиційно належала Саксонії, передає Бранденбургу. З цього часу сили Саксонії ідуть на те, щоб задовольнити амбіцію свого князя і підтримувати його слабу польську корону.

Крім Саксонії не малу роль в XVII і особливо XVIII віках відіграє Ганновер. Князі цієї країни в цьому віці прикладали всі свої зусилля, щоб збільшити державу і поширити її права. Ганновер був центром культури і науки в Німеччині. Один з представників цього дому, Георг, як ми знаємо, робиться королем Англії. Але Ганновер зостається улюбленою резиденцією короля, і герцогство, дякуючи золоту Англії і її армії, значно виграв і поширює свій вплив і свої володіння.

Значним князівством Німеччини була також Баварія, герцоги якої — Вігельзбахи, не раз мріяли і раз в 1742 році досягли ім-

ператорської корони. Але ця конкуренція з Габсбургами тільки ослаблювала Баварію. Найбільш значною по своїм просторам державою Німеччини була, звичайно, спадкоємна земля Габсбургів, Австрія. А поруч з нею на півночі виростала друга велика сила — Прусія. Про ці держави мусимо поговорити окремо.

Утворення Австрії. Австрією звалася спершу невелика східня прикордонна німецька марка, але в XVIII віці встановився звичай, називати Австрією всі ті землі центральної Європи, які опинилися під державою Габсбургської династії. Історія цієї країни для українця є тим більш цікава, що з нею пізніше були зв'язані західні частини України цілих півтора століть.

Австрія — яка спершу звалася просто Ostmark, східня марка — була відділена від Баварії і передана в 976 році імператором Оттоном II Леопольду, з дому Бабенбергів. З цього часу встановлюється в Австрії династія Бабенбергів, яка приєднує до своїх володінь сусідні землі (Істрія, Країна) і панує в Австрії до 1246 року, коли вмирає останній чоловічий представник династії. Якийсь час іде боротьба за ці землі між різними претендентами (між ними був і імператор Фридрих II), і нарешті в 1251 році обрано було на герцога Австрії сина чеського короля, який скоро робиться сам чеським королем Премислом Оттокар II. Він ще поширює австрійські землі, але загибає в боротьбі з Рудольфом Габсбургським, якого не хотів визнати імператором. Землі Австрії від цього часу (1278 р.) до кінця Австро-Угорської монархії (1918) залишаються за домом Габсбургів. Ця династія не дала великих державних мужів і завойовників, але обставини склалися так сприяюче для неї, що Габсбурги довгий час стояли в центрі всієї європейської політики, як могутні монархи. Мало того, що ця династія могла утриматись 640 років, вона мала щастя не розбити між кількома лініями з дому Габсбургів свої центральні європейські землі, що при звичайних в середні віки поділах земель між синами князів дуже легко могло статися. Два рази загрожувала ця небезпека династії: в 1365 році Габсбурги поділилися на дві лінії — Австрійську і Штирійську, але ці землі з припиненням першої лінії знов об'єднуються в руках представника Штирійської лінії — імператора Фридриха III (1439—1493). Фердинанд I (1564) теж поділяє землі між трьома синами і знов з припиненням старших двох ліній всі землі об'єднуються в 1619 році в руках імператора Фердинанда II. Після цього австрійські землі до кінця панування Габсбургів вже ніколи не поділялися між різними представниками династії: Фердинанд II в своєму заповіті вводить закон про право старшого сина на землі Австрії, і з цього часу цей закон свято виконується.

Габсбурги ще в XIV віці остаточно утворюють головний осередок своїх володінь, приєднуючи до Австрійських земель — Каринтію (1335) і Тироль (1363). Досягнули вони цього не зброєю, а просто одержали ці землі у спадщину шляхом припинення місцевих споріднених ім династій. Цей мирний спосіб поширення своїх володінь, спосіб, загально розповсюджений при тодішньому розумінню державних і міжнародних відносин, також спосіб одруження з ріж-

ними принцесами Європи, на що Габсбурги мали особливе щастя, і утворили велику Габсбургську монархію. Вище ми вже розглядали, як одруження імператора Максиміліяна I з дочкою Карла Сміливого Бургундського дало Габсбургам Нідерланди і Франш-Конте, а одруження сина його Пилипа з іспанською принцесою дало їм Іспанію, південь Італії і Мілан і нарешті землі нововідкритої Америки. Так утворилася всесвітня монархія Габсбурга Карла V, в якій «ніколи не заходило сонце».

Але ми знаємо, що в 1556 році, зтомлений бурхливим життям Карл V поділив свої землі між сином Пилипом II Іспанським і братом Фердинандом I, якому і дісталися землі Австрії разом з прилученими в 1526 році королівствами Чехії і Угорщини.

Чехія. До 1306 року Чехія залишалася під владою своєї національної династії, династії Премисловичів, які господарювали в країні ще з легендарних часів чеської історії. Премисловичі розглядаючи згідно примітивним державним уявам землю і владу як власність свого роду, ділили її, боролися між собою за неї, часом утворюючи бешкет на своїй землі, доводили країну до занепаду, до захоплення її сусідами, часом же влада опинялася в сильних руках (св. Вацлав 920—935, Болеслав I 936—967, Бретислав 1037—1055 і инш.), і тоді Чехія робилася могутньою державою, що поширювала свої землі і загрожувала захопленням сусіднім країнам. Останні Премисловичі, втручаючись в справи імперії, до складу якої вони сами входять як васали німецького імператора ще з часів Оттона, вмішуються в боротьбу різних претендентів на імператорську корону і в цій боротьбі дістають собі королівський титул (остаточно Чехія робиться королівством при Премислі Оттокарі I 1197—1230). Найбільш могутнім і славним з Премисловичів був Премисл Оттокар II (1253—1278), що приєднав був до Чехії, як ми бачили вище, і австрійські землі. Зі смертю його внука Вацлава III в 1306 році кінчається ця династія.

Після переходового періоду, під час якого на 10 місяців Чехія вперше підпадає під владу Габсбургів — в 1310 році королем обирають Яна Люксембургського, династія якого тримається в Чехії до 1438 року. Найбільш знаменитим був його син король Карл I (1346—1378), він же імператор Німеччини, Карл IV, що так багато зробив для добробуту Чехії та її культури (заснування Карлового Університету в 1348 році, першого в центральній Європі). При його менш славному сині Вацлаві (1378—1419) Чехія так само, як і за брата останнього короля і імператора Сигізмунда (1419—1438), переживає Гусицький рух і страшні Гусицькі війни (див. нарис про Реформацію), які затрясли весь організм держави. З припиненням династії в 1438 році вдруге на престолі Чехії з'являється Габсбург — Альбрехт II, але за рік він помірає, і Чехія опиняється під владою панів королівства, доки в 1452 році чеську корону не приймає на себе король Юрій з Подебрад. На жаль для Чехії цей славний національний король не утворив династії. Після його смерти королем обирають Владислава Ягелоновича

(1471—1516), який робиться і королем Угорщини. Його син Людовик в 1526 році загибає в битві з турками при Могачі.

На цей раз чеські магнати обирають своїм королем Габсбурга — брата імператора Карла V, майбутнього імператора Фердинанда I (1526—1564). З цього часу Чехія до кінця існування Габсбургської монархії зостається під владою цих королів. Цей момент є дуже важливий в історії Чехії, яка зостається ще самостійною державою, з'єднаною з Австрією тільки особою короля, але вже з цього часу підготовляється перетворення її в одну з Габсбургських провінцій. Фердинанд I не зазіхає ще на незалежність Чехії, він тільки заводить тут, замість дуже обмеженої що до прав короля станової монархії, монархію абсолютну, себ-то проводить ту саму політику, що і його сучасник Франциск I у Франції, з тою великою різницею, що там король був француз і належав тільки Франції, а тут король був німець і в першу чергу був зв'язаний з австрійськими землями, з австрійськими і німецькими інтересами.

Ще князі Премисловичі скликають (на наради або для заслуhanня королівських рішень) членів своєї ради, до котрої належали нащадки колишніх князів, краєві управителі, вище духовенство, придворні чини та шляхетні стани. Але ці зібрання ні по своєму складу, ні по своїй компетенції не були ще справжнім сеймом, себ-то становими представництвами, аналогічними німецьким ландтагам, французьким генеральним штатам та инш. Перший же сейм, на якому присутні були всі стани королівства, і який вже не тільки заслухував рішення влади, а і сам їх виносив — відноситься до 1282 року при малолітстві сина Премисла Оттокара II. На цьому сеймі були представлені чотири стани. Перший стан складала представники духовенства.

Другий і третій стан складала шляхта, яка в Чехії дуже рано розбивається на вищу — магнатів, і нижчу — лицарство. Ці дві частини шляхти вже в часи Карла IV уявляли з себе два правно різні стани, котрі, як окремі групи, брали участь в сеймі і вели довгу боротьбу між собою за вплив у державі, за приналежність різних державних посад. Селянство в Чехії не мало жадних політичних прав. Що ж до міст, то вони брали вже участь в згаданому першому сеймі Чехії, але їм весь час приходилося з трудом одстоювати свої права на участь і вплив у сеймі. До звичайного антагонізму між шляхтою і третім станом, який помічається скрізь в Європі, тут ще прибавлялися національні моменти, бо міста здебільша були згерманізовані. Духовенство під час гусизма позбавилося політичного впливу і до XVII віку не брало жадної участі в сеймі, який знаходився у XV та XVI віках в руках двох шляхецьких станів. Значіння сейму особливо збільшується в кінці XV і на початку XVI віків. Влада королів Ягелонів була дуже обмеженою, і все керування державою належало двом пануючим в сеймі станам.

Всі ці порядки змінюються при Фердинанді I, який обмежив права сейму, добився від нього визнання за його династією спадкових прав на чеський трон і залишив за собою виключне право скликати сейм. Наслідком всього цього сейм втрачує при цьому

королі своє попереднє значіння, але при внуках Фердинанда — Рудольфі і Матвії до певної міри повертає його. Так, в 1609 році сейм примусив Рудольфа підписати акт віротерпимости до про естантів — «грамоту величности».

З історії Тридцятилітньої війни ми знаємо про ту боротьбу, яка стала початком для цієї страшної війни. Магнати Чехії виступили на оборону порушеної «грамоти величности». Ця боротьба була одночасно боротьбою станів проти претензій абсолютної монархії, боротьбою протестантів за право віри, боротьбою чехів проти німців. І так само битва на Білій Горі в 1620 році була одночасно перемогою абсолютної монархії над станами, католицизма над протестантизмом, німців над чехами. Протестантизм рішуче заборонявся в краю. Чеська аристократія, що в той час була найдужчим і найголовнішим оборонцем чеської державности і національности тяжко постраждала: багато її представників було покарано на смерть, силу земель було skonфісковано і передано до рук німців — дідичів.

В 1627 році було вироблено нову конституцію для Чехії: роля сейму була ще зменшена і він остаточно позбавлений був законодавчих функцій. Духовенство одержало місця в сеймі і притому перші. Німецька мова вводилася поруч з чеською. Ця конституція проіснувала до 1849 року. З часу Фердинанда II історія Чехії тісно зливається з історією Габсбургських земель. Чеські установи почасті знищуються, почасті перетворюються в провінціальні установи. Де-які галузі управління (міжнародна політика, військові справи, фінанси) переносяться до Відня. Словом, крок за кроком, особливо при Йосифі II переводиться централізація управління Габсбургськими землями. Сейм хоч і продовжував своє існування по конституції 1627 року, не відігравав навіть тої ролі, на яку міг би рахувати, спираючись на цю конституцію. Сила чеських магнатів катуванням та конфіскаціями була знищена, і не було кому більше в той час заступатись за чеські права.

Чехія боролася з германізацією ще з XIII віку, коли при Оттокарах почала заселятись німецькими колоністами. Ця боротьба з германізацією, особливо завдяки патріотичному Гусицькому рухові, велася дуже успішно. В XV віці чеська мова, чеська національність досягли великих результатів в боротьбі з німцями. Німецький елемент ослабіває. В XVI віці реформація зближує чехів і німців, колонізація знов збільшується в Чехії і разом з тим збільшуються і німецькі впливи. Але останні робляться особливо небезпечними для Чехії після Білої Гори. Край інтензивно германізувався, але вже в XVII віці починаються перші прояви національної реакції, які в XIX віці приводять до розквіту чеського національного руху, що закінчився утворенням Чехо-Словацької Республіки в 1918 році.

Угорщина. Угорці — це одинокий фінський нарід, якого доля закинула на Придунайську рівнину і міцно звязала з центральною і далі з Західньою Європою. До половини X віку перед їх дикими

інвазіями дріжали не тільки ближчі німецькі і славянські землі, але і далекий захід, бо свої руїниці походи вони часом доводили до самого Лангдоку. 955 рік, себ-то рік, коли угорці були розбиті цілком німецьким королем Оттоном I, був поворотним пунктом їх історії: угорці припиняють свої походи, своє мандрівне життя по Європі і переходять до державного побуту. Ще раніше приймають вони християнство, яке приходить до їх і зі сходу, від греків, і з заходу. Перемагає Рим, католицька церква, і Угорщина назавжди зв'язується з заходом. Першим князем, який об'єднав в своїх руках всі Угорські землі, був Степан I (995—1038), дійсний фундатор угорської держави. За те, що він сприяв укріпленню в країні католицької церкви, в 1000 році він одержує від Папи Сильвестра королівську корону, і з цього часу Угорщина робиться королівством. Національна династія Угорщини, до якої належав цей перший король Степан, династія Арпадська, кінчається майже в той час, що і династія Премиславичів у Чехії, а саме в 1301 році. Після кількох переходових літ, в 1307 році королем Угорщини робиться представник французької династії, Карл Роберт Анжуйський з Неаполітанської лінії. При Карлі Угорщина досягає великої сили. Його син Людовик I (1342—1382) поширює кордони своєї держави на Молдавію, Балахію, Боснію, Сербію, Східню Болгарію, Венеціанську Далмацію. В 1370 році він робиться також польським королем. Утворюється величезна держава. Але землі угорські і польські після смерті Карла розпадаються. Королевою Польщі робиться Ядвіга, пам'ятна і для України своїм шлюбом з Ягайлом і унією Польщі з Литовсько-руським великим князівством в 1386 році. В Угорщині залишається друга дочка Людовика, і королем робиться її чоловік Сигізмунд Люксембургський, майбутній імператор і король Чехії. В 1438 році, так само як і Чехія, Угорщина опинилася на один рік в руках Габсбурга, зятя Сигізмунда, імператора Альбрехта II. Після його смерті 1439 р. Угорщиною править з огляду на малолітство сина Альбрехта, — Владислава Постума, що молодим і помер, — угорський магнат Гуніяді. В цей час саме турки, що вже захопили весь Балканський півострів, а в 1453 році взяли і Царьгород, почали наступати на Угорщину. Гуніяді з великим успіхом одбиває ці грізні напади турок. В 1458 році королем Угорщини обирають сина Гуніяді, Матвія Корвіна. Цей дужий національний монарх, що переміг і внутрішніх ворогів, одбив і зовнішніх і правив одночасно з аналогічним, теж національним королем Чехії Юрієм з Подєбрад і так само, як і останній, не залишив своєї династії для Угорщини. В 1490 році після смерті Корвіна, угорський сейм обирає в королі Владислава з дому Ягелонів, який від 1471 року вже був чеським королем. Його син Людовик II теж з'єднує в своїй особі обидві корони і загиває в 1526 році. Обидві країни обирають собі в королі чоловіка сестри убитого короля — майбутнього імператора Фердинанда I. Але тут аналогія що до історії обох країн уривається: історія Угорщини проходить внутрішню більш бурхливо, зовні ж країні загрожує велика небезпека турецької навали.

Угорщина ще при Арпадській династії пережила процес розвитку сили великих магнатів, які при королі Андрію II в 1222 році добиваються видання Золотої були, яка обмежувала владу короля і примушувала його річно скликати збори всієї шляхти і духовенства. В разі ж, коли б король порушив закони, була надавала магнатам королівства право збройно виступити проти короля. При останніх представниках Арпадської династії магнати були всесильні і були ніби цілком незалежними господарями на своїх землях. Але при Аняжуйській династії встановлюється більше ладу в державі. Ці королі, особливо Людовик, підсилюючи свою владу, зуміли все ж уникнути перешкод з боку магнатів. Замість більш широких зборів шляхти, вони радилися тільки з великими магнатами світськими і духовними і сприяли таким чином збільшенню їх сили, коли не на поодиноких землях, то в державі взагалі. Крім того вони збільшували і прибутки цих магнатів. Все це, коли і підняло на якийсь час силу королів, то кінець кінцем ще збільшило силу магнатів, і король Людовик сам тішився тим, що його оточують не прості придворні, а маленькі королі. Король Сигізмунд (майбутній імператор) зрозумів, що цим магнатам треба протиставити нову силу, яка за часи Аняжуйської династії виросла в Угорщині, а саме міста, населені до того здебільшого німецькими колоністами.

В 1402 році і потім в 1405 році скликає цей король вперше на сейм і представників міст. Ці останні разом з іншою шляхтою утворюють в Угорщині нижчу палату, тоді як вища складалася з великих світських і духовних магнатів. Матвій Корвін скликав ці сейми і умів провестися там своєю волю і добивався навіть того, що сейм вогірував йому податки на багато років підряд. Але при слабких Ягелоновичах — Владиславі II і Людовику II, магнати знову піднімають бешкет в державі. Сейми були в цей час дуже бурхливі. Вищі магнати все більше відділялися від шляхти і міст, які трималися разом. Але разом з тим великі магнати утворювали собі цілі партії, приваблюючи до себе різними засобами і частину шляхти. Найбільшу партію мав Степан Заполюя, який так само, як його син Іван, прагнув корони. Коли один сейм обрав Фердинанда Габсбурга, то другий зробив королем Угорщини Івана Заполюю, який мав за собою національне почуття маляр. Між Фердинандом і Заполюєю повелася довга боротьба, яка ускладнялася втручанням турок, до котрих за допомогою звертався Заполюя. З нарису про наступ останніх на Європу ми знаємо, що турки доходили в 1529 році до самого Відня і мало не взяли столицю Габсбургів. В результаті, як ми теж знаємо із зазначеного нарису, Угорщина на довгий час поділяється на три частини: західню і північну, що належала Габсбургам, східню — Семігородщину — яку утримує рід Заполюя, що визнає себе в васальних відношеннях до султана, і третю — південну і центральну, захоплену безпосередньо турками. Об'єднання всіх цих частин в одно ціле було завданням австрійської монархії.

Австрія в кінці XVII і в першій половині XVIII віків. За Карла V німецькі спадковні провінції Габсбургів робляться другорядними їх володіннями, порівнюючи з найдужчою і найбагат-

шою в той час іспанською державою, яка опинилася під їх владою. При розділі Габсбургських земель в 1556 році головні багатства династії так само, як і домінуючий вплив на міжнародні відносини, переходять теж до іспанської лінії і її холодного і разом з тим фанатичного короля Пилипа II.

Австрійські Габсбурги не могли претендувати на велике значіння в європейській політиці. Їх землі, які так щасливо приходили до їх рук, були занадто різнородними і по звичаям, і по народностям, які їх заселяли. Крім того при віротерпимому імператорі Максиміліяні II (1564—1576) і в Габсбургських землях дуже розповсюджується протестантизм і викликає гарячу опозицію з боку добрих католиків (до яких належали і всі пізніші імператори), чим ще більше вноситься утруднень в життя монархії. Бажаючи утворити зі своїх держав, земель і народів одну державу і один народ, Габсбурги борються з партикуляризмом своїх провінцій, з старими їх державними порядками, які давали право представникам станів одстоювати автономні права і інтереси своїх земель. Так само під впливом єзуїтів борються вони і з розповсюдженням протестантизму і дійсно винищують його на своїх землях.

Але не дивлячись на успіх цієї централізуючої і окатолізууючої політики, яку особливо гаряче провадили імператори часів тридцятилітньої війни, Фердинанд II (1619—1637) і Фердинанд III (1637—1657), Австрія не була в половині XVII віку внутрішньо з'єднаною і сильною державою. До того ж новий імператор Леопольд (1658—1705), чоловік слабкий характером і обмежений розумом, жив більше мріями про відновлення монархії Карла V і мало дбав про буденну державну роботу, — укріплення монархії. Він весь свій вік брав участь у коаліціях і походах проти справді сильного і агресивного монарха свого часу, Людовика XIV. Між тим Австрії весь час загрожувала велика небезпека зі сходу. Річ в тому, що турки, які в XVII віці (див. нарис про боротьбу з Ісламом) прийняли вже свою агресивність, знов наступають на Європу, захопивши майже всю Угорщину. Тільки дякуючи допомозі других держав і навіть старих турецьких союзників французів, в битві коло Рааби (1664 р.) одбиті були турки і тим урятована Австрія. Але дуже також небезпечним для Австрії був стан майже постійної війни, в якому перебувала поділена на три частини Угорщина. Централістична католицька політика Габсбургів приводила не раз до повстань з боку угорських магнатів, які весь час спіралися на ворога Леопольда I, Людовика XIV і входили в порозуміння з турками, закликаючи їх проти Австрії. Людовик XIV через своїх послів у Польщі мав весь час зносини з незадоволеними і в 1677 році склав з ними договір, обіцяючи прислати на допомогу наємне військо з Польщі і річно виплачувати сто тисяч талерів.

Через цих повстанців Людовик XIV міг завжди пустити проти свого спадкоємного супротивника Леопольда I турок. Останні ще раз виявляють військову енергію і в 1683 р. обкладають Відень. Але за допомогою сусідів і особливо знаменитого короля Польщі Яна Собієського, турецький наступ був припинений. Турки перестали

бути непереможними, і Австрії вдається крок за кроком вибивати їх з Угорщини. Наслідком цих перемог було те, що по ухвалі сейму в 1687 році непокірна Угорщина робиться спадкоємною землею Габсбургів, а магнати зрікаються старого права, належного їм ще по Золотій булі короля Андрія 1222 р. збройно протривитися монарху. По Кралолицькому миру вся Угорщина крім Темишвару переходила в руки Габсбургів. З цього часу в Австрії з'являється тверда військова а разом з тим державна основа: ті угорці, на боротьбу з якими витрачала монархія всі свої засоби, робляться тепер головною військовою силою монархії.

Цей успіх ще більше спонукає Леопольда I і його спадкоємців до великих військових планів та мрій про всесвітнє панування. Мало звертаючи уваги на дальше скріплення, добробут і лад в їх великій державі, вони всі сили витрачають на боротьбу з Францією, спадкоємним ворогом Габсбургів, ще з часів Карла V і Франциска I. Ми знаємо вже з історії війн Людовика XIV, що з припиненням чоловічої лінії іспанських Габсбургів — Людовик, жонатий з принцесою іспанською, виставив кандидатуру свого внука Пилипа Анжуйського на іспанський трон. Коли Європа не хотіла помиритися з формулою Людовика XIV — «немає більше Піренейв», то тим більше не міг миритися з об'єднанням Франції та Іспанії Леопольд I, який мріяв про об'єднання земель іспанських Габсбургів в руках Австрійських. Але ми знаємо, що Європа так само не хотіла допустити відновлення монархії Карла V. Вона погоджувалася на те, щоб другий син Леопольда, Карл, був би іспанським королем. Коли ж слідом за Леопольдом I (1705) за кілька років помирає і його старший син, імператор Йосиф I (1705—1711), і австрійським монархом та імператором робиться претендент на іспанський трон Карл VI, (1711—1740), Європа мириться з Людовиком XIV, погоджується на те, щоб королем Іспанії став Пилип Анжуйський, при умові, що він зрічеться за себе і своїх нащадків французького престолоа. Карл VI довго не хотів визнати цього нового короля Іспанії, але Утрехто-Рагштадський мир (1713—1714) дав також, як ми вже бачили, великі і багаті землі самій Австрії: до неї переходять іспанські Нідерланди, Мілан, Неаполітанське королівство і Сардинія, яку пізніше їй обміняли на багату Сіцилію. Карл VI був таким чином монархом величезних земель, розкиданих в різних частинах центральної Європи від північного моря до Середземного, від Бельгії до Залізних Воріт — Дуная. Але його мрії йшли ще далі. Карл VI занадто вірив у право і в силу договорів: через це більшу частину царювання свого поклав він на те, щоб забезпечити міжнародне визнання «Прагматичної санкції» (1718). В цій грамоті він определяв порядок наслідування австрійських земель, які він хотів передати своїй улюбленій дочці Марії Терезії. Щоб добитись визнання Прагматичної санкції з боку Іспанії, він навіть зрікається (1725) своїх претензій на іспанський трон. За визнання цього акту з боку Англії і Голандії він зрікається на їх користь вигідних торговельних прав (1731). Він втручається в боротьбу за польський престол (1733—1738),

щоб мати на своєму боці Августа Саксонського. В результаті його складної політики і Франція визнає права Марії Терезії на спадщину, але за те Карл VI в 1738 році мусив зріктися на користь нової іспанської династії багатого Неаполітанського королівства разом з Сіцилією.

У Карла VI був великий воявода Євгеній Савойський, що прославився і в боротьбі з французами і з турками. Карл VI його поважав, але мало слухав його порад, вважаючи їх занадто солдатськими. Євгеній Савойський радив імператору, замість широких політичних планів, утворити в Австрії добру адміністрацію, яка б дала змогу тримати дужу армію, що могла б справляти вражіння на Туреччину і Європу. Карл VI замість того вів свою далекосяглу політику забезпечення Прагматичної санкції. І хоч в цьому відношенню досяг він повного успіху, Марія Терезія після його смерті не уникла тяжкої війни майже з цілою Європою, і їй-же самій прийшлося сконстатувати, що, коли вона прийшла до влади, у неї не було ні грошей, ні кредиту, ні армії. Австрія в особі розумної і тверезої імператриці Марії Терезії мусила покинути політику міжнародніх утопій і стати на той шлях, на якому стояли вже давно практичні королі Прусії.

Утворення королівства Пруського. Власне кажучи, Прусією звалася земля на південно-східньому побережжю Балтицького моря, населена литовським племенем прусів і захоплена потім німецьким лицарським орденом. Але ця країна дала своє ім'я всій монархії Гогенцоллернів, дійсним осередком якої був Бранденбург, себ-то землі по середній течії Лаби і Одера. На цій землі жили венди, як знали німці славян. Між цими народами велася довга і жорстока боротьба, яка скінчилася цілковитим витисненням і винищенням славянського елементу.

Фундатором маркграфства Бранденбургського був хоробрий князь Альбрехт Медвідь, від якого починається Асканська або Ангальтська династія, що протрималася в цій країні до 1320 року. З припиненням цієї династії Бранденбург попадає в руки Баварського дома Вітельзбахів, які передають свої права імператору Карлу IV Люксембургському, від якого Бранденбург переходить до його сина, майбутнього імператора Сигізмунда. Вся дальша історія розвитку Бранденбургу у Пруське королівство і останнього в германську імперію звязана з домом Гогенцоллернів. Гогенцоллерни були невеликими князями південної Німеччини. За допомогу імператору Рудольфу Габсбургському при його обранні одержали вони ландграфство Нюренберг (1273). За послуги-ж імператору Сигізмунду одержують вони спершу в тимчасове, а потім в постійне володіння Бранденбург (1415—1417). Ще в першій половині XIV віку маркграфи Бранденбургські стали курфюрстами імперії; Карл IV фіксував це остаточно в Золотій булі 1356 року, таким чином Гогенцоллерни робляться курфюрстами, але піднятися до стану значних князів Німеччини їм вдалося тільки після придбання різних нових земель. В 1609 році вони одержують в спадщину невеличке, але дуже багате і розвинене культурно князівство Клеве, що до

того вигідно лежало на Рейні поруч з Кельном, у воріт Голандії. В 1618 році переходить до Бранденбургських володінь Гогенцоллернів Східня Прусія. Ми згадували вже вище, що ця країна знаходилася (з 1237 р.) у володінню німецького лицарського Тевтонського ордену, який прийшов з Палестини і утворив свій орден на східніх берегах Балтицького моря для хрестових походів проти сусідніх поганських племен. Тевтони протягом більше 150 років вели уперту боротьбу проти Польщі та Литви. В 1466 році Тевтонський орден був остаточно розбитий, а його землі поділилися на дві частини: західня перейшла в цілковите володіння Польщі, східня мусила визнати васальну залежність від неї. В 1525 році гросмейстер ордену Альберт Бранденбургський секуляризував це володіння і ввів в ньому лютеранство, перетворивши його в герцогство Пруське, а сам став його герцогом в ленній залежності від Польщі. З припиненням його роду герцогство переходить до ближчого його родича — курфюрста Бранденбургського (1618).

Саме в цей час починається Тридцятилітня війна, яка дуже тяжко відбилася на Бранденбургських землях — край був спустошений незвичайно і згубив половину свого населення. Зате ловкому дипломату, першому видатному монарху цієї держави, великому курфюрсту Фридриху Вільгельму, вдалося по Вестфальському миру ще збільшити свої володіння, придбавши архієпископство Магдебургське і єпископство Гальмштадське, землі яких безпосередньо підходили до його основних володінь, а також придбати частину Померанії і єпископство Мінденське на річці Везері. Цим і покладено було територіальну осову майбутньому королівству. Великий курфюрст Фридрих Вільгельм (1640—1688) своєю внутрішньою і зовнішньою політикою підняв Прусію на стан значної політичної сили в Європі. Його менш здібний син Фридрих I (1688—1713), який звертав більше уваги на зовнішню пиху свого двору, копіюючи у всьому Людовика XIV, міг все ж одержати корону (1701) і свої землі об'єднати під одним назвиськом — королівства Пруського. А його син, король Фридрих Вільгельм I (1713—1740), підготував вже своє королівство для тої великої ролі, яку воно відіграє при королі Фридриху II Великому.

Таким чином Гогенцоллерни мали значні землі, вигідно розкидані при тому по всім головним річним шляхам Німеччини: по Рейну — Клеве, по Везеру — Мінден, по Лабі і Одери — сам Бранденбург. Але разом з тим ці землі були чужими одна одній, мали свої старі звичаї і свої партикулярні стремління, які репрезентувались їх станами через ландтаги. Через це для Гогенцоллернів, які прагнули з цих державних шматків утворити єдину державу, першим завданням було нищити автономні права своїх земель. Це й виконує великий курфюрст, що з повним успіхом побиває змагання станів в Клеве і Прусії, ландтаги яких були дуже урізані в своїх правах, не дивлячись на велику опозицію. Так само і в інших своїх володіннях нищив великий курфюрст старі вольності і привілеї, і в самому Бранденбурзі ландтаг за опозицію в справі проведення нових податків припинено збирати. Словом, Гогенцол-

лерни провадили ту саму лінію переходу до абсолютних порядків, як і інші монархи того часу, але з огляду на спеціальні умови цієї роздробленої монархії, вони робили це з особливою силою і упертістю. Дякуючи великому курфюрсту і його внуку королю Фридриху Вільгельму I — Пруське королівство стало зразком абсолютної, бюрократичної держави, яка змогла витримати великий тягар бурхливого царювання Фридриха II. Ці два монархи дуже добре розуміли потреби і завдання своєї держави: щоб утримати всі свої землі, а може придбати і нові, їм потрібно було добре військо, а для того необхідно було мати багато грошей. А щоб мати гроші і добрих вояків, треба було мати більше підданих, і тому колонізація, заселення своїх великих і майже пустопорожніх земель була великою турботою цих двох монархів, та й самого Фридриха II.

Всіма засобами запрошували вони до себе переселенців. Прусія, дякуючи абсолютній віротерпимості своїх монархів, зробилася тою країною, куди збігалися з цілої Німеччини люде, яким не знаходилося місця під своїми князями, з огляду на строге примінення знаменитої формули *cujus regio, ejus religio* (Аугсбургський і Вестфальський мир.) Але не тільки з Німеччини, а і з других країн тікали до Прусії люде від переслідувань за віру. Одміна Нантського едикту у Франції, переслідування там гугенотів, що належали здебільшого до індустріальних клас, було цілим щастям для Прусії. Великий Курфюрст видав у Потсдамі едикт ще 1684 року, в якому всі гугеноти запрошувалися до Бранденбургу. Цей едикт його агенти розповсюджували у Франції, як друкований плакат. І дійсно десятки тисяч переселенців з'являються в Берліні з Франції і приносять молодій державі ремісничі секрети своєї країни, кладуть перші основи її індустрії. Фридрих Вільгельм I так само розсилає оголошення на ріжних мовах по Європі, обіцяючи, що кожний хто хоче емігрувати до Прусії, має безплатний проїзд, їжу на дорогу, грошеву допомогу при прибутті на місце, землю, знаряддя, необхідний скот, насіння для посіву — все задармо. В результаті королю Фридриху Вільгельму I пощастило утворити сотні нових сел і багато міст, населення ж його держави збільшилося з 440.000 до 600.000. Фридрих II тільки продовжував цю політику, коли утворив постійні агентства за кордоном для прикликання переселенців і привабив на свої землі 300.000 емігрантів, заснувавши 900 нових сел. Ще великий курфюрст, запрошуючи чужинців, ставив своїм завданням, збільшити продуктивність своїх земель. Бідні болотяні землі їх країни осушувались, землі непожиточні стали оброблятися, будувалися міста, дороги, розвивалася індустрія.

Дбаючи про добробут країни, монархи Прусії все це робили, маючи на увазі свої фіскальні цілі, і дуже строго слідкували за виплатою податків. Крім Фридриха I, що витратив силу грошей на свій двір і розваги, Гогенцоллерни виявляли велику бережливість і навіть скупість. Король Фридрих Вільгельм I сам був «своїм міністром фінансів», сам за всім стежив, збираючи гроші на єдину розкіш, яку він собі дозволяв, на армію. Землі Гогенцоллернів не мали жадних географічних кордонів. Ніщо не заважало сусідам нападати на них,

але так само ніякі природні кордони не стояли на перешкоді для експансії з боку самих Гогенцоллернів. Все залежало від відношення сил і Гогенцоллерни вважали завданням свого життя мати добру армію. Про неї дбав і великий курфюрст, і особливо батько Фридриха II — Фридрих Вільгельм I. Спершу пруська армія складалася так, як і всі армії того часу: наборщики об'їздили Німеччину і другі країни, закликаючи людей до пруського війська. Але це дороге коштувало і не давало можливості зібрати відповідну кількість армії; і от Фридрих Вільгельм вводить цілком новий в той час принцип загальної військової повинності, яка, правда, фактично падала тільки на селянство, минаючи привільовані ремісничі верстви міст. Армія разом з тим зберігала кастовий характер, і старшинами могли бути тільки шляхтичі, яких король примушував наперед пройти строго військову школу. Фридрих Вільгельм I був закоханий в свою армію і добився того, що Пруська армія стала ніби армією живих автоматів, які уміли разом виконувати накази, виступаючи як один чоловік. Цим досягалась легкість військових еволюцій, скорість в рухах і особливо в стрілянню. Ці якості і дали велику перевагу в майбутньому Фридриху II, а всі інші держави прагнули творити свої армії згідно пруському зразку.

До методів зовнішньої політики пруських королів ми ще вернемося при загальній характеристиці міжнародних відносин в XVIII віці. Ця політика була елементарна, практична і безсоромна. Курфюрсти, як і королі, торгували своїм військом і, не вагаючись, переходили, коли це їм здавалося вигідним, з одного боку на другий. Великий курфюрст крім того, що придбав стільки земель по Вестфальському миру, зумів добитись звільнення Східної Прусії від ленної залежності од Польщі і, втручаючись, як ми вже знаємо, у війни Людовика XIV, він одержав велику перемогу над Шведами при Фербелліні (1675). Ця перемога високо підняла престиж Прусії, але Людовик XIV не дав їй використувати це в своїх інтересах. Фридрих I і Фридрих Вільгельм I, який спеціально уникав війни, боючись розпорочити сили Прусії, мало поширили володіння своєї держави. Найбільшим було придбання частини Шведської Померанії, яку одержав Фридрих Вільгельм I після скінчення великої північної війни. Справа експозиції на зовні, перетворення Прусії в велику державу було ділом Фридриха II Великого. Про цього видатного монарха ми будемо говорити ще в зв'язку з міжнародними відносинами, центральною фігурою яких в XVIII віці був саме Фридрих II.

Так само цей король був найбільш видатним представником т. зв. «просвітнього абсолютизму». Він думав вже не тільки про права монархів, що до своїх підданих, а і про свої обов'язки відносно їх. Він перевів реформи судівництва, одмінивши надто строгі і жорстокі міри і невідповідні до нових часів методи суворих процесів, він поклав основу кодифікації законів для свого королівства, дбав за народню освіту, добробут і т. д. Разом з тим цей король консервативно додержувався старої господарської і мілітаристичної політики

Гогенцоллернів. Ще більш широко були задумані реформи в душі просвітнього абсолютизму великим прихильником Фридриха II — Австрійським імператором Йосифом II (1780—1790), цим революціонером на троні. Він все перестроював на новий лад, бажаючи разом з тим перетворити свою різнобарвну державу в єдину і однорідну, що йому, правда, не вдалося. Але діяльність цих просвітніх монархів є тісно зв'язана з ідеями французьких філософів XVIII віку. Це була спроба зверху, з висоти монаршого престолу полатити ті неправди, які були характерними для останніх віків абсолютизму. Це були спроби уникнути революції, попередити вибух гніву народних мас, незадоволених соціальним і політичним гнітом. Отже Просвітній абсолютизм є одним з тих історичних з'явищ, яке характерне не для одної чи другої країни, не тільки для Пруссії і Австрії, а майже для цілої Європи. Через це ми тут, розглядаючи розвиток окремих земель Німеччини, цим і закінчимо наші уваги, odkладаючи розгляд Просвітнього абсолютизму надалі, до того часу, коли ми переглянемо ідеї французьких філософів XVIII віку і ознайомимось з старими порядками у Франції і по всій Європі, що маємо odkласти до іншої книжки нарисів.

Розділ 4.

Швеція і другі скандинавські держави.

Скандинавські держави до кінця Кальмарської унії. Народи півночі і ті держави, які вони утворили, відіграли не малу роль в історії як західної, так і східної Європи і спеціально в історії України. Швеція була першорядною європейською державою в XVII і початку XVIII віку. Її значіння в історії міжнародних подій цих часів спонукає нас звернути на неї свою увагу і зробити короткий огляд її історії. Скандинавський півострів і Данія здавна були заселені норманами або нордманами, германськими племенами, які останніми прийшли до осілости і культури. Вже в IX віці нормани поділяються на три етнічні групи, з яких кожна мала свій поганський релігійний центр прославлення бога Одина. Ці три групи і поклали основу трьом державам півночі: Данії, Швеції і Норвегії. Найбільш дужою з трьох північних держав удавалася Данія, і її знаменитий конунг Канут Великий (1018—1035) об'єднав навіть під своєю рукою Норвегію і захопив Англію. Але після його смерті опадає не тільки Англія, але й Норвегія, яка повертає собі свою самостійність. Внутрішня історія північних держав в IX—X і початку XI віку переходить в постійній боротьбі королів з племенними князями, що не хотіли признати їх зверхности; в боротьбі трьох держав між собою, яка провадилася особливо напружено між Швецією і Данією; в боротьбі з християнством, проти якого уперто захищалися північні прихильники бога Одина.

Цей же час зробив норманів знаменитими через їх бучні напади на найвіддаленіші землі європейського сходу і заходу, які робили ці відважні мореходці і вояки на своїх невеличких легеньких

кораблях. Вони нападали на Англію, на береги Німеччини і Франції, в глибини країни проїздили по річках, брали кріпості, нищили міста, грабували. Під їх натиском трохи не впав сам Париж. Вони їздили на південь і захід до берегів Іспанії, до Італії, Греції і доходили до Малої Азії і Царьгороду. Там зустрічали вони своїх же земляків, що виходили прямо на схід, і через землі Новгороду йшли на Київ і далі на Царьгород. Нарешті сміливі мореходці захоплюють далеку Ісландію і попадають аж до Гренландії і північної Америки. Спершу вони поверталися на зиму з пограбованим майном додому, па північ, потім же стали zostаватися і на зиму, улаштовуючись надовше в чужих країнах. Це і зробило з них фундаторів нових держав. Вони заснували герцогство Норманське на заході Франції, покладали основу в Сіцилії майбутньому королівству і нарешті варяги з своїми дружинами відіграли активну роль в організації української держави, в її військовій і торговельній діяльності.

Що спонукало цих «вікінгів» кидати свою землю? Перш за все їм затісно було в узьких долинах півночі. Їх походи розглядають, як останню хвилю переселення германських племен. І дійсно той дух воєнничий і авантюриницький, яким переняті були другі германці в часи великого переселення, охоплював і ці народи. Багатий південь приваблював увагу цих мешканців суворої півночі, і вони кидали землю батьків, щоб повертатися назад зі здобиччю і славою. Саме в час цих походів підбивали собі скандинавські королі свої землі і непокірні племена. І ті, що не хотіли признати їх зверхности, воїли ліпше зостатися вільними і йшли за щастям в чужі землі. Тільки в середині XI віку припиняються ці походи, і колишні розбишаки переходять нарешті до сталого життя в своїй країні. Саме в цю добу, майже одночасно всі три держави починають переходити до християнства.

Разом з тим змінюються потроху старі патріархальні відношення германців тодішніми загально-європейськими. З старої селянської аристократії утворюється шляхта, заводяться ленні відносини, хоч феодальні порядки на півночі мало розвиваються, і ці країни скорше переходять до станової держави. В Швеції один з магнатів з роду Фалькунгів, Ярл Біргер, що воював проти Новгороду, захоплює владу в державі і так само, як колись мажордами при Меровінгах, усовує стару династію і сажав на престол свого сина Вольдемара I. При пануванні цієї нової династії (1250—1389) нераз був неспокій в державі, і ці моменти використовувала шляхта, збільшуючи свої права за рахунок королівської влади.

Ми знаємо з попередніх нарисів, що після замирення норманів, особливо в XII віці розвивається торговельний союз німецьких міст, т. зв. «Ганза»*), яка опановує всією торговою діяльністю північних країн і не дає вільно розвиватися місцевій торгівлі. До XV віку міцно тримає в своїх руках цей союз північні країни, і коли Данія за дужого короля Вальдемара IV спробувала (1370) визволитися

*) Див. ст. 18, 58.

з-під цієї опіки, Ганза повела війну проти неї і примусила дати ще більші торгові привілеї ганзейським містам.

В 1389 році припиняється чоловічий рід в королівських домах Швеції, Норвегії і Данії, і данська королева Маргарита, єдина спадкоємиця трьох домів, обирається спільною королевою північних держав, при цьому між цими державами укладається Кальмарська унія, по якій три країни погоджувалися і надалі обирати спільного короля, вести спільно свою зовнішню політику, зберігаючи свою незалежність у внутрішньому урядуванні. Таким чином шведи і данці, що вели перед тим уперту боротьбу між собою за панування на Балтицькому морі, опинилися тепер під спільною владою.

І шведи, і норвежці, і данці були етнічно дуже близькі між собою, говорили майже спільною мовою, мали однакові звичаї і закони, але розвиток їх пішов різними шляхами, і вони утворили три окремих націй. Цьому розділенню дуже сприяли великі дистанції в їх краях, погана сполука, високі гори і тісні долини. Не помогло і з'єднання під одною королівською владою, а скорше ще більше сприяло їх розбіжності.

Фактично в союзі домінувала Данія. Згідно Кальмарській унії всі три держави спільно мали обирати короля, але данська аристократія обирала, кого бажала, і правдами і неправдами проводила свого кандидата в союзних країнах. В Шведчину з'являлися данські намісники, які заводили нові порядки і обурювали населення. Все це приводить до цілої низки повстань в XV віці, і Швеція об'єднується в патріотичних почуттях проти пануючого народу — Данців. В цій боротьбі значну роль відіграв селянство, яке збільшує свій вплив в державі і підтримує рід Стуре в його патріотичних змаганнях. Цікаво, що в протилежність селянству значна частина шведської шляхти стояла на боці данців. Боротьба велася майже без перерви, повстання піднімалося одно за другим. Особливо розлютував шведів король Християн II Данський своїми жорстокостями, і вся Швеція піднімається проти нього. На чолі руху стає представник дуже великого шведського роду Густав Ваза.

В 1523 році він був проголошений королем Швеції, і Кальмарська унія між Швецією і Данією була розірвана назавжди. Норвегія ж до 1814 року зоставалася в злуці з Данією, але все ж зберегла свою окремішність. Після цього Данія втрачує своє домінуюче значіння на півночі, в той час як за її рахунок розвивається Швеція, що в XVII віці робиться першою державою півночі. З Швецією веде Данія постійні війни, які ще більше розхитують її силу. Цей занепад Данії пояснюється не тільки перемогами її більш могутньої сусідки, але і внутрішніми відносинами в самій державі. Непопулярного Християна II, через якого одпала остаточно Швеція, скинули і сами данці, а королем Данії робиться Фридрих I (1523—1533).

При Фридриху I і його сині Християні III Данія переходить до люгеранства. Конфіскація церковних і монастирських земель трохи збільшує силу королів, але небагато, бо ці конфісковані землі підсилили і противника королівської влади, шляхту. Остання була пануючим чинником в Данії. Селянство, в протилежність Шве-

ції, було в цілковитій залежності від шляхти і в тяжкому кріпацтві. Міста взагалі до цього часу не мали жадного значіння, але вони втрачають і ті вольності, що мали. До того ж після реформації і духовенство втратило свою світську силу а разом з тим і політичне значіння. В Данії існував сейм, що складався з ріжних станів, але він не відігравав жадної ролі, і вся влада опинилася в руках сенату, в склад якого входили одні магнати-шляхтичі. Королівська влада залишилася в руках тої ж самої династії, але кожного короля обірали, і при цьому сенат ставив при виборах умови, які робили королівську владу все більш і більш ефемерною. Все це, розуміється, відбивалося на зовнішній політиці і привело нарешті в 1660 році до остаточної втрати на користь Швеції земель Данії, які лежали по другий бік Зунда. Ці невдачі привели при королі Фридриху III до дуже важливих змін у внутрішньому життю. В цей час буржуазія стала дужчою і більш свідомою. Разом з духовенством на сеймі вона провела нову конституцію, згідно якій весь суверенітет переходив до короля. За кілька літ король формулює це в новому законі, який є яскравим виразом королівського абсолютизму. Король визнавав взагалі своїм обов'язком сидіти в країні, додержуватись лютеранства, не допускати поділу держави. У всіх інших справах його воля була нічим не обмеженою і він мав відповідати тільки перед Богом. Королівська влада робилася спадковою як в чоловічій, так і в жіночій лінії. Король всеж з'явчив ці абсолютистичні принципи і дав досить широкі права ріжним станам. Але цим вже не підірвав авторитет короля. Ці зміни поліпшили почасти і міжнародній престиж Данії.

Швеція в XVI—XVII віках. Таким чином ми знаємо, що в 1523 році Густава Вазу проголошено було королем Швеції, віднині назавжди незалежної від Данії. Цим Густав Ваза звільнив свою країну від гніту політичного. Ми знаємо також з нарису про реформацію, що цей же король перевів в своїй країні лютеранство, звільнивши тим самим Швецію і від гніту духовного, і від гніту римської, католицької церкви, а також не мало збагативши при цій нагоді свою казну і королівську силу конфіскацією церковних земель. Нарешті король поклав кінець економічному чужинецькому гніту в Швеції і знищив ті широкі привілеї, які в Швеції мала Ганза. Цей король заводить також лад в країні, що більше 100 років вела війну за свою незалежність.

В 1560 році Густав Ваза помирає, і королем Швеції робиться його син Ерик XIV (1560—1568), якого скинув його брат Іоан III (1568—1592). В цей час в Швеції було неспокойно. При останньому королі католики знов піднімають голову, що не зустрічає симпатій з боку народа. Син Іоана, Сигізмунд, ще в 1587 році обирається королем Польщі, а після смерти батька займає також королівський трон в Швеції (1592—1599). Але він був вихованцем єзуїтів, гарячим католиком, і через те в строго протестанській Швеції всі симпатії були на боці його дядька, молодшого сина Густава Вази, котрий і скидає свого племінника і сам робиться спершу регентом (1599), а потім королем Швеції, Карлом IX (1604—1611). З цього

часу повстають династичні претензії польських королів з роду Вази на шведський престол, що було одною з головних причин шведсько-польських війн в XVII віці.

Найбільшим королем Швеції був син Карла IX, Густав Адольф (1611—1632). При ньому Швеція займає в Європі місце великої держави і втручається в найбільші міжнародні події часу. Для того, щоб виконати свої широкі плани, Густав Адольф мусив упорядкувати внутрішні справи Швеції. За 50 літ, які відділяли смерть Густава Вази і початок царювання Густава Адольфа, королівська влада дуже занепадала в Швеції. Користуючись суперечками між королівськими силами і державними заволодами, шляхта значно зміцнила вплив в державі. Хоч в сеймі і були репрезентовані всі стани, але домінувала шляхта, і без її згоди король не міг випустити ні одного закону. Так само виконавча влада фактично цілком належала сенату, в склад якого входили вищі чини держави, які були зовсім незалежними від короля. Таким чином король Шведський не мав жадної сили. Густав Адольф не знищив системи станової монархії, але перш за все обмежив права сейму, що до законодавства. Щоб зменшити силу вплива шляхти, він поділив її на три стани (вищу, середню і нижчу). Таким чином, разом з селянством, буржуазією і духовенством в сеймі було шість станів, з яких кожний мусив голосувати окремо. Порозумітись їм між собою було дуже тяжко, і на цьому вигравав король, який, щоб зменшити силу сенату, утворює при собі нові державні ради (судову, військову, морську, для справ внутрішніх і для справ закордонних), члени яких знаходилися в цілковитій залежності від короля. Ці нові ради і робляться органами виконавчої королівської влади. Нарешті Густав Адольф одбирає у магнатів захоплені ними у держави землі і притягає шляхту до військової служби, від якої вона почала було ухилятися. Войовничий король мусив подбати за своє військо. Він встановлює порядок, згідно якому кожний шляхтич обов'язково мусить персонально йти до війська, приводючи з собою на конях певну кількість людей, відповідно до своїх матеріальних засобів. Крім того селяне рекрутувалися теж один на десять і мусили служити у війську по 20 літ. Так утворив Густав Адольф постійне військо. Щоб утримувати його, він упорядкував оподаткування населення, примушуючи платити і нижчі класи, і саму шляхту. Але його блискучі війни і перемоги окупили для населення ці датки і збагатили Швецію. Війна на якийсь час робиться ніби національною індустрією Швеції.

Густав Адольф ішов в напрямку старих шляхів міжнародної політики Швеції. Остання вже з давніх часів прагнула опанувати Балтицьким морем. Вона прагнула мати по можливості всі береги цього моря, опанування яким було її життєвим завданням тим більше, що сполучення з внутрішніми землями гірської Скандинавії було незвичайно тяжким: легше було зноситись з заморськими землями і туди вести свою експанзію, ніж іти в глибини власної країни, особливо ж на північ. Для опанування Балтицьким морем треба було перш за все витиснути Данію з Скандинавського пів-

острова, і ми знаємо вже, що в 1660 році Швеція цього досягає остаточно. Далі треба було їй захопити східні і південні береги.

Що до східних берегів, то вони давно цікавили шведів. Ще в XIII віці через дику Фінляндію, яку Шведи почали підбивати під свій вплив, нападають вони на новгородців під проводом вже згаданого вище Ярла Біргера з роду Фалькунгів. Але князь Олександр Невський в 1240 році їх одбиває в битві при річці Неві. Майже одночасно з'являються на східних берегах Балтицького моря і конкуренти шведів — данці (Вальдемар II), які захоплюють собі Естонію. Але пізніше (1346) і ця остання, як і все побережжя переходить до рук Ливонського лицарського ордена (меченосців), що міцно тут затвердився аж до 1560 року. Цього року зі сходу насунав на орден Іван Грізний, а з другого боку внутрішні нелади в країні не дали більше сили відбити східних сусідів. Орден розпався тоді на часті, при чому Курляндія стала світським князівством в ленній залежності від Польщі, Лівонія признала зверхність Литви, Естонія дістається Швеції. Іван Грізний воює проти Литви і проти Швеції, але обидві його одбивають, і остання до Естонії прилучає ще де-які землі, що належали московському царю (Івангород, Копор'є); потім ці землі були у шведів одібрані (царь Федор Іванович) і знов повернуті під час московської смуги царем Василем Шуйським — батькові Густава Адольфа, Карлу IX.

Таким чином в боротьбі за береги Балтицького моря Швеція раз-по-раз мусила зустрічатися з Москвою, і саме Густаву Адольфу приходилося якось полагоджувати ці питання. В часи московської смуги шведи спершу допомагали Москві в боротьбі з її ворогами, а після обрання польського королевича Владислава московським царем стали її ворогами і захопили на довший час в свої руки західні московські землі і самий Новгород. Густав Адольф дуже добре розумів, яку небезпеку в майбутньому уявляє для Швеції Москва. Ще молодим чоловіком писав він своїй матері: «Коли росіяне зрозуміють свою могутність, свою можливу силу на морі, вигоду своїх портів, берегів і річок, яких вони ще не використовували, вони зможуть захопити всі позиції Фінляндії, заповнити Балтицьке море кораблями і поставити Швецію перед вічною небезпекою». Щоб запобігти цій небезпеці, Густав Адольф так само, як його батько, мріяв про династичне зближення з Москвою. В час, коли Москва на земському соборі мала обрати Михайла Романова, Густав Адольф через довіреного йому Лагарда висовує в царі шведського принца і навіть пропонує персональну унію з Москвою зі спеціальним регентством для Московщини в Новгороді. Але православна Москва одкинула ці проєкти і Густаву Адольфу прийшлося задовольнитись тим, що він одрізав Москву від берегів Балтицького моря і тим принаймні віддалив ту небезпеку, яка справді загрожувала Швеції зі сходу (Столбовський мир 1617).

Далі на перешкоді до здійснення шведських планів про господарювання на Балтицьким морі стояла Польща, яка з династичних причин (див. вище ст. 161) не визнавала до того Густава Адольфа королем Швеції. Проти цієї держави, яка ще уявляла з себе значну

військову силу, Густав Адольф повів збройну боротьбу і одрізав Польщу од моря. По перемир'ю в Альтмарку (1629) з захоплених земель він залишив за собою Ліфляндію і частину Пруського побережжя. І проти Москви, і проти Польщі прийшлося ще воювати королю Швеції Карлу X (1654—1660, союзнику Богдана Хмельницького з 1556 року), при чому Польща від цих війн страшенно потерпіла. В 1660 році по миру в Оливі Швеція закріпила за собою Ліфляндію (до Двини), а по миру в Кардиси (1661) з Московією підтвержені були завойовання Густава Адольфа на півночі.

Далі Швеція була зацікавлена в володіннях на південних берегах Балтики, що і втягує Густава Адольфа в Тридцятилітню війну. Ми знаємо вже з історії останньої, що Швеції загрожували успіхи Валленштейна, які могли привести до того, що на Балтицькому морі виросла б нова сила, сила Германського імператора. Але ми знаємо також, що Густава Адольфа спонукали до того його релігійні протестанські плани, мрії про утворення великої протестанської держави. Коли після незвичайних військових успіхів загинув в 1632 році Густав Адольф, його політику цілковито продовжує канцлер Оксенштірн, який при дочці Густава Адольфа, королеві Христині керує всіма справами королівства. Великої протестанської держави утворити не вдалося, але Оксенштірн повністю виповнив практичні завдання свого покійного короля. По Вестфальському миру, як ми вже згадували, Швеція одержує західню частину східньої Померанії, Бремен і Верден при устю Везера та инш. Під час цієї війни Швеція весь час ішла разом з Францією, хоч саме великодержавним протестанським планам Густава Адольфа не могли співчувати ні Рішельє, ні Мазаріні, що в цій війні намагалися знищити єдність і силу Німеччини. Швеція продовжує і надалі зоставатись союзником і північною базою французької політики, особливо при Людовіку XIV. Субсидії з боку Франції одержувала Швеція і за часи Тридцятилітньої війни, і особливо в часи малолітства короля Карла XI, (1660—1679), коли всіма справами керували сенатори, які дуже охоче віддавали Франції за гроші союз Швеції.

Таким чином після блискучого царювання Густава, після Вестфальського мира і мира в Оливі (1660), Швеція здійснила свій план і стала домінуючою державою на Балтицькому морі, великою державою півночі. Але ті землі, які увійшли в її межі, були дуже різномірні і по своєму географічному положенню, і по етнічному складу їх населення. Утримувати їх разом було тяжко, особливо трохи пізніш, коли ті народи, що жили за цією береговою смугою, яка входила в володіння Швеції, почали шукати виходу до моря; але це належить вже до дальшої історії. Що до внутрішнього становища Швеції, то після смерті Густава Адольфа його знаменитий канцлер Оксенштірн з'умів утримати в своїх руках шляхту і ще збільшив авторитет влади, провадячи при цьому систему централізації в державі. Гірше було за малолітства Карла XI, коли шляхта знов, як до Густава Адольфа, все забрала в свої руки і, здавалося, знищила авторитет королівської влади. Але в 1679 році Карл XI

починає самостійно управляти країною. Так як колись Густав Ваза, Карл XI спирається на селянство і з його та буржуазії допомогою відновлює авторитет королівської влади. Коли, проводючи в сеймі закон про рівність всіх станів, що до податків, король зустрівся з опозицією шляхти, сейм голосами буржуазії і селянства ухвалив, що король сам має встановлювати закони, і що не підлягати закону короля є злочин. Де-котрих senatorів за зловживання король віддав під суд, інших примусив демісіонувати і взяв собі на службу тільки тих, які його слухалися і були корисними. Так відновилась знову Швеція, що захиталася була від довгих війн. Так була вона підготована до нових подій і бурхливого царювання ворога Петра Першого і союзника Мазепи — Карла XII.

Р о з д і л 5.

Україна, Польща, Москва та утворення Російської Імперії.

Відношення заходу і сходу Європи та Україна. В першому нарисі ми говорили про поділ Середземноморської культури на окремі частини і про їх дальшу долю. Ми бачили, що з трьох частин цієї культури Романо-Германський захід був найбільш відсталим на початку Середньвіччя, але ввійшов в Нову Історію як головний осередок культурного, економічного і політичного життя Європи і всього світу. В той же час Візантія, що в Середні віки знала блискучу, порівнюючи з заходом, культуру, занепала під впливом внутрішнього розкладу і турецької навали. Розцвіт і занепад Візантії відбилися і на долі тих країн, які знаходилися під впливом останньої.

До таких країн в першу чергу треба віднести і Україну. Вона здавна відчувала на собі старі грецькі і всілякі східні впливи, які зосереджувалися в грецькій мійській культурі чорноморського побережжя. VII—VIII віки — це час, коли наші землі під охороною тоді сильної Хозарської орди знаходилися в порівнюючому спокою; це були часи, коли наші предки, за яких проф. М. Грушевський вважає антів, розселивалися по берегам Чорного моря поруч і разом з старими грецькими і іншими культурними елементами. В цей час ведуть вони вже широку торгівлю на східних і південних землях. Але в IX віці занепадає орда Хозарська, пропускає на наші степи орду Печенізьську і примушує наших південних переселенців податися на північ на середню течію Дніпра, переносючи до цієї більш примітивної людності те, чому вони навчилися від культурного півдня, а разом з тим зберігають і свої звязки з Черномор'ям, Дунаєм, Візантією. Вони ж певно приносять з собою мійські порядки, той устрій, який був основою Київської державности. В IX віці за допомогою тих варягів, про яких ми згадували в попередньому нарисі, і які були військовим ферментом і можливо окупантами нашої первісної державности, утворюється держава Київська, князі

якої зі своєю дружиною роблять військові напади на саму Візантію і примушують останню вступати з ними в торговельні договори. Так знаменитий похід князя Олега в 907 році закінчився торговельним договором, що був удруге підписаний ще і в 912 році. Олег і був тим князем, обвіяним славою і легендами, що міг підбити собі сусідні народи і покласти тверду основу старій українській державності, Великому Князівству Київському.

Поруч з військовими і торговельними стосунками, які продовжували розвиватися і при слідуючих князях, зберігаються і старі культурні впливи Візантії, від якої одержує Україна при допомозі болгарського духовенства і книжок Православну Християнську віру. Бучний розвиток України в цей час, швидкий перехід від цілком примітивного родового і племенного життя до держави, що спіралася на вільні торгові міста, розкинуті по Дніпру і його припливам, пояснюється старими культурними впливами півдня і тими загально міжнародними обставинами, про які ми вже мали нагоду згадувати, говорячи про європейську торгівлю в X—XI віках. Панування арабів-сарацін на Середземному морі, їх боротьба з християнським заходом, їх розбійницькі напади унеможливлювали безпосередні стосунки Візантії і сходу з Європейським заходом. Україна щасливо опинилася на найбільшій світовій торговій дорозі тих часів: на великому шляхові «з Варяг в Греки». Київ був центром, куди звозили на весну з сусідніх земель великий крам — шкури звірей, мед, воск і т. д. і на човнах під охороною самого князя і його дружини везли далі до самої Візантії. Звідти ж пливли дорогоцінні вироби сходу до Києва і то не тільки для самої України, а і далі на північ, Балтицьким морем на захід, а також з Києва сухопуттям безпосереднє в західні землі. Ця торгівля, ці відносини з Візантією, а також і з арабами через Каспій і були основою дивного розвитку Київської держави за часи Володимира Святого та Ярослава Мудрого, що мали широкі міжнародні зносини з державами сходу і заходу, навіть з далекою Францією, куди віддав Ярослав свою доньку Анну заміж за короля Генриха I.

Але вже в XII віці обставини змінюються. Після Печенігів на степах України з'являються сильні Половецькі орди, які роблять майже неможливим шлях до Чорного моря і одрізають Україну від багатой і культурної Візантії. Це підриває економічну основу самої Київської держави. Такий сильний князь, як Володимир Мономах ще утримує землі вкупі, але після нього вони все більше і більше емансипуються від Києва, який починає тратити значіння, а в 1169 році дуже постраждав від нападу одного з перших північних великоруських князів — Андрія Боголюбського.

За Половцями приходять в XIII віці грізні орди Татар і ще більше віддаляють Україну від Візантії, яка сама попадає в тяжке політичне становище, віддає одну землю за другою Туркам, і падає нарешті в 1453 році знесилений в боротьбі сам Царьгород. Культурні впливи без перерви приходили все ж до України і зберігалися там. Православне духовенство підтримувало постійний зв'язок з Царьгородом. Але це вже не було живе і творче джерело культури.

Україна мусила або так як Москва замкнутись сама в собі і консервативно хоронити те, що колись дала Візантійська церковність, ізольоватися від всього світу і на кілька віків завмерти в своєму культурному поступові, або ж шукати нових впливів у більш живого джерела духовного розвитку — на заході. Обставини дали змогу Україні обрати останній шлях і принаймні в цьому відношенню опередити свою північну сусідку. Посередником, через якого головним чином Україна мусила увійти в стосунки з заходом, була Польща. Оскільки з боку громадсько-державного це було позитивним фактом, остільки з боку громадсько-державного це було шкідливим. Україна, так само як Москва, так само як в певній мірі і Польща, належали до східньої Європи. А в XV, XVI, XVII віках умови заходу і сходу Європи були не однакові. В той час, як на заході шляхта і її привілеї не могли розвинути до шкідливих розмірів, королі знаходили рівновагу в інших соціальних класах і головне в торгово-промислових містах, — на сході в Польщі і тим більше в Литві і на Україні, з огляду на слабкий економічний розвиток цих країн, такої рівноваги утворити було нікому, і шляхетний устрій, принесений з заходу, мусив прийняти тут зовсім не відповідні виродкуваті форми, розбиваючи державу там, де вона створилася, перешкоджаючи їй там, де вона народжувалася. Як проти отрута шляхетству на Україні з'явилась така оригінальна сила, як наше козацтво, що повстало в боротьбі за свою землю від південних напасників і що виявило себе національним захисником в боротьбі проти шляхетно-польського наступу на український нарід і його культуру. Але і ця сила переймається пізніш західнім шляхетським духом і втрачує силу дати відпір східній могутній монархії Московській.

Україні дуже тяжко було виробити собі сталу державність в ту добу, коли взагалі будувалися сучасні держави в Європі. В той час, коли на заході утворилися для того такі сприяючі умови, для України вони були виключно злими. — Україна завжди була ареною боротьби народів. Вона завжди була шляхом, через який приходили народи з Азії в Європу. Її натуральною місією, котру з меншими підставами беруть на себе Поляки і особливо Москалі, було в час, коли захід конструював своє життя, захищати його від сходу, дати йому той спокій, який є необхідним для державного будівництва, і якого Україна після славних Київських часів ніколи не знала. Сусіди зі сходу, півночі, а так само сусіди з заходу мріяли про захоплення українських плодючих земель. Таким чином і саме природне наше багатство було завжди остільки ж нашим щастям, оскільки і лихом.

Значна частина нашої історії звязалася з Польщею, друга з Московією, — двома пануючими націями, які стали трактувати українську історію не як історію самостійного народу, а як свою провінціальну історію. Польські історики в цілім історичнім процесі польсько-української боротьби добачають не що инше, як боротьбу «степової дичі» з польським культурництвом і державністю (проф. Д. Дорошенко, Огляд укр. історіографії). Так само московські

історики майже ніколи не розглядали української історії инакше, як частину «общє-руської» історії. Що ж до славних київських часів, то в їх здебільша вони бачуть початок своєї Московської історії.

Ця система викладу східно-європейської історії, нажаль, одержала широке розповсюдження і в Європі. Через те на заході майже в усіх загальних курсах українська історія розглядається або в освітленню російському, або польському.

Між тим вже давно з'явилася инша, українська концепція, яка збудована зусиллям великих істориків України, як Костомарів, В. Антонович, М. Грушівський і багатьох інших наших дослідників.

Українська історіографія вважає історію України самостійною історією, що починається з часів Великого Київського Князівства. Українська історіографія одмічає також, що після занепаду Київської держави наші князі утворили другу сильну державу Галицьку, що проіснувала майже півтора століття (1200—1340). Далі вона слідує за зближенням українських східних земель з Литвою і утворенням Литовсько-Руського великого князівства з перевагою українського елемента в ньому. Нарешті, українська історіографія звертає особливу увагу на боротьбу, яка, після переходу по Люблінській Унії 1569 р. всіх українських земель під Польщу, починається проти останньої.

Зусиллями гетьмана Богдана Хмельницького утворюється, нарешті, українська козацька республіка, оригінальний державний витвір України. На цьому явищі як на факті, що особливо підкреслює окремішність Української історії та її своєрідність, завжди зупинялись українські історики. Вони вияснювали характер злуки України з Московією в 1654 році і слідували за трагічними подіями другої половини XVII віку, які приводять до поділу України на часті і до руйни. Але і в цей час Україна продовжує існувати як держава, хоч і не самостійна. Вона відіграє міжнародню роль, і гетьман Мазепа складає союз з старими спільниками Богдана Хмельницького, зі Шведами. XVIII вік розглядають наші історики, як час ступневого політичного занепаду України і перетворення її в російську провінцію, в якому стані більша частина України і знаходилася до 1917 року.

На прикладі Німеччини і Франції ми бачили, що утворення національної держави на кінці Середніх віків могло бути, могло і не бути: це залежало від сприяючих або не сприяючих обставин, але свідомої волі до того ще бути не могло. Так само і відносно України ми можемо сказати, що занепад її республіки в XVII в. є справа обставин, які не позбавили Україну права стати нацією і боротись за здобуття собі сталої державности.

В дальшому викладі ми подаємо ще короткий окремих нарис найбільш важливих моментів нашої історії, а також вияснюємо значіння нашої історії в загальних подіях східно-європейської, Польської, Литовської, Московської і Шведської історії. Але зостаючися по необхідності в рамках нашого загального плану, автор відсилає українського читача, що до своєї національної історії, до спеціальних курсів, які тільки і можуть задовольнити його

інтерес до свого минулого. Тут же ми мусимо тільки відтінити історичну ролю України, яку так несправедливо обходить загальна історія.

Розвиток польської державности від початку до Ягелонів. До половини X віку тягнеться, так мовити, до-державний період історії Польщі. Польські племена ще в VI і початку VII віків заняли свою етнографічну територію над Віслою і сумежними з нею просторами. Вони жили родовим побутом, як і інші славянські народи на початку свого історичного розвою, та вірували в богів, що теж мали загально-славянський характер. Після кількох напів легендарних князів з'являється, нарешті, перший цілком історичний князь Мешко I (960—992), фундатор Польської держави. При ньому і його знаменитому синові Болеславі Хороброму (992—1025) Польща була сильною державою, що вела широку міжнародню політику. На сході Польські князі провадили боротьбу з Україною за Червону Русь-Галичину, яка певний час переходить з рук до рук, і втручалися часом у внутрішні справи Києва. Що до заходу, то ще при Мешку I в 963 році попадає Польща в певну залежність від Німецької імперії і перебуває з останньою в таких стосунках аж до кінця XII в. Це були не тільки звичайні ленні відносини, які зобов'язували перш за все польських князів давати імператору війська та являтися до його двору, але крім того Польща мусила платити імператору і данину, що, як відомо, не вимагалось вже відношеннями васала до сюзерена. Всі ці свої взаємини з Польщею, які імператори базували на своїх загальних претензіях на всевітнє панування, вони переводили в життя лише остільки, оскільки у їх на те ставало сил, оскільки вони не були захоплені далекими італійськими походами та внутрішньою германською боротьбою. Крім цих відносин з імперією, Польща ще більше звязана була з заходом, прийнявши християнство (при Мешку I) по західньому католицькому ритуалу. Відношення Польщі з Папою були вже в ці часи дуже тісні. Від Папи Болеслав Хоробрий в 1024 році одержав корону, так само як в 1025 р. його син Мешко II, а в 1075 році — Болеслав Сміливий. Польські князі добивалися цього титулу для того, щоб цим зовнішнім актом підкреслити свої претензії на незалежність від імперії. Для тої ж мети вони піддавались, не дивлячись на перешкоди з боку імператорів, під безпосередній протекторат Папи.

Таким чином ми бачимо, що Польща, яка в X—XI віках лежала на межі східних і західніх впливів і відношень, звязалася з початку ж свого існування з заходом і мусила перейматись звичаями державними і побутовими, які панували тоді в феодальній Європі. Дійсно, ще Болеслав Хоробрий починає встановлювати різні посади по прикладу Франкської монархії, запозичуючи ці порядки не безпосередне, а через Чехію. Але феодальні відносини приходять не відразу.

За Болеслава I Хороброго і при його спадкоємцях, оскільки вони мали силу додержати лад в державі, влада монарха була абсолютною: він виконував її персонально через своїх слуг, був ви-

щим суддею, законодавцем, керував військом. Влада ця спадкоємно передавалася в династії П'ястів, які розглядали землю як власність свого роду і ділили між собою. Польща таким чином не раз ще і в XI віці розпадалася на частини, але знов об'єднувалася, поки в 1139 р., після смерти Болеслава Кривоуста не поділилася на окремі князівства. Старший князь, так само як і другі, володів своїм уділом, але крім того мусив керувати Краковом і де-якими землями Польщі.

Власне феодальні відношення, коли князі стали давати великим панам і духовним особам імунітети і тим обмежували сферу розповсюдження своєї влади, — починається з кінця XII віку і тягнеться до 1374 року. Під впливом цих нових відносин Польща остаточно розпадається на окремі дрібні землі, а роботу по об'єднанню їх переводять вже князі в кінці XIII в. і особливо королі Локеток і Казимир Великий в XIV віці.

Для того, щоб зовнішнє виявити єдність Польських земель, вони знов приймають королівські титули (Локеток 1320, Казимир Великий 1333), і дійсно збирають велику кількість земель під своєю рукою. Але землі ці при Казимирі Великому більше механічно, персонально об'єднувались монархом, зберігаючи свою повну окремішність у всьому внутрішньому управлінню. Польща робиться унітарною державою і при тому по формі становою монархією тільки з кінцем династії П'ястів, себ-то зі смертю Казимира Великого 1370 році. Королем Польщі обирається небіж Казимира, король Людовик Угорський (1372—1382), після нього польський трон займає його дочка Ядвига і нарешті після Унії з Литвою (1386 р.) на чолі Польщі стає Великий князь Литви, чоловік Ядвиги — король Ягайло. Таким чином на польському троні опинились чужоземні монархи. Цей факт до певної міри сприяв більш тісному об'єднанню Польських земель, які супроти цих чужоземних монархів відчують свою спільність, ставлять разом вимоги до короля і провадять їх в життя. Таке з'єднання земель помічається особливо в часи *inter regnum'a*, під час виборів Ядвиги і в часи Ягайла. В цей час утворюються установи і посади, які керують справами не окремих земель, але мають вседержавне значіння і наближають поволі остаточно об'єднання князівств Польщі. До цієї ж доби відноситься і появлення сейму, себ-то представництва станів, куди входять послы від всіх об'єднаних вже земель Польщі. Тут були і вищі стани — шляхта і духовенство, і пізніше третій стан — міщане.

Економічні відносини в Польщі та утворення шляхетської республіки. Всі зазначені вище явища дуже нагадують ті моменти з історії країн західної Європи, коли вони переходять від феодальної псевдо-державності до держави станової. Так само здавалося, що й в економічному відношенню Польща знайшла аналогічні Заходу підстави своїй державності. Перш за все в XIII—XIV віках переводиться в Польщі широка колонізація з заходу, приходять переселенці з Фландрії, з Німеччини, особливо з Рейнської її частини, утворюють нові села, піднімають хліборобську культуру в краю і приносять нові правні розуміння і тим поліпшують правне стано-

вище польського селянства, сприяючи утворенню сільської громади вільних людей, якої раніш в Польщі не було. Але головним фактором майже блискучого економічного розвою Польщі в XIV—XV століттях були міста. Маючи своїм завданням постачати крам селу, вони розвивали місцеву ремісничу індустрію, організовану в цехи, та здобували з різних країн необхідний для місцевого ринку крам. Але великий вплив на економічний розвиток Польщі мала також міжнародня торгівля і при тому торгівля транзитна.

Починаючи з XIII віку, купці з польських міст вивозили з Угорщини в великій кількості мідь і золото, везли його транзитом через свою країну на Захід до Сілезії, до східної Прусії і аж до Фландрських міст. Польські міста мали також широкі звязки з старими італійськими колоніями на Чорноморському побережжю і звідти постачали крам — шовки та спеції для західної Європи, Німеччини та Фландрії. Так само везли вони з Фландрії в великій кількості сукно до Польщі а також далі на схід і до Угорщини.

Таким чином коли в XIV—XV віках Польща продовжує, як і раніш переймати європейські порядки і звичаї, то вони дійсно могли ще відповідати її реальним життєвим відношенням, цілком, здавалося, подібним до тих умов, серед яких розвивалися і її сусіди з заходу. Але вже в XV віці підстави для нормального економічного, а разом з тим і державного розвитку Польщі по західньому зразку підриваються. В XV віці Турки захоплюють береги Чорного моря, знищують італійські колонії і підривають таким чином східню торгівлю Польщі. Разом з тим відкриття нових шляхів до Індії в кінці XV віку приводить до того, що вже не Польща постачає на захід східній крам, а сама його одержує звідти через Данціг. Правда, Польща починає вивозити за кордон почасти хліб і особливо скот, але ця торгівля іде мимо польських купців і польських міст: її переводять самі шляхтичі, які вже мають широкі економічні привілеї і були звільнені від мита. Ці привілеї, які шляхта добуває в широкій мірі, разом з вищезазначеними фактами остаточно підривають економічну основу міст. Останні ще й в XVI віці зовнішне процвітають, але міщанство що - раз губить своє економічне і політичне значіння. — Одночасно переходять зміни і для селянства. Шляхтичі до XV віку мало займалися хазяйством, більш були вояками, як дідичами. З XV віку, коли починає вживатися наємне військо, роля шляхтичів, як лицарів, зменшується, і вони більш тісно звязуються з землею. Чинш, котрий їм здавна платили селяне, їх більш не задовольняє і вони збільшують власне хазяйство. До цього їх спонукає збільшення дорожнечі і головне збільшення їх потреб, явище в XV—XVI віках загальноєвропейське, — з другого ж боку з'являється можливість продавати виробі сільського господарства як для своїх же міст, так і за кордон. Бажаючи мати собі сталих робітників, шляхтичі в кінці XV і початку XVI віків добиваються повного прикріплення до своєї землі селянства, яке попадає в цілковиту залежність від станів привілейованих, на яких селянин вже не міг поскаржитись навіть державній владі. Селянству зоставалося тільки тікати, оскільки була змога,

в східні простори; ніякого ж політичного значіння в протилежність країнам захода, де як в Швеції, Франції і других країнах селяне навіть брали участь в державному представництві станів, селяне в Польщі не мали.

Ці два явища — ослаблення сили міщанства, повна безправність селянства були основними причинами (а почасти і наслідками) незвичайного зросту значіння шляхетних станів у Польщі. Разом з тим підриваються основи для розвитку королівської влади в Польщі і самої державности. Утворивши під впливом заходу станову державу, Польща не могла збудувати при нових обставинах тривале політичне тіло.

Королівська влада Пястів базувалася на спадковим її правах, на праві царювати милостію Божою, і тільки почасти вибори нового короля корегували цей порядок, і шляхта своїм вотумом тільки доповнювала те, чого не сказав чому-небудь покійний король в своєму заповіті. Після ж смерти короля Казимира Великого в 1370 році ці вибори мали далеко більш реальний характер. Коли від 1386 року до 1572 в Польщі вибиралися від батька до сина тільки представники дома Ягайла, то це було не через те, що права цієї династії на королівання були визнані спадковими, а через те, що ця династія дійсно була спадковою в Литві. А поки вона не припинилася в останнім Ягелоничем (1572), польські пани мусили обирати цих королів, бо інакше Литва з Білоруссю і Україною одійшли б від Польщі. При кожних виборах і при різних других випадках шляхта домагається широких привілеїв. Такі привілеї всій шляхті не раз видавав уже Ягайло (1386—1434). При його малолітньому сині Владиславі Ворненчику (1434—1444) в Польщі всім керували великі пани «можновладці». Силу останніх другий син Ягайла — Казимир (1444—1492) зменшує, але в свою чергу видає так звані Нешавські статuti, по яким король зрікається права без згоди шляхти проголошувати війну, або змінити ті привілеї, які шляхта вже мала. При перших двох синах Казимира — Яні Ольбрахту (1492—1501) і Олександрі (1501—1506) король позбавляється законодавчої влади і деяких других прерогатив. По так званій конституції *Nihil Novi* (1505), сейм проголошувався найвищою владою, а шляхта увільнялася від податків, від мита і одержувала виключне право на духовні посади. Остаточо ж переміщає шляхта над королівською владою при третьому Казимировичу Жигмонті I (1507—1548), котрий мусив офіційно визнати виборність короля. Дуже трудним було становище що до шляхти останнього Ягелонича Жигмонта II Августа (1548—1572), при якому, ми знаємо з попереднього, приходять до Польщі реформаційний рух.

На заході королівська влада, спіраючись то на один стан, то на другий, обмежуючи вплив одного стану другим, могла розвиватися, скріпляти свою владу і разом з тим державну силу. В Польщі рівновага станів була порушена тим, що третій стан — селянство і міщане, не могли відігравати тої ролі, що на заході. Все це привело до перетворення Польщі в шляхетську республіку, історію якої

можна починати з кінцем династії Ягелонів, і яка характеризується внутрішньою анархією, незвичайно тяжким станом селянства і головне консервативністю устрою, не пристосованістю до життя серед міжнародніх обставин, які утворилися в новій Європі.

Все це було наслідком того, що рецепція західніх звичаїв, що з початку могли підходити до Польщі, в дальшому їй не підійшла, позаяк Польща по своїм економічним умовам життя в XV—XVI віках стала наблизатись не до заходу, а до сходу.

Державний устрій Речі Посполитої. Всі європейські держави, як ми це бачимо з наших нарисів, пережили добу боротьби між представництвом станів і королівською владою. Але ця боротьба приводить в різних країнах до неоднакових результатів. В Англії встановлюється рівновага цих двох сил, і з станової держави ця країна еволюційним шляхом перетворюється в зразкову модерну державу з конституційним парламентським устроєм. Франція і Польща розрішили ці питання в способи діаметрально протилежні. В той час, як у Франції переважає королівська влада, і утворюється абсолютна монархія, що стає зразком для розвитку більшости держав Європи, — у Польщі перемагає представництво станів і власне станів привілейованих, а сама держава перетворюється в Річ Посполиту, або в республіку шляхетську. Це настільки цікаве в принципового боку розрішення європейського конфлікту між королями і станами, остільки до того важливе для дальшої історії сходу Європи явище, що ми мусимо зупинити на ньому нашу увагу.

Приблизно від середини XVI в. і до 1764 року, коли починаються спроби реформ в Речі Посполитій, (так зветься офіційно Польська держава) устрій цієї країни зостається незмінно в такому вигляді: на чолі держави в час безкоролів'я стає примас, архієпископ Гнезненський, і керує справами при допомозі спеціально на цей час утвореної конфедерації. Він скликає в Варшаві спеціальний конвокаційний сейм, на якому шляхта обирає короля. Далі в Кракові король коронується в присутності нового сейму, що зветься сеймом коронаційним. При обранню шляхта ставить королю різні умови, які або все далі обмежують його права, або задовольняють якісь нові вимоги шляхти. На разі коли б король від своїх зобов'язань відступився, шляхта застерегала за собою права збройної боротьби проти нього.

При таких умовах натурально вся влада в державі належала органу шляхти — сеймові. Але сейм, маючи всю повноту влади законодавчої, де-які функції влади виконавчої і повний контроль всього управління, займається головним чином тими справами, які цікавили шляхту, віддаючи на розрішення виконавчої влади державні питання, що її безпосереднє не цікавили. Сейм складався з двох палат: верхньої або сената і нижньої — ізби посольської. До складу сенату належали єпископи, воєводи і кастеляни, вищі чини центрального управління. Це була установа більш давнього походження. В XV віці до неї стали запрошувати і нижчих місцевих урядників, і навіть шляхту, що не мала жадних титулів. Але

в дальшому ці останні елементи відпадають від сенату і зкликаються до другої палати, яка пізніше утворюється — до Посольської ізби.

В Польщі ще з XIV віку звичайна шляхта виявляє себе рухливим елементом, який не хоче здатися так само як і на короля, так і на шляхтичів-магнатів, що засідали в сенаті. Для забезпечення своїх інтересів місцева шляхта утворювала між собою союзи, конфедерації, які виконували часом ті функції, що мусили б належати державній владі. Нарешті вже в XV віці утворюються регулярні збірки шляхти по воеводствам, сеймики, які під головуванням воеводи розрішували всі місцеві справи свої округи. Значіння шляхти так збільшилося, що рішення одного сенату в справах зі збиранням нових податків не вистачало, і приходилося безпосереднє шукати контакту з шляхтою, органами якої стали ці сеймики. Рішення сенату посилялися на апробацію останніх, і між сенатом та сеймиками встановлюється через представників постійний контакт. Нарешті в 1493 році зібрані були до сейму представники сеймиків, які і утворили другу палату — Посольську ізбу. Пізніш король мусив запрошувати, особливо для справ фінансових, і міста, але їх представники були занадто не численні і мало активні, щоб придбати значіння на сеймі. Духовенство, вищі представники якого засідали в сенаті, не посиляло своїх представників до нижчої палати і порозумівалося з королем в справах податкових на спеціальних Синодах.

Характерним для Польського сейму є відсутність певних правил що до внутрішнього розпорядку, слаба влада його голови-маршалка, а звідти анархичність праці сейму. Рішення мали прийматись одногосно. Кожний посол мав право *liberum veto*, себ-то право заявити свою незгоду на певне рішення сейму і тим припинити всю його роботу. Кожний посол до нижчої палати був строго обмежений в своїх правах наказом сеймика. До останніх де-далі все більше переходить реальна влада в державі. Цих сеймиків було до 70 в державі. На їх мав право брати участь кожний шляхтич без огляду на те, кільки він мав землі і чи взагалі він її мав. Це давало змогу великим магнатам, спіраючись на дрібну шляхту, що від їх залежала, взяти всю реальну владу в свої руки. В сеймиках справи так само рішались одногосно і порядки були такі ж анархичні, як і в сеймі. Перенесення всіх важливих справ з сейму до сеймиків приводило в результаті до розхитання самої державної єдності.

Ми вже згадували про приватні місцеві об'єднання шляхти в конфедерації, а також про конфедерації в часи безкоролів'я. Але надалі значіння їх дуже збільшується і особливо в XVIII віці вони роблються важним державним чинником. Ці союзи загально державного обсягу мали доповнити те, чого не в стані була виконати анархистична держава. Апарат конфедерації був дійсно більш тісний і рухливий, як державний: конфедерати скріпляли свій союз присягою і рішали справи більшістю голосів. Але вони цим не урятовували Польщі, а тільки ще дужче розхитали її державний організм. Цікаво, що коли утворювались конфедерації в опозицію до короля, він міг утворити контр-конфедерацію і сам стати на її чолі.

— Шляхта і магнати не виявляли патріотичних стремлінь, не розуміли державних справ, не хотіли і не могли погодитися на якісь реформи соціальні і політичні і вели свою країну до загибелі. Такі тяжкі наслідки мало для Польщі перенесення неприродних їй, що до економічних обставин західно-європейських умов життя.

Польща, Литва, Україна та міжнародні події сходу Європи в XV—XVII віках.

Попереднім викладом ми не можемо обмежитись що до історії Польщі і мусимо повернутись назад до попередніх часів її історії, щоб освітлити, як де-які зовнішні моменти Польської історії, так і спільні моменти в історії Польщі, Литви, України і всього сходу Європи.

А. Унія 1386 року і експанзія Польщі на захід і на схід. В 1385—86 році переводиться дуже важлива подія, яка опреділює дальший хід історії на сході Європи.

Польські пани задумали видати заміж свою королеву Ядвигу за Великого князя Литви Ягайла і тим утворити Унію Литви з Польщею. Ця подія, про яку ми вже згадували вище, була викликана перш за все тим, що у обох держав був один спільний і сильний ворог: Німецькі лицарі, які тіснили їх з заходу і півночі, одрізуючи разом з тим Польщу і Литву від моря. Об'єднуючись, Литва і Польща мали право сподіватись на успіх в цій боротьбі. Дійсно в 1410 році при Грюневальді Тевтонський Орден потерпів страшну поразку, після якої його могутність похитнулася і його експанзія на схід припинилася. А в 1466 році (див. нарис про історію Пруського королівства) землі Ордена поділилися на дві частини, при чому східня залишалася в його руках, але в васальній залежності від Польського короля, західня ж з частиною Поморської землі перейшла безпосереднє до Польщі. Це однак був максимум того, чого могла досягнути Польща в своїй експанзії на захід. Оскільки запозичає вона з заходу свої порядки, звичаї і культуру, остільки ж прагне Польща до поширення своєї сили і своїх просторів в напрямку на схід. Багаті українські землі найбільше її приваблювали до себе. Ми згадували, що вже Болеслав Хоробрий захоплював Галичину, яка потім була у Поляків одбита і в XIII—XIV віці переживає славу добу Галицької Української Державности. Але Казимир Великий знов опановує Галичиною, яка надовго переходить до Польщі так само, як і східня Подільщина на початку XV віку. Дальшому поширенню Польської держави заважала Литва, яка претендувала навіть на ті українські землі, що вже належали Польщі. Отже Унія 1386 року перш за все забезпечувала Польщі володіння цими землями і разом з тим одкривала перед нею нові перспективи, що до дальшої експанзії на схід.

В. Литовсько-українські відносини до і після Унії 1386 року. Унія 1386 року вносить також великі зміни в саме життя Литов-

сько-Руської держави. До неї українські князі дуже спокійно відносились до зверхности над ними Литовських князів, бо останні залишали їх княжити у себе дома по старовинному, не тільки не нав'язуючи своїх звичаїв, а навпаки переймаючи наші звичаї і нашу культуру.

Таким чином фактично в Литві домінували українсько-білоруські впливи та православна церква. Але після Унії на Литву приходить католицтво, польська і латинська мова, що витискають мови Українців і Білорусів, приходить польська культура і звичаї. Це натурально мусило викликати незадоволення серед української людности. Але незадоволені були подекуди і самі Литовці, які не хотіли допускати злиття своєї держави з державою Польською. На чолі Литви стає Вітовт, брат у перших Ягайлів. Він одержує титул Великого князя Литви і, хоч визнає зверхність Ягайла і спадкоємні права на Литву останнього, — до самої смерти своєї (1430) зостається самовласним господарем Литви, високо піднявши її силу і значіння на сході Європи. Але і він, що до України, продовжував політику Ягайла, зміщав наших князів, переводив їх з одного князівства до другого, заводив нові порядки. В наслідок такої політики більшість земель українських перетворюється з автономних князівств в Литовські провінції.

Все це обурювало українські верстви, які гаряче підтримують рухливого, енергійного, але нещасливого в політиці брата Ягайла — Свидригайла. Останній після смерти Вітовта на якийсь час робиться вел. князем Литовським і бореться за Українські землі, які Ягайло вже тоді під впливом польських панів хотів прилучити до Польщі. Але під натиском і за допомогою Поляків литовські пани скидають Свидригайла, і він знаходить підпору тільки серед вірних йому українських земель. Цей князь одержує на кінець свого життя Воллнь, якою і володіє в ленній залежності від великого князя Литовського. — Свидригайло був тим політиком, що хотів свідомо спертися на Україну. На далі Литва все більше і більше переймається, що до українських земель, політикою, розпочатою вже Ягайлом і Вітовтом. Українське панство зробило ще дві спроби (1484, 1507) оружної боротьби проти переваги на Україні литовсько-польського елементу, але мусило скоритися перед більш сильною чужинецькою силою. В результаті вищі верстви українського громадянства самі починають перейматися західньою, польською культурою, щоб цією ціною зберегти свій політичний та економічний вплив на Україні.

С. Унія 1569 року і визвольна боротьба України. Литва де далі тим все більше переймалася польськими порядками та культурою, але уперто обстоювала свою політичну окремішність, не дивлячись на змагання Поляків до об'єднання обох країн в одну унітарну державу. Литовські пани в цьому відношенню найшли підтримку у самих королів, нащадків Ягайла, які розуміли що тільки в Литві вони є спадкоємні монархи, і ми знаємо вже, що дійсно, тільки дякуючи цьому, польська шляхта, не бажаючи упустити Литву, примушена була зупиняти свій вибір на представниках цього дому.

Обставини одначе змінюються в середині XVI віку. Перш за все на троні польсько-литовським сидить король Жигмунт II Август, який синів не мав і вже й не сподівався їх мати, а тому і не цікавився, хто буде його наступником. Таким чином королівська опозиція до уніфікації Литви і Польщі відпала. Але саме головне, Литва попала в дуже трудне військове становище. Саме в цей час прийняла вона під свою руку частину земель Ливонського ордену — Лівонію і тим втягнулася в тяжку війну з Московським царем Іваном Грізним. Цим становищем скористувалися польські магнати, щоб потиснути на Литву. В 1569 році на сеймі в Любліні коли литовські послы, незадоволені цим натиском, покинули сейм, і поляки побачили, що все ідно до повної злуки двох держав не дійде, вони вирішили інкорпорувати Українські землі, не питаючись навіть Литви. Спершу прилучили Волинь і Брацлавщину (східне Поділля), а потім і Київщину, яку, правда, король і багато сенаторів вагалосся прийняти до Польщі з огляду на її широкі простори, сумежність з володіннями Москви і Криму і необхідність великих коштів на оборону такої країни.

Українські землі, які вже давно перестали почувати себе незалежними і під Литвою, пасивно віднеслися до цього переходу під Польщу. А литовські пани, з огляду на велику небезпеку у війні з Московщиною, за допомогу Польщі мусили погодитись і на цю інкорпорацію України і на більш тісну злуку Польщі та Литви, хоч все ж обидві держави зберегали певну автономність їх внутрішнього управління. В таких умовах відбулася Люблінська Унія.

З цього моменту, 1569 року, починається інтенсивне перенесення польської культури і звичаїв на Україну, захоплення польськими панями наших земель, закріпощення селянства, заведення церковної Унії (1596). Все це викликає не менш інтенсивний відпір з боку українського населення, утворює на початку XVII віку цілий культурно-патріотичний рух, на чолі якого стають наші братства, що знаходять тверду підтримку в збройній силі козацтва. Останнє вже з кінця XVI віку веде повстання за повстанням, спершу дбаючи за свої цілком козацькі інтереси, але де-далі виступаючи все більше і більше в ролі оборонця соціальних, релігійно-національних і політичних інтересів України. В 1648 році Богдан Хмельницький піднімає цілу революцію проти Польщі, розбиває її, визволяє Україну і після спроби добитись автономних прав в межах Польщі розриває з нею цілком, і Україна стає знов незалежною державою, яка відіграє в цей час визначну роль і веде дипломатичні переговори з Туреччиною, Швецією, Семигородом, Московою. Але міжнародне становище України було тяжке, і Богдан Хмельницький потребував собі сильних спільників для дальшої боротьби з Польщею. Після зради Татар його увага переноситься на північ, і в 1654 році Україна складає Переяславський Трактат, що обіцяв допомогу проти Польщі і давав відповідні гарантії що до автономности Української держави.

Цей трактат і злука України з Московою викликали нову війну, в якій Польща знов зустрілася з своїм старим противником — Мо-

сковою, а потім і Швецією. Перш ніж повернутися до драматичних подій другої половини XVII віку, мусимо коротко переглянути зовнішні факти Польської історії після 1572 року, себ-то після смерті останнього представника дома Ягелонів.

Д. Зовнішня історія Польщі від року 1572 до 1697. В цей час вже цілком сформувалися порядки шляхетської республіки з її анархічним характером і частими безкоролів'ями. Після короткого царювання Генриха III Валуа, що за п'ять місяців утік з Польщі царювати до Франції, влада на десять літ (1576—1586) попадає в сильні руки Степана Баторія, котрий з великим успіхом воював з Іваном Грізним і не тільки залишив за Польщею Ліфляндію, але відбив і де-які міста від Москви.

Вже цей король виявив себе прихильником католицької реакції в Польщі.* Але особливо фанатичним в справах релігійних був Жигмунт III Ваза (1587—1632), син Шведського короля, що і сам був якийсь час королем Швеції. З нариса про Швецію ми знаємо вже, що його претензії на шведський трон привели до війни з Шведським королем Густавом Адольфом, який відбирає у Польщі Ліфляндію і частину морського побережжя Прусії. Жигмунт мав також широкі плани що до злучення Польщі з Московою, втручається в її внутрішні смути, виставляє кандидатуру свого сина Владислава, а потім і свою власну на Московський престол, але ці плани ні до чого не приводять, і в результаті він тільки одержує від Москви де-які міста (Смоленск, Чернігів, Новгород Сіверський — по Деулинському перемир'ю в 1619 році).

Його син Владислав теж обирається королем Польщі (1632—1648). Він закінчує війну з Московою (Поляновський мир 1634 р.), залишаючи за собою потрібні придбання, але зрікається прав на Московський престол. Воює з Швецією і одбирає відняте у батька побережжя Прусії.

Цей король поліпшує стан протестантів і православних, він також співчуває розвитку українського козацтва, як сили, що була противною шляхті. За його часу починається повстання Богдана Хмельницького (1648). В 1649 році обирають пани третього представника дома Вазы — Яна Казимира (до 1668), Владиславового брата. При ньому і розвивається та боротьба, яка починається з війни Богдана Хмельницького і переходить у великий міжнародний конфлікт.

Московський царь Олексій Михайлович (1654), Шведський король Карл X (1656), Богдан Хмельницький разом з Семигородським Господарем нападають на Польщу, захоплюють її землі і столиці Варшаву і Краків.

Здавалося, що Польща, знесилена вже своєю внутрішньою анархією, мала загинати. Але з одного боку з'явився все ж патріотичне підняття в Польщі, з другого ж боку і обставини дуже їй сприяли: царь Олексій замирився з нею, примусив до миру і Хмельницького, а сам навіть почав воювати проти Шведів.

* Див. стор. 95.

Польщу було урятовано від поділу між сусідами. З її найтяжчих ворогів Швеція після смерти Карла X на якийсь час робиться для неї зовсім не страшною, з Москвою вона розплачується коштом України, землі якої по Андрусовському перемир'ю поділяються між Москвою і Польщею, так що Лівобережна Україна і Київ дістаються Москві, Правобережна — Польщі. Турків побиває Польща під Хотином, а спільними зусиллями Європа саме поклала кінець їх експансії на захід і північ.

Польща навіть ще раз піднімається, як сильна військова держава, дякуючи гетьману, потім королю Яну Собіському (1674—1696), що своєю боротьбою з Турками і особливо обороною Відня в 1683 р. здобув собі європейську славу. Але внутрішнє становище Польщі ставало все гіршим і гіршим, сам Собіський, не дивлячись на свій військовий талан та успіхи на зовні, нічого не міг вдіяти у себе дома. Польща після цього вже явно йде до політичного занепаду. В 1697 році Польща обирає королем Августа II Саксонського, учасника великої північної війни, при якому вже Річ Посполита перетворюється в іграшку сусідніх держав, а власне Московського царя.

Часи гетьманщини на Україні. Серед бурхливих обставин середини XVII віку мала Україна знову творити свою державність. Основою останньої був козацький устрій. Козацькі полки, осідаючи на певних землях, були міцно з ними звязані. Ще в першій половині XVII віку зустрічаємо такі полки як Чигиринський, Канівський, Черкаський та інші, і їх полковники були вже не просто військовими начальниками, але в час миру виконували також і адміністративні функції на своїх землях відносно козацької людности. Цей порядок ще більше затверджується за часи Хмельницького, коли всяка інша влада крім виборної мійської та церковної (на монастирських та церковних землях) була вигнана з України. Козацький устрій з військового перетворюється таким чином за часів Хмельницького в устрій кравчий. Землі поділяються як і військо козацьке, яке на їх сиділо, на полки, полки на сотні. Полковник керував своєю полковою округою. Йому допомагали полковий обозний, суддя, осаули, писарь. Сотники, яких в одному полку бувало від 10 до 20, управляли своїми відділами. Гетьман був головою держави і її правителем, якому підлягала вся інша влада. Але гетьман був перш за все виборний керівник війська і мусив мати свій військовий генеральний штаб, що був в той же час і цивільним урядом. Така «рада міністрів» складалася з генеральних обозного, судді, осаула, писаря і вирішувала з гетьманом всі справи державні. Крім того в важливіших випадках збирає гетьман раду старшинську, а то і військову раду, що вибирає і самого гетьмана.

Такий був оригінальний державний витвір України. Це була мілітарна державність, що була наслідком безперервної майже війни, яка велася на Україні. Військовий елемент швидко перетворюється в привілейований стан, що в свою чергу розпадається на багату старшину і бідне козацтво, — і тримає в руках всю країну, пануючи над міщанством, духовенством, шляхтою, селянством, які

всі були усунені від державного управління. Це теж була станова державність, але збудована не по тим принципам, на яких будувалася станова держава в других країнах. Це був витвір цілком виключних життєвих обставин України.

Головним дефектом цього устрою було те, що занадто непевною була влада гетьманського уряду. Козацтво, що мало керувати тепер цілою державою, жило ще старими військовими традиціями, які зоставалися живими в запорожській Січі, і вважало можливим і законним зібрати раду і скинути кожної ліпшої хвили свого гетьмана. Це був анархічний момент в усьому устрою, і треба було залізу руку і авторитет великого гетьмана Богдана Хмельницького, щоб тримати все козацтво в своїх руках. На жаль події неслися зашвидко, життя самого Хмельницького було закоротке, і не встигла утворитися у нас державна традиція, не встигли затвердитися певні форми життя.

Запорозька Січ вносила ще нові труднощі в українське життя, претендуючи на право, яке вже стало анахронізмом, керувати всією українською політикою і вибором гетьмана. Нарешті великі труднощі утворювали соціальні відношення: повстання Богдана Хмельницького вимело шляхту з України і визволило народ від кріпацтва. Але старшина козацька сама перетворювалася в нове панство, захоплюючи собі землю і примушуючи працювати на себе селянство. Останнє, спіраючись на козацьку голоту і Запорозьку Січ, з великим незадоволенням дивилося на повернення відносин подібних до тих, які були ним знищені в кривавім вирі, здавалося, на завжди. Старшина, все більше перетворюючись в дідичів-панів, хотіла забезпечити свої інтереси соціальні і спіралася на чужинців, то на Польщу, то особливо на Москву. А забезпечуючи собі свої масткі і здобуваючи нові, старшина мусила робити уступку за уступкою, що до автономности України. А народ, що ще менше як старшина міг розбіратися в національно-політичних інтересах і підтримував всілякі гасла і авантюри, що йшли проти нових панів, тим ще полегшував Москві, що вміло використовувала все на свою користь, касувати підвалини української державности.

Після смерти Богдана, з поваги до великого гетьмана, його спадковцем роблять пів-хорого Юрася Хмельницького, але не на довго, і він уступає місце гетьману Івану Виговському, генер. пи-сарю Богдана (1657—1659). Вже сам Богдан був дуже незадоволений на Москву за слабу допомогу проти Польщі і за спроби накласти свою руку на Україну. Виговський пориває зовсім з Москвою, знов з'єднує Україну з Польщею на умові Гадяцької Унії, що говорила про утворення федерації України, Польщі й Литви. Він знищує московське війське під Конотопом, але і блискуча перемога йому не помагає. Народ так ненавидів Польщу, що покинув Виговського, і він склав клейноди, а старшини обрали знову Юрася Хмельницького, що дуже скоро знов зходить зі сцени.

Але орієнтація на Польщу цим не припиняється, на правому березі з'являється гетьман Павло Тетеря (1663—65), що визнає протекцію поляків, а на Лівобережжю обирає рада кандидата запо-

рождців і голоти — Івана Брюховецького (1663—68), що одначе через Москву здобуває собі, як і другі старшини, маєтки і за те робить безсоромні уступки Москві, що до її прав на Україні.

До цього поділу України між двома гетьманами і двома орієнтаціями долучається в 1667 р. і відоме вже нам з попереднього Андрусовське перемир'я між Польщею і Московією, що міжнароднім трактатом скріплює розділ українських земель по Дніпру з передачею Києва Москві. Безвиглядне становище пробує урятувати один з найбільш видатних українських діячів XVII віку гетьман Петро Дорошенко (1665—1676). Спершу гетьман Правобережної України, Дорошенко приймає булаву за підтримкою Хана. З Польщею він не стає в гострі відносини, вимагаючи тільки, щоб польські залоги покинули Україну. Опанувавши правобережжям, Дорошенко підтримує повстання проти Москви на лівому березі, скидає Брюховецького і робиться на один мент (в 1668 р.) єдиним гетьманом всієї України. Шанси Дорошенка були дуже великі, але він несподівано (кажуть, по сімейним справам) вертається до Чигирин. Момент скоро був упущений. На лівому березі старшина мусить піддатися знов Москві. Вона обирає, правда, прихильного Дорошенкові гетьмана Многогрішного (1668—1672), але потім скидає його і обирає гетьманом Івана Самойловича (1672—1687), опортуніста, що запобігав перед Московією і повів рішучу боротьбу проти Дорошенка.

На правому березі з'являється гетьман Ханенко, обраний на Запоріжжю. Він запобігає ласки у Поляків, і, позаяк відношення Дорошенка з поляками зіпсувалися, останні підтримують Ханенка. — Таким чином і на лівому, і на правому березі знов з'явилися окремі гетьмани, які знов додержувалися один Московської, другий Польської орієнтації, але однаково були ворожі Дорошенкові з його планами утворення великої самостійної України.

Тоді Дорошенко закликає Турецького Султана і за його допомогою сподівається здійснити свої плани. Дійсно в 1672 р. Султан іде на Україну, разом з Дорошенком бере Кам'янець, підступає під Львів. Польща віддає Султану Поділля, а Дорошенкові решту Правобережної України (Бучацька угода 1672 р.). Але Польща не додержує цієї умови особливо після того, як в 1673 р. Ян Собеський розбиває турецьке військо під Хотином. Разом з тим союз Дорошенка з Турками і Татарами, прихід і звичайні грабіжки цих віковичних ворогів підорвали популярність Дорошенка в народі. До того налякане всіма бідами останніх літ населення тікало з Правобережної України на Лівий беріг, і ніякими силами і застрашуваннями не міг Дорошенко затримати цю людську хвилю, що йшла на схід. Землі вовсім безлюділи, наставала справжня руїна.

А Самойлович повів разом з московським військом енергійну боротьбу проти Дорошенка і в 1676 році примусив «останнього козака», що самотно сидів в Чигирині, скласти свої клейноди Самойловичу.

Землі України по «вічному миру» 1680 року між Московією і Польщею остаточно поділяються на дві частини по Дніпру, а по миру між Турками та Московією в 1681 р. землі між Дніпром і Бугом

мали залишатись пустопорожніми і нікому не належними. Так трагічно скінчилися для України бурхливі події, що бентежили край більш як 30 років, так скінчилася наша тридцятилітня війна, наслідки якої були для нас не менш тяжкими, як тридцятилітня війна для Чехії і Німецьких земель.

Гетьман Самойлович між тим мусив вести дуже обережну політику перед Москвою, добуваючи милості і роблячи різні уступки московській владі, що вже давно почала надсилати свої залоги на Україну та порушувати порядки, до яких вже звикло українське громадянство. Самойлович погодився прийняти митрополита від Московського патріярха замість патріярха Царьгородського, як раніш. Цим скасовано було церковну автономію України. Але весь цей опортунізм не урятував Самойловича від немилости. Свої старечі дні скінчив він на заслання в Тобольську.

В 1687 році обирається гетьманом Іван Мазепа, освічений український шляхтич, що молодість свою провів при дворі польського короля. Він був близьким співробітником Дорошенка, а потім з'умів стати есаулом і при Самойловичу. Він повів туж саму лінію, що й Самойлович, політуючи з Москвою, догоджаючи царям і їх міністрам, добуваючи для себе і старшини величезні маєтки на Україні. Маючи великі засоби, Мазепа дає щедрою рукою на будівництво церков і залишає по собі на Україні силу багатих і гарних церков. Це був справжній меценат, що до українського культурного життя. Але це не урятувало його від загального невдоволення народніх мас новими соціальними порядками, що заводили старшини-дідичі за допомогою московською. Проти Мазепи будирувала і Січ Запорожська, і селянство, і піднімалися цілі повстання, які перемагав одначе Мазепа, що хотів залякати нарід і тримати його в страху і слухняності.

Свою угодову, що до Москви, політику веде Мазепа аж доки не наближається велика північна війна, яка на хвилю знов піднімає надії на українське визволення і примушує старого гетьмана круто змінити свою політику. Але про це ми маємо говорити в відділі про Велику Північну війну.

Зараз ми мусимо звернути свою увагу на ту країну, з якою так тісно звязана історія України. Розглядаючи історію розвитку Московської державности, ми знов примушені зробити екскурс в більш давню історію.

Два державні центри великоруського народа. В час розцвіту Київської Держави Київський Великий Князь тримав під своєю зверхністю величезні простори на сході Європи, спіраючись скрізь на міста, що окладали основу старої нашої державности, сажаючи там своїх родичів-князів з дому Рюриковичів. До таких міст і земель належали також Новгород і землі Ростово-Суздальські.

Після того як в XII віці Київ підупадає, і на Україні висовується на перший план Галич з королем Данилом, ці північні області починають жити незалежним від української державности життям і утворюють два великих центра Великоруського народу, цілком ріжнородні по своєму характеру.

Насамперед утворює Новгород свою велику державу. Крім властиво державних земель Новгорода, що підходили до самого міста, поділялися на п'ять частин, — «п'ятін», і займали північно-західні простори пізнішої Росії, Новгород володів ще величезними землями, що тяглися вздовж всього Білого моря і річок, які вливаються в нього, себ-то на Онезі, Півн. Двині, Печорі. Ця держава була вільною республікою, що управлялася «вічем», на яке збиралися всі вільні громадяне міста. Віче здавна відіграє поважну роль і в містах України. Але в Новгороді більше, як де-будь на сході Європи, розвинулися в XIII—XIV віках всі риси держави-міста, які дають змогу зближувати цю північну республіку в державноправному відношенні з античними державами-містами, та з містами італійськими кінця середньвіччя.

Новгород був центром широкої європейської торгівлі. Самі його державні землі були дуже бідні і не родючі. Новгородці потребували привозити хліб з чужини і добували його з північно-східної області — Ростово-Суздальської землі. Щоб отримати цей хліб, вони мусли привозити на схід різний крам, що діставали вони з Європи: сукна, полотна, металеві вироби і т. и. А щоб добути ці вироби з заходу, вони мусли давати на захід шкури звірини, що в великій кількості водилася в їх північних володіннях, а також мед, віск, риб'ячий жир і т. и.

Ми знаємо що в XIII—XIV віках Новгород стоїть в тісних зносинах з західними людьми і веде систематичну торгівлю з Ганзою*).

Не підлягає сумніву, що коли б Новгород міг уціліти на довше і стати осередком для державної організації великорусів, останні на багато віків раніш ввійшли б в тісний контакт з західною культурою. Але з одного боку в Новгороді, як це траплялося і в других містах-державах, ведуться величезні сварки і внутрішня боротьба багатих і бідних, що дуже ослаблює силу Новгорода, а з другого — вільна держава-місто зовсім не була підходящим типом для об'єднання мало населених і бідних торговлею просторів великоруської землі. Вільний Новгород не в стані витримати історичної конкуренції з Московською самодержавною силою. 1478 року Московський Великий Князь Іван III захоплює Новгород, і ця вільна держава перестає існувати. Іван III суворо розправляє з місцевими вільними боярами, катуючи і висилаючи їх в далекі області свого царства. Висилає Іван III і німецьких купців, і таким чином разом з Новгородською вольністю падає і Новгородська торгівля, падає і живий зв'язок великоруського народу з заходом. Його держава Московська робиться надовго цілком східною, своєрідною державою, скоріш азійською, як європейською країною.

Ростово-Суздальська земля лежала по середній і нижній течії Оки, по верхній і середній течії Волги, по річці Москві, по Клязьмі. Найдавнішими були тут міста Ростов і Суздаль, утворені певно Новгородцями. Ця країна, як ми вже згадували, підлягала Київському великому князю, але мала тяжку сполуку з Києвом: їхали

*) Див. стор 18, 58.

туди, піднімаючись від Київа високо на північ і вже потім повертаючи на схід. Між метрополією і цією далекою провінцією лежали густі ліси вятичів. Ростово - Суздальська земля одержує найдавніше своє славянське населення від Новгороду, який очевидно і дав головні маси славянської людности, і тільки в XII віці прокладається більш пряма дорога з півдня в цю північну країну і помічається певний час під протекцією перших князів півночі колонізація з України. Славянське населення зустріло тут давніх тубольців, — різні фінські племена. Воно не вплинуло їх фізично, але на протязі досить короткого часу в цих країнах Фіни зникають. Це пояснюється повним злиттям переселенців з тубольцями. Утворюється синтез фізичний і моральний, в якому обидві сторони дали щось своє: славяне — свою мову, яка все ж багато де в чому змінилася під фінським впливом, приносять свою християнську культуру, Фіни надають населенню в значній мірі свій фізичний тип, передають свою матеріяльну етнографію, свій побут і, нарешті, дають свої старі вірування, які довгі віка живуть поруч з славянським і християнським навченням. Тут під впливом певних обставин етничних і фізичних складається особливість великороса, що так характерно виділяється серед других славянських народів.

Колонізація з півдня припиняється дуже скоро. Великі ліси і степові простори, небезпечні через своїх степових наїзників, на довго розділяють Великороса і Українця, які починають тільки через кілька віків, в XVII і XVIII століттях наближатись один до одного, заселяючи вже безпечніші пустопорожні простори, але вже маючи за собою довгу історію, перейдену різними шляхами, і цілком сталий закінчений етнографічний тип.

Першим князем цієї області був Юрій Довгорукий, якого посадив сюди знаменитий його батько, Київський великий князь Володимир Мономах. Але для Юрія північ була ще чимсь чужим, і його тягнуло до Київа. Першим великоруським князем був Андрій Боголюбський, що вже цілком є зв'язаний з північчю; ворогує з буйною метрополією і в 1169 році захоплює сам Київ, руйнує його і знов подається на північ в своє невеличке місто, Володимир. Він не хотів жити в Ростові і Суздалі, де були ще старі мійські звичаї, як і на півдні, або в Новгороді, де було віче і більш заможні люде, з якими князю треба було рахуватись. Можливо, що в ранні часи і на ці далекі закутки розповсюджувались торговельні зносини, які йшли прямо на схід до Волги і Каспія, але тепер країна переходила до цілком сільського побуту. І князі не хотіли більше рахуватися з містами і спиратися на їх. Вони воліли ліпше колонізувати землі, закладати села і невеличкі міста, які мали вже не торговельне, а виключно військове значіння і служили для оборони в часи війни. Князь став хазяїном-землевласником, який до того сам організував землю вперше, сам приваблював населення і через те з самого початку його влада стала дужою, не подібною до влади тих князів Київської держави, які мушили перш за все рахуватися з тим, що скаже віче та їх дружина. Але в той час, коли Київські князі, дякуючи тим засобам, що вони могли отримувати від торговельних ба-

гатших міст, могли бути більш рухливим елементом і звязувати між собою не тільки основні Київські землі, а і такі далекі свої провінції, як Ростово-Суздальська земля, князі цієї останньої в XIII—XIV віках поділяють свої країни між своїми родичами на все більш дрібні землі — «уділи». Ці уділи де-далі все більше втрачають звязок між собою. Настає «удільна» доба в історії Ростово-Суздальської землі. Ця доба, не дивлячись на цілковиту незалежність від яких-будь західніх впливів, не дивлячись на своєрідність соціальних процесів, все ж справедливо наближається де-якими російськими істориками до феодалізму.

Утворення Московського царства. В 1237 — 38 роках Татаре підбивають собі всю Ростово-Суздальську землю і доходять майже до самого Новгороду. В 1239 — 40 роках веде Батий свої орди на південь, Татаре тяжко руйнують Україну і сам Київ. Вони тримають під своєю зверхністю захоплені країни. Але в той час, коли ця зверхність дуже мало відчувалася на Україні і скоро припинилася, північ більше як 200 років знаходилася під татарським ярмом. Це ще дужче віддалило цю північну країну від своєї колишньої метрополії. Татаре і на півночі шанували місцеві звичаї і тільки надсилали своїх баскаків за даниною, вимагали, щоб князі їздили до хана на поклон та часом втручалися у внутрішні відносини між князями. Але все ж татарський вплив на Великоросів, на їх життя і звичаї був дуже значним. Головне ж тепер вони на довше одрізані були від великих західніх культурних впливів і переймалися східними ідеями що до влади і державного будівництва.

В цей час, за татарського панування і при їх допомозі, височується наперед Московське князівство. Москва існувала ще певно з часів Юрія Довгорукого (1147 р.), але в окреме князівство була виділена тільки для сина знаменитого великого князя Олександра Невського, — Данила Олександровича. Вже сам князь Данило і його старший син Юрій виявили себе здібними хазаями свого невеличкого князівства, яке вони з'уміли побільшити, придбавши нові землі. Але справжнім фундатором Московського царства є другий син, Іван Данилович, на прізвисько Калита (гаман).

Не дивлячись на розпад Ростово-Суздальської землі на уділи, становище великого князя збереглося і приваблювало вже через те, що великий князь володів Володимиром, який не став ще уділом певного роду. По старим звичаям, принесеним ще з Києва, старший в роді мусив займати це становище. Отже Московські князі належали до молодшої лінії і на те права законного не мали. Через це Іван Калита йде іншим шляхом: він робить великі послуги татарському хану і за те від нього в 1328 році отримує ярлик на велике князівство, яке з цього часу рід Івана Калити на завжди залишає в своїх руках і має щастя передавати його по прямій лінії від батька до сина з роду в рід. Хан настановив Івана великим князем, хан же дав в його руки право збирати по всій володимирській землі без своїх баскаків «виход» — данину для орди. Це було великим придбанням в руках Калити, бо піднімало його в очах населення, що

дуже терпіло від наїздів баскаків, а разом з тим тримало всіх князів в залежності від Московського князя, значіння якого все зростало.

Так за допомогою татар покладено було початок Московській державі. Але були й інші сприяючі обставини для утворення цієї держави: уділи, на які поділилася Суздальська земля, були бідними, мало заселеними землями, люде ще не осіли остаточно на своїх місцях і завжди готові, закинувши одно князівство, одного пана, йти до другого, шукаючи кращої долі. Отже удільні князі здебільша не могли мати твердої підпори в своїх землях з текучим бідним населенням. Вони не могли мати тої незалежності і свавільства, яке виявляли, наприклад, французькі феодали, спіраючись на своїх підданих, на свої більш багаті землі, на свої неприступні кам'яні замки, розкидані часом по високих скелях. Навпаки, більшість цих князів почувала себе ніяково в своїй незалежності, шукаючи підпори в більш сильному за їх господарю. — Треба було, щоб якийсь князь взяв ініціативу, і тоді порівнюючи з малими затратами енергії він міг би утворити собі державу. Цю ініціативу і беруть на себе Московські князі. Причиною цього була не тільки допомога ханів, а також велика хазяйновитість і спритність цих князів і, нарешті, особливо вигідні умови становища Москви.

Москва лежала на річці того ж імені, яка була дорогою між середньою течією Оки та верхньою течією Волги і таким чином зв'язувала Новгород з такими країнами, як багата Рязань, звідки велика північна республіка добувала собі хліб. Отже через Москву велася транзитна торгівля, і Московські князі використовували це в своїх інтересах, збираючи мито і розвиваючи торгівлю і промисел і в своїй країні. Близькість такої торгової країни як Новгород таким чином вивела і таку примітивну землю як Московська з стану цілком натурального хазяйства, і поруч з цим в певній мірі розвивається і хазяйство грошове, що сприяє державним успіхам Москви. Отже сусідство Новгорода мусило бути одною з причин зросту Московської держави, яка потім знищила його самого. — Крім того Московська область була значно більше заселена, як які-будь інші країни. Це пояснюється тим, що вона лежала на дорозі як колонізації з заходу, з Новгорода, так і з півдня, оскільки ще приходили звідти нові колоністи. Отже цілком натурально ці люде тут і осідали і то тим більше, що на півночі, на Волзі небезпечно було від новгородських розбишак-ушкуйників, а на сході непокоїли населення сами Татаре. Московська область опинилась в центрі і в затишку, далеко від ворогів, які здебільша нападали на прикордонні країни. Отже населення не тільки не виселювалося з Московського князівства, а навпаки ще з сходу і півночі поверталось назад. Князю було з кого збирати податки. Мито і ці податки збільшували казну Московських князів, в усякому разі в порівнянні з усіма другими князями. Це давало змогу князям Московським з к о в у в а т и сусідні землі—улюблений їх спосіб поширювати свої володіння, і головне це давало їм змогу творити лад і спокій на своєму князівстві.

Отже все це зробило Москву центром, коло якого порівнюючи з великою легкістю згуртувалися потроху всі північні князівства. Народ все йшов під князя, де було більше спокою і ладу, йшли бояре від дрібних князів до нього, йшли нарешті до великого князя Московського на службу і самі дрібні князі, віддаючи йому свої державні права і залишаючи за собою землі, як прості дідичі. Цей процес збирання етнографічних земель великорусів переводиться і при самому Івані Калиті (1328—1341), і при його спадкоємцях: двох синах Семені Гордому (1341—1353) та Івані Красному (1353—1359), і при сині останнього (ним переможено Татар на Куликовому полі в 1380 р.) — Дмитру Донському (1359—1389). Менш щасливими були князювання сина і внука Донського, Василя I (1389—1425), і Василя II (1425—1462); при них Литва і особливо Татаре зовні турбували Московські землі, Татаре проривались навіть в глибини їх і тяжко спустошували. Були і тяжкі непорозуміння, і крівава боротьба між самими нащадками Івана Калити.

Ці князі не змогли довести до кінця об'єднання етнографічних земель Великої Росії; це діло переводить вже син Василя II, Іван III (1462—1505). Не дивлячись на роботу Московських князів в попередні часи, їх землі все ще на початку князювання Івана III були оточені великоруськими землями, які їм не належали, а не чужосторонніми державами: це були землі великого Новгород та князівства Тверське, Ростовське, Ярославське, Рязанське. Коли ж помірає Іван III, його землі безпосередньо підходили до земель Шведів, Німців (Ливонський орден), Литви, Татар. Новгород, як ми вже згадували, Іван III підбиває в 1478 р. силою. Силою переміг він і Тверського князя. В спадщину дістав половину земель Рязанських князів, нарешті дрібні князі Ростовські та Ярославські сами передали свої землі Московському князю і стали до його на службу, зробившись простими дідичами. Сину Івана — Василю III (1505—1533) залилось тільки підбити собі Псков (1510 р.), другу половину князівства Рязанського, та тих дрібних князів, які не схотіли бути під Литвою і разом з своїми землями прийшли під Московського князя.

Іван IV Грізний (1533—1584) мав уже всі землі великоруські, які стали землями Московськими. Перед Іваном IV могли вже повстати плани великих завоювань чужих земель. Іван IV хотів іти на захід до Балтицького моря на землі Ливонського ордену. Спершу мав він великий успіх, але, як ми вже знаємо з історії Польщі та Швеції*), Ливонія дісталась Польщі, Естляндія і кілька міст, що належали Москві, перейшли до Швеції. Москва була відрізана від Балтицького моря. Але перед Іваном Грізним були всі простори сходу і півночі. Вже Іван III остаточно скинув ярмо татарське. Їх Золота орда розпалася на три частини і на її місці виростають ханства Казанське, Ногайське (Астраханське) і Кримське. Обидва перші в XVI віці не виявили вже колишньої активності, і Іван IV в 1552 році перемагає Казань, в 1556 — Астрахань і приєднує величезні

*) Див. стор. 163, 177.

простори колись грізних Татар до своїх Московських володінь. А в 1582 р., з ініціативи багатих дідичів Строганових, козаки під проводом Єрмака ідуть на Сибір, підбивають татарського хана Кучума, і Єрмак через свого післанця б'є чолом царю Івану Сибіром.

Ми бачимо, що Москва мала потрібний для початків державного будування спокій. І треба поглянути на бурхливість української історії в той же період, щоб оцінити всю вагу для державного будування того затишка, в якому Московські князі опинилися в XIV—XV віках. Коли ж вони вийшли на зовнішні завоювання — вони знов не зустріли великого опіру. В той час як Кримська орда, підсилена до того Турками, виявляла велику активність, творила непереможні перешкоди до нормального розвитку України, орди Казанська і Астраханська погрузали вже в свою східню дрімоту і апатію. Ми бачили, з якою легкістю, з 840 козаками Єрмак захоплює величезні простори Сибіру.

Іван III жонатий був на Софії, Візантійській принцесі з славного роду Палеологів. Принцеса жила разом з своїми родичами в Італії, і звіти прийшли слідом за нею майстри, що побудували Московські церкви і палати. Але принцеса принесла і візантійську ідею царської влади. Після того як впав Царьгород (1453), Московському князю церковники дали ідею, що він тепер є голова всієї православної церкви, а Москва є «Третій Рим». Але царем проголошує себе вперше тільки Іван IV (1547). Він сам був «книжник», добре розумівся в святому письмі, добре знав, що церква приписує боятися Бога і шанувати царя. Але, аргументуючи думки про свою самодержавну деспотичну владу текстами з святого письма, цар в дійсності виходив навіть не стільки в візантійської традиції абсолютних імператорів, скільки з східних уяв, одержаних безпосередньо зі сходу через Татар, — про монарха і підданого, про господаря і раба.

Стаючи на такий ґрунт, Москва тим самим одрізувала себе від європейських впливів. В своїх північних лісах вона творила життя чуже і не зрозуміла заходу, як захід був чужим і не зрозумілим Москві. Але за те Москва утворила міцну, сталу, хоч східню державу, чого не змогли утворити в свій час другі народи, що заселявали східню Європейську рівнину: Поляки та Литва, державність яких в нові часи занепадає, і Україна, що кілька разів мусила знов розпочинати з початку державне будівництво. Але зате останні були повернуті на захід, були зрозумілишими Європі, і Європа уявлялась їм теж більш близькою і приваблюючою.

Криза Московської державности і наближення до заходу. Швидкий зріст Московського царства утворив величезні труднощі, що до його організації та утримання захоплених земель, і прийшло нарешті на початку XVII віку до величезної кризи — «смутного времени», — з якої, не знати було, чи й вибереться живим Московське царство. Землі зросли колосально, витрати на управління і охорону їх також дуже зростають, а кількість людей, які б могли нести військову службу і платити податки, збільшилась при нових завоюваннях незаселених ще земель непропорціонально мало.

Московська держава примушувала старих дідичів-бояр і колишніх князів приходити в разі потреби «конно, людно і оружно» на службу державі. Крім того широко роздавала вона в тимчасове володіння помістя «служилим» людям, що мали теж нести військову службу. Все це було можливо лише в тому разі, коли землі ці були б заселені селянством, яке б на дідичів і «поміщиків» мусило працювати за їх службу державі. Між тим ще здавна населення тікало з місця на місце від одного пана до другого. Держава втручається в цю справу і хоче допомогти своїм «служилим» людям утримати у себе населення, закріплюючи його. Так само і в інтересах фіску прагне Московський уряд затримати на своїх місцях населення в центральних областях держави. Але ніщо не помагає. Стогнути під тягарем державних податків, які непосильно падали на малокультурне бідне населення, незадоволене підлеглистю новим поміщикам, — тікає людність на південь за Оку і особливо на схід до Волги, в широкі простори бувшого царства Казанського. І всі внутрішні протиріччя цієї державности полягали в тому, що утримуючи одною рукою населення в центрі, другою рукою вона сприяла заселенню пустопорожніх земель, утворюючи на кордонах сторожеві кріпості, які б захищали державу від можливих нападів з півдня. Народ ненавидів державні порядки і свою владу, яка так давила його, і тікав все далі в степи на Дон, утворюючи там вільні, неприступні на початку для державної влади козацькі громади.

Разом з тим вже в другій половині XVI віку центральні області пустіють настільки, що тяжко було дістати і податки, і військо. До цього спустіння центру дуже спричинилася і друга криза Московської держави, звязана з іменем царя Івана Грізного.

При Московських царях були на службі дуже старі родом бояре-дідичі і колишні удільні князі, родичі самого царя. Вони дуже рахувалися з своїм походженням, і кожний такий князь або боярин не допускав, щоб чоловік нижчого роду заняв в «боярській думі» або по службі місце, вище за нього. Це приводило до системи «м і с т н и ч е с т в а», строгого розподілення людей по рангах, яких порушити не міг сам Московський самодержець. Це вже давало таким слугам певну незалежність, яка йшла в супереч з тим як розуміли свою владу Московські монархи. До того ж колишні удільні князі, хоч вони і віддали свої державні права Москві, все ж залишалися дідичами серед свого населення, на яке вони мали великий вплив по старій традиції. Вже Іван III і Василь III не любили цих незалежних слуг, обірали собі радників з маленьких людей і віддаляли від себе стару аристократію. Коли ж представники останньої висловлювали своє незадоволення, їх посиляли на заслання, часом застригали в монахи, часом же стинали і голови непокірним. Але ніхто з такою ненавистю не ставився до бояр і княжат як Іван Грізний, що особисто в дитинстві, коли помер його батько і він був малолітнім царем, зазнав від їх багато неправди. Царь вважав їх зрадниками, бачив в їх самому існуванню образу для царської влади, яка мусила мати тільки покірних слуг-рабів, а не цих незалежних княжат. Царь провадить

оригінальну нечувану в історії політику. Він покидає в 1565 р. Москву, оселяється з відданими йому слугами-опричниками і поділяє всі свої Московські володіння на дві частини: «Земщину», де продовжувалося старе управління, і «Опричнину», якою він правив з своїми ближчими слугами. Каткування, знищення десятків, сотень і тисяч ні в чому неповинних людей, все це дало цьому страшному хоробливому деспоту прізвище Грізного. Але ці всі вчинки напівбожевільного самодержця мали і велике політичне значіння: він взяв собі в опричнину ті землі, де були володіння старих дідичів-князів і бояр. Він відбірив у їх ці землі і давав їм другі на межах держави, на їх же місця сажав нових незначних людей. Цим, вирвавши аристократію з старих її гнізд, він назавжди підірвав її силу.

Іван Грізний сам, розгнівавшись, убив свого сина Івана і, коли помер в 1584 році, царем Москви робиться слабоумний його син Федір Іванович (1584—1598). Останній був бездітним, а його брата Дмитрія було забито. Династія кінчилася, і це вже був для деспотичної монархії вистачаючий ґрунт, щоб почався бешкет в державі, яка і без того мала внутрішні непорозуміння і труднощі. На якийсь час владу утримує в міцних руках царь Борис Годунов (1598—1605), що був братом жінки царя Федора і ще за життя останнього в дійсності керував державою і тримав в руках все боярство. Але вмівас Борис, залишає молодого сина, і тоді починається смута.

Спершу першорядну роль відіграє реакція боярства проти правління Грізного царя і Годунова. Бояре підтримують самозванця, що виявив себе за убитого царевича Дмитрія — найменшого сина Грізного, начеб-то урятованого від рук убивців. Цей Самозванець побув і в Польщі, і на Україні і займає Московський трон (1605—1606) як царь Дмитрій, при допомозі народу і Поляків. Боярство спершу його підтримує, щоб позбавитись Годунових, але за рік піднімає народ і скидає. Царем робиться Василій Шуйський (1605—1610), якого обирають бояре і княжата з умовою правити в порозумінню з ними.

Але при цьому царю піднімається нова хуртовина: дає себе в знаки ненависть народніх мас до московської державності. З'являються різні ватажки і «самозванці», які ведуть велику силу народу на Москву. Особливо небезпечним був самозванець, що відомий в історії, як «Тушинський вор». Царь Василь і боярство, налякані цим страшним рухом, просять чужоземної допомоги від Шведського короля Карла IX, який займає прикордонні місця і справді допомагає Москві. Але це вртучання Шведів викликає військовий виступ проти Москви Польського короля Сигізмунда III Вази, смертельного ворога і конкурента Шведського короля. В цей час в 1610 р. бояре за невмілу політику скидають царя Василя Шуйського. Небезпека ж з боку «Тушинського вора» була така, що бояре згодились обрати в царі сина Сигізмунда — Владислава, аби його гетьман Жолкевський оборонив їх від соціальної біди. Поляки заняли Москву і її кріпость — Кремль. Між тим загинбає «Тушинський вор», утворюється патріотично-релігійний рух на півночі (осередок руху — Нижній Новгород) під проводом Мініна

і Пожарського. Поляки вигоняться і в Москві обирається за царя молодий Михайло Федорович Романов (1613—1645).

Після такої страшної кризи держави і влади, після того як царська влада була урятована міщанами і дрібними служилими та «земськими» людьми, здавалося, що самий характер самодержавної влади мусив би змінитись. Дійсно за царя Михайла раз-у-раз скликають Земський собор — розширену нараду при царі, куди запрошували і виборних представників від провінцій і міст. Цю установу порівнюють часом до станового представництва на заході, але саме стани тут виявляються досить не виразно. Цій установі не вдається зробитися постійною і справді обмежити владу царя: Гривний тяжко підорвав стару аристократію, «сму́та» могла ще зменшити її роллю, отже не було сили, яка при тих обставинах була б досить незалежною, щоб дати відповідний відпір царю. Царська влада повертає весь свій престиж вже при Михайлі і його сині Олексію (1645—1676), а при царі Петрі вона осягає сили, якій міг позаздрити сам Іван Гривний.

Що до народнього бунту проти державного примусу, то він не зн.кає і що - разу виявляється як в XVII віці (знамените повстання донського козака Стеньки Разина 1670—71 рр., що охопило все Поволжя), так і в пізніші часи.

Московське самодержав'я опанувало країною: держава хоч і в великими труднощами трималася, охороняла свої кордони і мусила мати до діла з чужими державами. Вічно зоставатися в тому ж одірваному культурно від заходу положенню було не можливо. Великим був вплив на Московщину з боку України і Київської Академії. Цим впливам сприяє також злучення з Україною по Переяславському Трактату 1654 р. Українські вчені, з яких найбільш відомий Епіфаній Славенецький і Симеон Полоцький, на довгий час робляться учителями Московщини, першими знайомлять останню з західною культурою. Ці ж учені беруть участь в виправленні Московських церковних книжок. Цю реформу з великою енергією переводить ближчий дорадник царя Олексія — Патріарх Нікон. Проти останнього піднімається фанатичний рух Московських патріотів і консерваторів, які цупко тримаються за свою старовину і церковні звичаї. Це і були старовіри і розкольники, яких царська влада віками потім катувала і засилала в далекі місця, але так і не зміусила ві ступити від старовини.

Загалом західні війни і дипломатичні відносини з Європою, які мусів провадити царь Олексій, почасти вже наближали безпосереднє зближення Москви з заходом. Були вже прихильники громадських і державних реформ на взірець заходу. Але все це були поодинокі люде, і справу наближення Москви з Європою переводять великий монарх Москви, деспотичний царь Петро, при якому Московське царство робиться імперією.

Після короткого царювання старшого сина Олексія — Федора (1676—1682), царем робиться Петро разом з братом Іваном, котрий скорою вмірає. Петро був дитиною, і за нього правила сестра Софія,

доки молодий царь Петро не усунув в 1689 році свою сестру і не прийшов сам до влади.

Царь Петро від природи мав великі здібності і незвичайну силу та енергію. Виховання він одержує зовсім неподібно до того, яке одержували попередні царі. Він змалку знаходиться під впливом чужинців, що жили в Німецькій Слободі під Москвою. Ще молодим, інкогніто іде він до Європи і як простий ремісник вчиться всьому, щоб потім вчити своїх москвичів. Він захоплюється західньою культурою, але не в стані глибоко нею перенятись. Освічений європеєць, він в той же час зоставався Московським азіятом і дивував чужинців, як і своїх, дивною поведінкою: незвичайною працею, відомістю своїх державних обов'язків і дикою розгульністю своїх оргій, а також диким деспотизмом. Свої західні плани і «новшества» як в сфері державній, так і побутовій переносив він на Московщину східними деспотичними способами. Разом з тим найбільші свої зусилля він звертав на зовнішню політику і на війни, які нею викликались.

Велика північна війна (1700—1721) та її наслідки. Царь Петро свій перший військовий виступ направив проти Турок, а саме на Азов. Після першої невдачі він з великою енергією береться до утворення флоти і знову підходить до Турецької фортеці вже з військом і кораблями. В 1696 р. Азов був взятий. Але Петро на цьому не хотів помириться і задумував план величезного Європейського походу на Турок. Для цього висилає він «велике» посольство до Європейських держав. Посольство терпить повну невдачу, але сам царь, який інкогніто був разом з ним за кордоном, вертається з новим планом: воювати проти Швеції. Після смерти короля останньої, Карла XI — корона дісталася, як ми вже знаємо, молодому і, здавалося, легковажному Карлу XII. Стародавні вороги Швеції, Данці і Поляки, вирішили, що момент є зручний, щоб поразитися з Швецією і відібрати у неї ті землі, про які вони мріяли. Ці дві держави і намовили собі в союзники царя Петра.

Московська політика здавна прагнула досягнути берегів Балтицького моря. Ми знаємо вже, що того прагнув Іван Грізний, але невдачно. За царя Федора Івановича Годунов повернув був частину Фінського побережжя, яке в час смуту царь Василь Шуйський знов мусив віддати Шведам.

Ми знаємо вже, що Густав Адольф Столбовським миром (1617 р.) цілком одрізує Москву від моря. Але царі не втрачають до нього охоти. Відужавши від тяжкої внутрішньої кризи, Москва за царя Олексія вже могла розпочати офензиву на захід, але увага царя була зосереджена головним чином на українському питанню і на боротьбі з Польщею. Війна з Шведським королем Карлом X нічого не дала, як ми бачили, царю Олексію. Тепер Петро вважав хвилину влучною, щоб напасти на Швецію. Вступає в союз з Польщею та Данією і в 1700 році обкладає шведську кріпость Нарву. Але Карл XII відразу ж виявляє енергію і великий військовий талан. Він раптово з'являється під Копенгагою, розбиває Данців і примушує їх до миру. Так само несподівано приходить він на допомогу під

Нарву і розбиває цілковито військо Петра. Тут він робить велику помилку: не дооцінюючи силу Петра, він його вважає остаточно знищеним і, не переслідуючи московське військо, кидається на третього противника, Польського короля Августа II Саксонського. Останнього він теж перемагає, вигонить з Польщі і становить нового короля Станіслава Лещинського. Польща теж вибуває з числа воюючих. Але Карл XII забагато часу витрачає на ці військові операції і дає можливість Петру зібрати нові війська, вилити нові гармати замість тих, що пропали під Нарвою, виступити знов на берегах Фінської затоки, де Петро закладає Шлісельбург, Петербург і Кронштадську фортецю, як базу для збудованої ним флоти. Так само оперує він і в Ліфляндії та Естляндії.

Все ж, коли Карл XII покінчив з другими ворогами і йшов на Петра в 1708 р., становище останнього було грізне, особливо з огляду на непорядки в самій Московщині і на неясні ще чутки про наміри гетьмана Мазепи повести Україну проти Москви разом з Шведами.

Ми говорили вже про політику старого гетьмана, що всяк хотів годити Москві, занепокоєній внутрішніми соціяльними відносинами в самій Україні. Але саме в часи Північної війни Московський тягар робився все більш нетерпимим для Українського народу, і Мазепа мусив нарешті побачити, що треба змінити політику. Козацтво що року в царювання неспокоїного Петра мусило ходити у далекі походи своїм коштом і то на північ, в незвичні кліматичні умовини, від яких козаки загивали, а до того терпіли тяжкі знущання від Московського начальства. Козаків гонили й на будовання кріпостей, примушували працювати зимою і літом. Через саму Україну проходили московські полки, грабували нарід, поводитися недобре навіть з самою старшиною. Все це викликало силу велику незадоволення проти Москви серед Українського народу.

Бачив це і Мазепа, розумів і те, що не дивлячись на всю його службу царю, він всього може чекати від несподіваного в своїх вчинках Петра. До того правобічні полковники, як Палій та інші, хотіли приєднатися до Лівобічного гетьмана, на що Мазепа радо б пішов, але царь не допускав того, бо був союзником Поляків.

Все це схилило Мазепу і старшину в момент, коли Карл XII підходив до України, відновити старі союзні відносини з Швецією і скласти з Карлом XII союз.

Це було несподіваним для Петра, але так само несподівано і для України. Мазепа не був підготований до подій, коли Карл XII вступив на Україну. Багато козацьких полків повисилав він перед тим з України для виконання наказів царя, а останній мав в той час на самій Україні Московське військо. Ховаючи свої плани від царя, Мазепа так само заховав їх і від народу, який не був підготований до подій. Царь же, довідавшись про «зраду» Мазепи, взяв Батурин, розгромив все майно Мазепи і по всій Україні рішуче карав всіх його спільників. Царь писав маніфести до народа, говорючи, що Мазепа віддав Україну Полякам, має заводити Унію і т. д. Мазепа і Карл розсилали свої прокламації і теж кликали народ за собою

і проти Москви. Але народу, після того як військо царя вступило в саму Україну, тяжко було навіть вибрати. Справа Мазепи була програною зарані.

А між тим він склав умову з Карлом XII, який гарантував, що «Україна обох сторін Дніпра з військом запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами свободна від всякого чужого володіння». Таким чином Іван Мазепа робив велику спробу визволити свій нарід, але робив це без відповідної політичної підготовки, не маючи також потрібних симпатій серед народу, який дивився на гетьмана і старшину, як на своїх соціальних гнобителів.

Карл XII привів на Україну 40.000 доброго війська. Йому на допомогу мав прийти ще з Лівонії генерал Левенгаупт з 16.000 війська та з військовим збіжжям. Петро I довідався про це, напав на Левенгаупта і розбив його при селі Лісному, забравши всю амуніцію. У Карла не було ні пороху, ні провіанту. Він чекав великої допомоги від Мазепи, але Мазепа міг привести тільки невелику кількість війська. Кампанія Карла XII в 1708 році була таким чином невдала. Але все розвизалося в 1709 році в битві під Полтавою.

Коло цієї фортеці Петро I дає союзникам рішучий бій і пермагає. Шведи і козаки мусили тікати і в великій кількості здаватися в полон. Карл XII, ранений ще до бою, разом з Мазепою утік за Дніпро на Турецькі землі. Мазепа, знесилений невдачею, тут же і помирає, похований в Галаці на Дунаю.

Старшина, що була з старим гетьманом, обирає гетьманом Орлика, з яким укладає постанови, як саме має правити гетьман. Це була ціла конституція з нахилом до парламентарного уряду. Орлик і його близькі мріяли за допомогою Швеції і Туреччини вирвати Україну від Москви. Був навіть момент, коли це здавалося можливим. Петро I в 1711 році пішов в похід проти Турків і, попавши на річку Прут, був оточений Турками і мав би підписати які-будь умови. Але царь з'умів підкупити візира, і всі плани Орлика розбилися; але він і його близькі ще довгий час ведуть дипломатичну акцію за кордоном, шукаючи союзників і допомоги для боротьби проти Москви.

Між тим Північна війна продовжувалась далі.

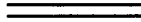
Наслідки Полтавської битви були нечисленні. Перш за все Станіслав Лещинський мусив покинути Польщу, і королем знов робиться Август Саксонський, що так само як і Данія відновлює війну проти Швеції. Втручається в війну і Фридрих Вільгельм Прусський. Швеція губила всі свої колишні завоювання і мусила думати про урятовання своєї власної землі.

Царь Петро захоплює в свої руки східні береги Балтицького моря, прибирає до рук Фінляндію, забірає Аляндські острова і загрожує самому Стокгольму. Пророкування великого Шведського короля Густава Адольфа (див. вище) про ту страшну небезпеку, яка загрожує Швеції від Москви, почали збуватися. В 1718 р. Карл XII помирає. Війна тягнеться ще до 1721 р. і кінчається миром в Ніштаті, по якому Швеція віддавала Росії Лівонію, Естляндію, Інгрію і частину Карелії з Выборгом. Фінляндію Петро віддає назад

Шведам. — Швеція перестала після цього бути великою державою півночі і відступала своє місце Росії. Перемога царя Івана Грізного на сході зробила Москву азійським царством, перемога Петра на заході і півдні утворила Російську імперію, яка стала з цього часу активним чинником європейської політики.

Для України розбиття Мазепи було величезним ударом, від якого вона не могла піднятися аж до 1917 року. Гетьманом з 1708—до 1721 був лояльний до Москви Іван Скоропадський, при якому царь систематично нищить українську автономію. Коли наказний гетьман Полуботок спробував протестувати проти такої російської політики, він мусив за те померти в Московській в'язниці.

Ще знала Україна двох гетьманів — Данила Апостола (1728—1734) та Кирила Розумовського (1734—1764), але це були вже останні роки існування стародавньої української державної автономії. В 1764 році касус російський уряд гетьманщину, а в 1775 зруйнована була Запорозька Січ. Те, чого не закінчив царь Петро, довершила Катерина II. Поминаючи ті соціальні процеси, які відбувалися на самій Україні і багато їй зашкодили, все це до певної міри було наслідком для України її поразки в Великій Північній війні.

ЧАСТИНА IV.

Міжнародні відношення в XVIII віці.

Загальні уваги. XVIII вік це той час, коли у внутрішньому життю народів поспівали нові соціально політичні процеси, які тайлися ще і не показувалися здебільша на зовні. Це були ті вогники, які непомітно ще тліли, щоб потім полум'ям обхопити весь державний будинок спершу Франції, а потім і цілої Європи.

В XVIII віці найбільш яскравим і помітним на зовні явищем був розцвіт ідейно-політичної літератури, провітньої філософії, яка захоплювала майже всі культурні верстви Франції і цілої Європи, находячи собі adeptів як серед обійдених життям ремісників, так і серед вищого аристократичного світу, серед самих князів і королів. Але це явище, як і внутрішні процеси, про які ми тільки що згадували, тісно звязані з великою французькою революцією. Розгляд історії останньої не входить в план цієї книжки нарисів, отже ми обминаємо ці важливі явища XVIII в.

Але XVIII вік має ще одну прикмету: вся його історія наповнена складними міжнародними інтригами, частими війнами і незвичайним розвитком таємної і явної дипломатії.

На характері цих міжнародних відносин ми і мусимо хоч коротко зупинити нашу увагу.

В попередньому викладі ми ознайомилися з характером і внутрішнім життям поодиноких державних чинників Європи, тепер нам легше розібратися у їх взаємовідносинах між собою.

Роля Франції в міжнародньому життю XVII і XVIII віків. Ті довгі десятиліття, коли у Франції на троні сидів її великий король, «король сонце», прийнято для всієї Європи звати «віком Людовика XIV». Це показує, наскільки був великим, домінуючим і в політичному, і в духовному життю тодішнього культурного світу вплив Франції і того короля, що так само домінував у Франції, як Франція у Європі. Ми знаємо, що політична перевага Франції починається вже з часів Рішельє, фіксується Вестфальським миром (1648 р.) і досягає свого найбільшого розцвіту за часи Людовика XIV і особливо в десятиліття після Німвегенського миру (1678).

З історії зовнішньої політики Людовика XIV і з історії державного розцвіту поодиноких країн ми знаємо також, що для такого домінуючого становища Франції і Людовика XIV обставини були

дуже сприяючими: Франція не мала політичних конкурентів в Європі.

Але ніякі події в історії сами собою не робляться. Для того, щоб використувати своє становище, Франції потрібно було мати тверду сконцентровану волю. Таку волю і мала вона в особі першого міністра Людовика XIII, кардинала Рішельє, в особі його спадкоємця, менш вдалого що до внутрішньої політики, але дуже твердого і доброго дипломата, кардинала Мазаріні і нарешті в високій мірі мала цю волю в особі Людовика XIV, цього егоїстичного, незвичайно честолюбного монарха, але разом з тим невтомного працівника і твердого волею чоловіка, який весь вік сам вів всі державні справи і завжди знав, чого він хотів.

Але помірає Людовик XIV, і Франція опиняється в зовсім інших руках. Людовик XV — його правнук, єдиний наслідник старого короля, що пережив стільки раптових смертей своїх дітей і внуків, мав п'ять років, коли смерть прадіда зробила його королем. Людовик XIV залишив заповіт, по якому регентство мало належати раді принців, в якій головування мало належати небіжу покійного короля, — Пилипу Орлеанському. Цим заповітом був дуже незадоволений останній, бо всі справи мали рішатися колективом, а йому належало тільки почесне становище. Отже Пилип Орлеанський звернувся до Парижського Парламенту, пообіцяв йому повернути право робити опозицію що до реєстрації законів, право, одібране у нього Людовиком XIV, і добився скасування заповіту і встановлення його, Пилипа Орлеанського, єдиним регентом Франції. В цій ролі він і зостається від 1715 до 1723 року, коли проголошена була дозрілість короля. Регент був чоловіком не дурним, міг розбіратися в справах, але не мав до того жадної охоти через свою ледачість, дуже веселий спосіб життя і п'яцтво в добрій компанії, з якою він не забував зустрічатись що-вечора. Весь двір, який в останні десятиліття життя старіючого короля мусив жити слідом за своїм шефом принаймні зовнішньо-строгим і побожним життям, — тепер не відставав від свого нового господаря, Пилипа Орлеанського. Загальна веселість, розбещеність і п'яцтво панували в цей час при дворі.

Натурально, що при такій поведінці і настроях тих, що стояли на кермі Франції, її престиж серед чужинців не міг збільшитися.

В 1723 році тринадцятилітній король офіційно переймає на себе правління, але звичайно тільки формально, бо й по літам він не міг взятись за справи. До кінця року фактично продовжує керувати державою Пилип Орлеанський, але його здоров'я не витримує надто веселого життя, і він помірає (грудень 1723). Правління переходить на три роки до герцога Бурбонського, що дуже розбагатів за часи регентства на різних спекуляціях. Потім Людовик XV відстає останнього і робить першим міністром свого учителя, кардинала Флері. Останній був єдиним чоловіком, що умів зберігати свій вплив на молодого ще Людовика XV, і зостався першим міністром до самої своєї смерті. Помірає він в 1743 році на дев'ятидесятому році життя. Цей старий кардинал був дуже обережний

і по своїй натурі, а літа ще більше спонукали його до спокою і тиші. Він сам говорив, що не хоче своє міністрування робити історичним, себ-то не хоче ознаменувати його війнами і прагнув більше мира, але не врятував все ж свою державу від нових війн, у які втягнули її придворні впливи. При ньому Франція все ж трохи відпочила і змогла привести в порядок свої фінанси.

Але і цей старець не міг дуже піднести авторитет Франції, бо не мав до того відповідної енергії і сили. Після його смерті гадали, що 33-літній Людовик XV, так само як його славний прадід, сам візьметься до влади, і він справді виявив до того охоту. В цей час дуже гарний з обличчя король був богом Франції, від якого чекали чудес. Коли в 1744 році він був тяжко захворів, вся Франція служила mesi за його видужання. Але король не виправдав народнього довір'я і любови. В справах він не мав охоти розібратися, він ледве слухав те, що говорили міністри. Король не був позбавлений розуму, але не мав жадного інтересу до політичних діл. Від смерти кардинала Флері до кінця царювання Людовика XV, від 1743 року до 1774, Франція фактично керувалася фаворитками короля. У Франції взагалі королеви, може через те, що вони були чужинками, не відіграють жадної ролі. Мало що навіть чути про жінку Людовика XIV Марію-Терезію, не більшу ролю відіграє і жінка Людовика XV Марія Лещинська, дочка Польського короля, що з'являється тільки на офіційні церемонії двора. Зате фаворитки короля особливо при Людовіку XV, втручаються у всі державні справи, як внутрішні, так і зовнішні, змінюють і наставляють міністрів. Найбільш знаменитою при Людовіку XV була маркіза Помпадур. Де далі, тим все менше Людовик XV виявляє охоти до політики, тим менше визначається його воля. Не втручаючись безпосереднє в справи, він оточує себе секретними агентами, які пильно слідкують за всією роботою королівських міністрів і дипломатів. Король все знав, але дивився на все очима стороннього глядача, індиферентного до всього: «на мій вік стане», от як він реагував на всі непорядки в політиці внутрішній і зовнішній.

Такий король міг тільки принизити авторитет Франції. І в дійсності французька політика губить свою колишню твердість і послідовність. Вона не пристосовується до нових обставин міжнароднього життя.

Власне кажучи, Франція залишалася тою самою, що була і в XVII віці, економічні обставини її, після певних криз, в середині XVIII віку пішли навіть швидким темпом вгору, але разом з тим Франція була не та, що раніш. Весь її апарат був розрахований на доброго господаря, і, коли господар був добрим, Франція була сильною, коли він став ледачим і легковажним, весь апарат Франції виявив тільки свої негативні риси. Вже в середині XVIII віку народ став ненавидіти і цей апарат «старого режиму», і його голову, колишнього свого бога, Людовика XV.

А обставини склалися саме так, що в той час в Європі з'явилися великі монархи, з якими Людовик XV не міг конкурувати. Досить назвати Марію Терезію, Фридриха II.

Таким чином зменшення Францією політичного престижу в Європі XVIII віку являється перш за все наслідком невдач її правителів і монарха.

Але були і другі причини.

Вже війна за Іспанську спадщину показала, що сили в Європі почали змінюватися. Австрія, головний ворог Бурбонів, що стільки зусиль покладала на боротьбу з Турками за Угорщину, на придушення повстань в останній, тепер нарешті відбилася від своїх ворогів зі сходу, а Угорці зробилися основою її армії і сили. Ми бачили з історії Пруссії, як швидко зростали сили останньої. Англія ще в другій половині царювання Людовика XIV закінчує свою внутрішню боротьбу, переходить до парламентарного устрою і починає вести самостійну політику, перемагаючи своїм впливом саму Францію, перетворюючись в велику світову колоніальну державу. Її військо, особливо флот, фінанси — все зростає.

Нарешті велика Північна війна мала тяжкі наслідки і для Франції. Її давня союзниця на сході Швеція була розбита Московією і втратила своє значіння великої держави. Франція зберігала там свій вплив, але це було вже не так цікаво. Польща сама собою підупадає, а після Північної війни фактично становиться під опіку Російського царя. Франція губить тут той вплив, що вона мала в XVII віці, особливо за часи Яна Собієського.

На східньому обрії виросла нова велика сила, Московська, до якої Франція ще не знала, як підступити і здебільша вела проти неї ворожу політику. Тільки при Єлисаветі Петрівні якийсь час французький дипломат Шетарді мав вплив на імператрицю, але не надовго.

Загалом же у XVIII віці не було більше держави, яка б мала перевагу над усіма другими, яка б домінувала в політичному житті Європи. В XVII віці такою державою була Франція. В XVIII натомісць утворюється чотири майже однакових по силі центри: Франція, Англія, Росія а до їх в середині віку прилучається в ролі великої держави Пруссія Фридриха II. Це збільшення міжнародних центрів було одною з причин, чому так багато війн було в XVIII віці і чому дипломатія цього часу була такою складною.

Європа після Утрехто-Раштадського миру (1713—1714). Ми знаємо головні умови Утрехто-Раштадського миру, яким закінчується тяжка і багаторічна війна за іспанську спадщину, що трохи не закінчилася для Франції катастрофою. Фактично Франція була військово переможеною, і тим більше були задоволені Французи миром, який вважали вигідним і майже чудесним. В таких умовах, Франція, правда, нічого не придбала від цього миру, але вона зберегла свої попередні кордони, не дивлячись на всі невдачі війни. Головне ж вона перемогла нарешті Габсбургів, і Бурбон, внук Людовика XIV, Пилип V став королем Іспанії, старого ворога Франції. Це був дійсний успіх на шляху тої політики, яку вели Рішельє і Мазаріні. Але в дійсності мир був перш за все тріумфом Англії.

Річ в тому, що Англія в цей час будувала своє всевітнє колоніальне панування. Ми знаємо, що після великих відкриттів всі колонії опинилися в руках двох держав: в Індії монопольно господарює Португалія, в Південній Америці — Іспанія. Далі, користуючись занепадом цих країн в XVII в. та різними міжнародними завірюхами, Голандія в першій половині XVII віку робиться першою колоніальною і мореходною державою Європи. Але вже в час Кромвеля через Навігаційний акт останнього (див. історію Англії) Голандія починає сама підупадати. Вона мусить зупинити всі свої зусилля на забезпечення своєї території і торгівлі в Європі проти агресивної політики Людовика XIV, і в результаті ми бачимо в XVIII віці, що Голандія робиться другорядною державою, яка, по виразу Фридриха II, як човник (що завжди прив'язують моряки до корабля) пливе слідом за Англією. Так само, як Голандія збудувала свою колоніальну силу за рахунок Іспанії і Португалії, так само виростає колоніальна сила Англії і Франції за рахунок всіх трьох попередніх колоніальних держав, хоч крім того відкриваються для колонізації і цілком нові країни, як Північна Америка. Англія виступає на шлях колоніальної політики в кінці XVI віку при королеві Єлизаветі, Франція в початку XVII при Генриху IV. Отже інтереси обох країн зустрілися як в Північній Америці, так і в багатій Індії. В другій половині XVII віку французька торгівля зробила великі успіхи, дякуючи підтримці свого короля, і від цього постраждали інтереси мореходних чужинецьких купців і в першу чергу купців Англії і Голандії. Коли ж би Франція приєднала до себе всі землі Іспанії з її портами на океані і Середземному морю, з її колоніями в Південній Америці, французька торгівля мусила б ще дужче розвинути. Дякуючи Кольберу, Франція вже широко розвивала свої колоніальні володіння в Індії і в Північній Америці від Канади до Міссисипі. Коли ж би приєдналася до неї Іспанія, вона б мала ще всі багатства Південної Америки. Все це мусило б убити торгівлю і морське значіння Англії. Ці моменти і примусили цю країну з такою упертістю вести боротьбу проти Людовика XIV. Вона згодилась на мир з ним, як ми знаємо, тільки тоді, коли повстала нова небезпека: відновлення монархії Карла V. По цьому миру, загальні умови якого ми вже знаємо, Англія блискуче полагодила свої інтереси. Вона визнала Пилипа V королем Іспанії, але не тільки добилася від нього зречення прав на французький престол і прилучення Бельгії та Італійських володінь Іспанії до Австрії, але досягла того, що сам Людовик XIV зрікся всяких комерційних привілеїв в Південній Америці, а Пилип V погодився закрити свої Південні американські порти для всіх чужинців і особливо для французів, і, навпаки, відкрити їх тільки англійцям. Англія одержала Гібралтар, цей незвичайно важливий для неї, як великої морської держави, вхід в Середземне море, на якому вона придбала ще важні пункти (Порт Магон на Балеарських островах). Англійці добилися знищення укріплень північної французької фортеці Дюнкерка і тим робилися хазяями в Ляманші. Нарешті одержують вони нові землі в Америці, і французька Канада була оточена вже англійськими володіннями.

В 1715 році обидві сторони були втомлені війною і хотіли миру. Але колоніальна боротьба Франції та Англії робиться надалі одним з головних приводів для війни між двома великими державами. Їх колоніальні і торгово-промислові інтереси весь час домінують до їх суперечок цілком континентальних.

Англія з усіх Європейських держав, дякуючи своєму островному положенню, була найбільш забезпечена від нападів на свою територію. З того ж часу, коли скінчилися її внутрішні заколоти XVII віку, вона мала вільну руку до розвитку своєї експанзії колоніальної. В Європі вже годі було знайти який вільний терен, якого шукала Англія, завойовуючи в часи Столітньої війни землі Франції. Треба було виходити на простори Америки та Індії. І в кожній другій державі, яка б мала такі самі наміри, Англія бачила свого ворога. Франція була з цього боку в кінці XVII і в XVIII віці найбільш небезпечною конкуренткою як в сфері колоніальної, так і взагалі торгово-промислової, і Англія, одвойовуючи собі французькі колонії, ще з більшим азартом добивалася підризу Франції з боку комерційного та захоплення собі світової торгівлі.

Але після Утрехтського миру обидві держави були дуже втомлені тяжкою війною за Іспанську спадщину. Вони потребували довгого відпочинку. Франція мала боргу, як перевести на наші часи, на тридцять шість мільярдів франків, Англія 50.000.000 фунтів стерлінгів, що на франки в сучасному обрахуванні рівнялося двадцять чотирьом мільярдам франків. Але з огляду на те, що в ці часи Англія була рідше населена, як Франція, і була біднішою за останню, цей борг не менше її давив, як її континентальну сусідку. Цим пояснюється, чому перші роки після Утрехто-Раштадського миру проходили в Європі досить спокійно. Європейські політики були найбільше занепокоєні тим, що головні дієві особи останньої війни, новий король іспанський Пилип V та імператор Австрійський Карл VI не визнавали цього миру. Перший претендував на Сіцилію, Неаполь і другі Італійські володіння, що належали раніш Іспанії і по останньому миру перейшли до Австрії. Карл VI, як ми вже знаємо з історії Австрії, і зовсім не визнавав миру, вважаючи себе самого іспанським королем і претендуючи на Сіцилію замість Сардинії. Тільки в 1725 році вдалося замирити нарешті супротивників, при чому Пилип V одержав де-які землі в Італії (Парму і Тоскану) для свого сина Дон Карлоса та зрікся своїх претензій на інші Італійські землі. Карл VI одержав нові гарантії «прагматичної санкції», одержав Сіцилію замість Сардинії, яку долучили до Савої, і зрікся своїх прав на Іспанський трон.

Європейські політичні відносини знов були збаламутилися в 1733 році, коли виникла війна за польський престол, що тяглася аж до 1738 року. В Польщі помер Август II Саксонський. Тепер кандидували на престол Станіслав Лещинський, тесть Людовика XV, що вже був королем в час успіхів Карла XII*), а потім був вигнаним

*) Див. стор. 193.

звідти, — і син попереднього короля, Август III Саксонський. Першого підтримувала Франція, що хотіла повернути втрачений нею вплив на Польщу, другого Росія і Австрія (Карл VI). Франція перетягає на свій бік Іспанію та Савою і нападає на Італійські володіння Карла VI. Так утворився цілий Європейський конфлікт. Закінчилося все в 1738 році так: королем польським робиться Август III Саксонський, Станіслав Лещинський, якого знов вигнали з Польщі, одержує собі Лотарингію з титулом короля. Після його смерті ця земля дістається Франції. Бувший Лотарингський герцог одержує Тоскану, а син Пилипа V, Дон Карлос — Сіцилію і Неаполь, які одбірають від імператора Карла VI.

Ми зупинилися на цих подіях, щоб показати характер європейських конфліктів цієї доби: імператори, королі, герцоги сперечаються за свої династичні інтереси, міняються державами, не питаючи людей, що їх населяють, приєднують, роз'єднують землі. Здавалося, що все зводилось до боротьби приватних інтересів якихось дідичів. Але за кожним з монархів все ж стояли цілі держави і, обстоюючи свої інтереси, вони часом обстоювали і щось ширше за просто династичні вигоди.

Але найбільші конфлікти виникають в середині XVIII віку. Там всі ці риси виступають ще більш яскраво.

Фридрих II та пруська політика. Так само, як в другій половині XVII віку центральною фігурою в міжнародних подіях був Людовик XIV, так в середині XVIII віку таке місце займає Фридрих II, король Пруський, якому сучасники і історія додали титул Великого. Прусія звичайно не могла відігравати тої домінуючої ролі, що Франція; в цьому відношенні не можна навіть порівнювати становища двох королів, але як Людовик XIV, так в свій час Фридрих II були тими волевими особами, які своїми планами, своєю активністю приводили в рух всі міжнародні сили Європи.

Фридрих II був монархом-філософом, найвидатнішим представником просвітнього абсолютизму в Європі (див. ст. 157), але він як у внутрішній своїй політиці, так і зовнішній не в меншій мірі спірався на пруські традиції свого батька і прадіда, як на ідеї Вольтера.

Ми розглядали вже історію утворення Пруського королівства і звертали увагу на специфічні умови буття, які диктували Гогенцоллернам строго мілітаристичну політику і вимагали від їх, оскільки вони хотіли зберегти державу, бути добрими хазяями і твердими абсолютистними монархами. В зовнішній політиці вони теж зоставалися тими ж хазяями, що всі свої виступи базували на строго розрахованих практичних планах. Утворився цілий тип пруської політики, безсоромної що до друзів і противників, обережної, але часом ризикованої і сміливої. Ця політика робиться як на той час дуже популярною серед других князів Європи, які починають брати за зразок Пруського короля, особливо ж Фридриха II Великого.

Першим видатним монархом, який фактично і утворив Пруську державу, був Великий курфюрст Фридрих Вільгельм (1640—1688), він же поклав основи її міжнародної політики. Він гадав, що мо-

наrx не повинен ангажуватися в які-будь міжнародні комбінації, оскільки цього не вимагають безпосередні інтереси його держави. Він не ставив собі також широких планів, розрахованих на довший час, а в скорих безпосередніх вигодах бачив завдання своєї політики. Він завжди вів справи міжнародні по купецькому. Бажаючи визволити своє володіння, Східню Прусію, від васальної залежності у Польського короля, він втручається в Шведсько-Польську війну (1656—60) і стає спершу на бік Шведів, які визнають його суверенітет над Прусією, а потім міняє фронт і стає на бік Польщі, яка зривається своїх суверенних прав що до Східньої Прусії. З Людовиком XIV він вів справжню торгівлю: в 1664—66 роках він продає Франції свій нейтралітет за добрі гроші, в 1669 знов відновлює торгівлю і обіцяє допомогу проти Іспанії і Голандії. Пізніше ж міняє фронт, стає на бік Голандії і виставляє проти Франції свою армію, але тільки для того, щоб одступити, як тільки Людовик XIV виплатить йому велику суму грошей в 800.000 ф'ранків. Цими методами міг залишити курфюрст сильну державу своєму синові і дати йому армію, з якою рахувалася вся Європа.

Цей син, Фридрих I, міг стати вже королем тих земель, які дісталися від батька і які тепер разом звуться королівством Пруським. Ні він, ні його син, король-сержант Фридрих Вільгельм I не були видатними дипломатами, але методи особливо останнього так само характерні, як і методи його діда.

Король Фридрих Вільгельм I (1713—1740) не був охочий до війн. Свою армію він вважав занадто цінним капіталом, щоб легко пускати його в хід. Він втручається в велику Північну війну, але тоді, коли Карл XII був розбитий і сидів в Туреччині. Складаючи союзи з різними державам, він зараз же старався звільнитися від них, щоб не надто ангажувати Прусію. Петро I говорив про нього, що він любить ловити рибу так, щоб ноги були сухими. Але його зрадливе відношення до своїх міжнародних зобов'язань і невмілість його політики привели до його дискредитації в очах чужинців. Він довів політику близьких розрахунків, якої додержувався Великий курфюрст, до абсурда, не терплючи договорів, що обіцяли розрахунки «в кредит», вимагаючи негайно розплати. Але не даючи сам в кредит, він досягнув того, що й йому ніхто не вірив. Король і сам знав собі ціну і постійно говорив синові: «що до фінансів і війська слідує прикладу батька, але застережися іти моїм слідом в зовнішній політиці — я там ніколи нічого не розумів». — Фридрих II дійсно послухав цієї поради.

Це була цілком незвичайна по своїм здібностям і оригінальності натура. Батько дуже дбав за виховання Фридриха, але розумів це виховання по своєму, готуючи собі в спадкоємці хазяйновитого Пруського короля. Отже все те, що не стосувалося до військових справ, до завдань внутрішньої і зовнішньої політики Прусії, він вважав зайвим і непотрібним. Між тим Фридрих дуже рано став виявляти великий нахил до письменства, поезії, філософії. Батько необережно дав йому в учителі французів. Його учитель Дуган був перенятий сучасними йому ідеями у Франції, любов'ю до кла-

сичної літератури, яку Фридрих-Вільгельм вважав просто зайвою. Не маючи дозволу від батька, Фридрих почав уночі крадькома читати улюблені ним книжки. Батько, деспотичний по натурі, бажаючи, щоб син розвивався по образу його і подобию, бачив, що Фридрих має зовсім інші нахили, як він сам. Фридрих Вільгельм з призириством відносився до науки і літератури, любив грубі розваги, сидіти в веселій компанії своїх офіцерів, смалити люльку, пити пиво та слухати веселі оповідання та легеньку музику. Нарешті він любив фанатично своє військо і всі військові муштри. Все це було противним його сину, і батько це розумів та вічно переслідував «маленького маркиза», як він іронічно звав Фридриха за його французькі манери. Він не раз навіть прилюдно бив ґулаками а то й палками майбутнього свого спадкоємця.

В 18 літ Фридрих не може більше виносити деспотизму батька і задумує утекти в Англію разом з двома своїми друзями. Але Фридриха і одного з молодих людей піймали; король-батько був незвичайно розгніваний. Сина і його прибічника Катта віддав він під військовий суд, як дезертирів. Судді присудили Катта до вічної тюрми, а сина просили короля вибачити. Король зостався дуже незадоволеним цим присудом. Але судді відмовилися змінити присуд, і тоді сам король змінив його і звелів Катта повісити перед вікном в'язниці, де сидів його син Фридрих. Думали, що суворий батько не зупиниться перед стратою і свого сина, або позбавить його принаймні права на трон. Але після того, як гнів короля трохи утих, він посилав сина в глуху кріпость Кюстрін на заслання. Там мав наслідник студіювати пруське хазяйство, як урядовець, і про всі деталі своїх спостережень мусив робити відчити королю. Де-далі тим все більш річевими були ці звіти: майбутній король навчався розуміти самі основи організму пруської державности. Листи короля-батька, що бачив ці успіхи сина, робилися все менш суворими. Далі Фридрих, що раніш не виявляв жадної охоти до військової служби, сам став проситися до війська. Король не відразу повірив в щирість сина, але нарешті робить його комендантом маленької кріпости. Знов Фридрих знайомиться детально на практиці з усім військовим життям, дбає про екіпіровку свого полку, його озброєння, поповнення новими рекрутами, учить салдат, маневрує з ними. Успіхи Фридриха і на цьому полі діяльності були настільки великими, що батько зовсім мириться з сином, не перечить вже і його літературно-філософським нахилам, розуміючи, що вони вже не можуть пошкодити Фридриху стати справжнім Пруським королем. Живучи все ж поодаля від суворого батька в замці Рейнсбергу, він займається справами свого полку, що робиться зразковим, керує королівськими доменами, але поруч з тим з великим захопленням віддається своїм літературним і філософським працям, яких він ніколи не закидав і потім серед найбільш прикрих обставин свого життя, навіть серед військового табору, і залишив по собі велику літературну спадщину на французькій мові. Коли помер Фридрих Вільгельм I, він був зовсім спокійний за Прусію. Він вже розумів, що син піде по його шляхам, але піде так далеко, як йому і не снилося.

Між тим загальна опінія була така, що новий король буде більше підтримувати муз, як займатися військом і дипломатією. Так думав і його друг Вольтер. Але Фридрих Вільгельм ліпше розумів сина. — Через три тижні після того, як став королем, Фридрих II писав Вольтеру: «я почав з збільшення війська до 16 батальйонів, 6 ескадронів гусар і одного ескадрона гвардії, я поклав основу новій нашій академії». Цей лист був характерним: король не забуває свої ролі мецената наук, але на першому плані у нього — збільшення війська. Француз по вихованню, чоловік, що сміявся над Німцями і не визнавав їх літератури, хоч його сучасниками були Гете, Шілер і Лесінг, він в той же час входить в історію, як німецький національний герой, він був перш за все Пруським королем, який мав дуже розвинене почуття обов'язку що до своїх функцій короля. Фридрих II був універсальним своїм міністром, він все знає, всім керує. Він скупчує в собі все управління. Коли вже його батько сам вів в деталях військові і фінансові справи, Фридрих II до того приєднує і справи закордонні. У нього були міністри закордонних справ, але вони знали далеко не всі плани і переговори хитрого, сміливого і коварного короля. Працездатність Фридриха була феноменальна. З третьою години ранку він брався за працю, сам розбирав пошту, сам диктував листи і зтомлював за день чотирьох секретарів, що працювали як негри. Він став незамінним чинником в державі. Коли помер, ніхто його не міг замінити, і державі стало бракувати головної пружини, що і привело її до ослаблення (на користь Наполеона).

Таким був той король, що своєю активністю наповнює міжнародне життя протягом всієї середини (1740—1786) XVIII віку. З ним найбільше зв'язані дві великі війни: війна за Австрійську спадщину і війна Семилітня.

Війни середини XVIII віку. а) Війна за Австрійську спадщину (1740—1748). Імператор Карл VI (див. історія Австрії) не мав наслідника чоловічого роду і хотів залишити свої різнородні землі своїй дочці Марії Терезії. Він розумів, що це було не легко з огляду на ріжнорідність тих держав і земель, які входили в склад Австрії. Для того він і видав прагматичну санкцію, котру визнавали представники Австрійських земель і гарантували, як ми знаємо з попереднього, майже всі держави Європи. Але цього було не досить і, як тільки він помер, утворилася величезна коаліція ріжних претендентів і їх помішників на Австрійську спадщину.

Баварський курфюрст Карл Альберт, що по жіночій лінії був родичем Габсбургів, так само король Іспанії Пилип V і Сардинський король Карл Емануїл (його пізніше Марія Терезія за гроші перетягла на свій бік), — виступили такими претендентами, рахуючи, що настав час як що не захопити всю спадщину, то принаймні, використувати момент, коли на чолі Австрії опинилася недосвідчена молода королева Марія Терезія.

Баварські курфюрети довго мріяли про імператорську корону і думали, що час здійснення цієї мрії прийшов. Вони і Іспанці старалися втягнути і Францію в цю коаліцію. — Для французьких

політиків боротьба з Австрією була чимсь традиційним і само собою зрозумілим, і Людовику XV радили придворні використати зручний момент, щоб здолати нарешті остаточно старого ворога. Даремно старий міністр, кардинал Флері, радив королю не слухати цих порад, і всі сили Франції звернути на боротьбу за колонії, яким Англія що-разу загрожувала. Перемогла партія прихильників війни, і Франція вступила в боротьбу спершу як помішниця Баварії, потім як одна з воюючих держав. Нарешті претендентами на Моравію виступає Август III Саксонський (він же король Польський), а Фридрих II король Пруський виставляє свої претензії на Сілезію. Права Гогенцоллернів були дуже сумнівними що до цієї країни; дід Фридриха II, Фридрих I до того зрікся і тих прав, але це не обходило молодого Пруського короля, що сам тільки вступив на престол. Йому потрібна була Сілезія, сили Марії Терезії були слабкі, цього вистачило, щоб зважити свої претензії. Так утворилася величезна коаліція проти Австрії. Остання знайшла підтримку в Англії та Голандії, які вже тому стали на бік Австрії і теж вмішалися в війну, що проти Австрії була Франція, на колонії якої зазіхала Англія.

Війну розпочав Фридрих II, занявши Сілезію. Марії Терезії прийшлося дуже зле. Французи послали свої війська в Німеччину і разом з Баварцями захопили Прагу, послали військо в Італію і там разом з Іспанією побивали Австрійців, в Бельгії ж нанесли поразку Англійцям, які виставили своє військо на оборону цієї австрійської провінції. Імператором Німеччини було обрано баварського курфюрста під назвиском Карла VII (1742—1745). Становище Австрії було грізне, але молода імператриця виявила велику твердість духа. Зуміла домовитись з своїми Угорцями і з їх допомогою робить теж успіхи, захоплюючи на якийсь час землі Баварії. Карл VII помірає в 1745 р., а новий Баварський курфюрст зрікається всіх претензій на спадщину і навіть сприяє обранню в імператори чоловіка Марії Терезії, Франца Лотарингського під назвиском Франца I (1745—1764). В 1745 році складає Марія Терезія в Дрездені мир з Фридрихом II, одступивши йому Сілезію. Цей хитрий король тричі вступав у війну і знов виходив. В перший раз він за допомогою Англійців мирився з Марією Терезією в 1741 році, одержавши Нижню Сілезію; коли побачив, що знов погіршало становище Австрії, знов втручається і одержує Верхню Сілезію і знов мириться в Австрію 1742 р. Цим він розривав свої зобов'язання перед союзниками, Францією і другими, але король прямо говорив: «за чужі інтереси я битись не буду». Він зберігав сили свої армії і одержував відразу багату провінцію, якою була Сілезія, покриваючи разом з тим свої і без того невеликі військові видатки. Але він пильно слідкував за ходом війни і, коли побачив успіхи Марії Терезії, знов вмішався і, як ми сказали, в третій раз замирився в 1745 році з Австрією (мир в Дрездені).

Війна в Німеччині закінчилася, але продовжувалася ще де-який час в Бельгії, яку Французи, дякуючи своєму полководцю Морису Саксонському, захопили в свої руки. Війна кінчається миром в

Ахені (1748), по якому підтверджені були права Прусії на Сілезію. Фридрих II був самотнім монархом, що виграв в цій війні. Англія, яка захопила була деякі колоніальні землі Франції, мусила на цей раз повернути їх, взаємно чого Франція вертала Бельгію Австрії і настояла на передачі деяких земель Італії до Іспанського дома. Цей мир викликав велике незадоволення в Парижі, де гадали, що Франція могла б більшого добитись з огляду на свої перемоги в Європі. Всю вину за це справедливо складали на інертність Людовика XV, який своєю безвольністю, підлеглістю ріжним впливам паралізував також волю своїх генералів та дипломатів.

в) Семилітня війна. Мир Ахенський не був сталим. Це була скорше передишка. Марія Терезія в душі не відірлася від Сілезії і підготовляла повернення її назад. З другого боку колоніальний конфлікт між Англією і Францією не був поладжений, і привід для війни міг виникнути що-разу.

Всі озброювалися і в першу чергу той, хто відчував себе новою силою, на яку скося поглядають старі держави, а саме Фридрих II. Він всілякими способами поліпшує свою армію і збільшує її кількість з 88.000 на 147.000 чоловік. Це була при тому першорядна армія в Європі і завжди готова по першому сигналу вступити в бій.

Не менше зусиль прийшлося прикласти Марії Терезії, щоб серед непорядків своєї держави утворити теж добру армію в 130.000 чоловік, яку вона завжди тримала коло найбільш небезпечного — Пруського — кордону. Англія теж дбала, коли не за свою армію, яку вона мало вживала на континенті, то за флоту, котру вона дуже збільшує. Найменше думала за своє озброєння Франція, де урядові кола переймалися тою ж апатією і інертністю, яку виявляв завжди Людовик XV, але й тут переводяться ріжні міри, що до збільшення флоти та армії.

Разом з тим ведеться складна дипломатична інтрига, яку сплітає проти свого ворога, Фридриха II, енергійна Марія Терезія. У неї був до того добрий дипломат Кауніц, який радив імператриці відступити від традиційної, що до Франції, ворожнечі з боку її батьків і зблизитися з нею, бо тепер виростала Прусія нова, активна велика сила, яка робилася дуже небезпечною конкуренткою Австрії.

Цей же дипломат перестерігав імператрицю проти дальшого зближення з Англією, яка в час попередньої війни вела невизначну політику що до Прусії, настоюючи на замиренню з нею шляхом уступки Сілезії. Марія Терезія схилилася до цих думок тим більше, що їй, як добрій католичці, не дуже подобався союз з протестанською Англією і вона готова була помиритись з Францією. Але хитрому дипломатові не так легко було переконати Францію і Людовика XV, який не хотів до того відступитися від Фридриха II. Не помагали і пропозиції територіальних уступок з боку Австрії в Бельгії. Кауніц знайшов одначе шлях через знамениту фаворитку Людовика XV — Помпадур, якій сама Марія Терезія мусила написати ласкавого листа. Але справа союзу колишніх віковичних ворогів поладналася тільки тоді, коли на допомогу прийшли самі обставини.

В 1755 році конфлікт між Англією і Францією в Америці привів до військової сутички, в якій ініціативу взяли Англійці. Ідучи на цю колоніальну кампанію, фактично на захоплення всього світу, Англія хотіла забезпечити себе в Європі. Її король мав свої Ганноверські землі, і Англія боялася, що Фридрих II, як суперник Франції ударить на їх. Для цього вона складає союз з Російською імператрицею Єлисаветою, що в разі чого мала зі сходу атакувати Фридриха II, котрого вона ненавиділа. Фридриха II в свою чергу цей союз і ці перспективи російського нападу перелякали і він умудряється сам скласти союз з Англією. Після цього Єлисавета відступилася від Англії. Союз Англії з Прусією був тим моментом, який вирішив і другий союз: Австрії з Францією. Але тепер уже не Австрія потребувала Франції, але і остання бажала цього союзу, боючись зостатись ізольованою в Європі, і через те Марія Терезія одержала його дарма, не відступаючи Франції тих земель, які пропонувала раніше. Разом з тим Марія Терезія таємно складає союз з Єлисаветою російською, з Августом III Саксонським, королем Польським, з Швецією, що боялася зміцнення Прусії, та з багатьма німецькими князями.

Не дивлячись на таємницю, все це стало відомим Фридриху II і тоді він так само, як і в 1740 році, попереджуючи події, перший вступив в бій. Не проголошуючи війни, захопив Саксонію і її столицю Дрезден, силою мобілізував там салдат і рушив на Чехію. Так почалася семилітня війна (1756—1763). Фридриху II прийшлося боротися з величезною коаліцією, маючи за собою тільки грошову допомогу і порівнюючи невеликі військові сили Англії в Ганновері. Англія, користуючись цим конфліктом в Європі, веде свій енергійний наступ за океаном і в Індії.

Головні події Семилітньої війни в центральній Європі були такими.

В Чехії, куди прийшов Фридрих II з своїм військом після захоплення Саксонії, він був розбитий при Коліні і мусів швидко одступити під загрозою бути одрізаним французькою армією, яка перемогла англо-ганноверське військо і прийшла до Саксонії.

Але Фридрих швидким маневром іде на зустріч цій армії і при Росбаху розбиває її рішуче. Після цього французька армія продовжує війну знов в Ганновері і в Західній Німеччині і не зустрічається більше з Фридрихом II.

Тим часом Швеція займає Померанію, Росія — Східню Прусію, Австрія — Сілезію.

Фридрих по черзі розбиває Австрійську і Російську армію. Але Російський полководець Салтиков і Австрійський Даун з'єдналися і до ноги розбили Фридриха II при Кунсендорфі. З 48.000 війська, яке Фридрих II ввів до бою, йому залишилося тільки 10.000, решту було побито, поранено, взято в полон, багато салдат просто розбіглося, покинувши ворогу свою Пруську амуніцію. Дорога на Берлін була вільною, і російські роз'їзди могли з'явитись в Пруській столиці. Сам Фридрих вважав свою справу скінченою і думав або загинути в бійці, або зріктися престолу. Але його врятувала невмілість

і незгоди поміж ворогів, які одступили і розійшлися, Австрійці до Сілезії, Москалі на Вислу. Фридрих II міг реорганізувати свою армію. Але нове військо було у Фридриха не те, що раніше, мало навчене, і він сам не був в ньому певен. Здавалося, що Сілезія і Східня Прусія вже загублені для Фридриха. Але знов повезло останньому. Померла імператриця Єлисавета, і Російським царем робиться Петро III, що був зовсім закоханий в Фридриха II. Він не тільки зрікається всіх завоювань, але готовий був стати Прусії на допомогу. Тільки дворцовий переворот, який привів до скинення Петра III і вступу на престол Катерини II, не дав здійснитись цим планам. Катерина просто виступила зовсім з коаліції. Теж зробила і Швеція. Тепер Фридрих міг більше натиснути на Австрію і коли в 1763 році складено було, нарешті, мир — (Губертсбургський), Сілезія знов належала Прусії. Одночасно по Паризькому миру Франція мусила віддати Англії Канаду та Індію. Мир був продиктований втомою і тим, що і Австрія, і Прусія після виходу Росії розуміли, що не подолають одна другу і що дальша боротьба безцільна. Англія ж, захопивши в колоніях те, що потребувала, не мала більше охоти до війни.

с) Наслідки війн середини XVIII віку. Довгі війни, що з невеликою перервою тяглися від 1740 до 1763 року, дуже втомили і спустошили особливо центральну Європу. Для Німеччини ці війни були майже остільки ж тяжкими, як і Тридцятилітня війна. Для більшости князів, які брали в їй участь, вона не принесла жадної користі, але зате понівечила їх землі.

Зате хто був справжнім переможцем, так це Прусія. Фридрих II своїми успіхами поставив її в ряди великих держав Європи, і з цього часу в Німеччині поруч з Австрією, що була тільки напів німецькою державою, повстає цей великий центр, Берлін, який в дійсності і приводить в XIX віці до утворення Германської імперії.

Чому переміг Фридрих II?

Цим він завдячує всій попередній роботі своїх батьків і самому характеру Пруської держави. Багато все ж треба віднести і на рахунок його військового генія і незвичайної твердості і сили духа. «Ніколи я не підпишу негідного миру, писав він в найтяжчі для нього хвилини війни, я закінчу цю кампанію, йдучи на справи найбільш безнадійні, щоб або виграти, або покінчити життя зі славою». Але багато де-чим сприяли перемозі сміливого короля і самі його вороги, як ми це бачили вище.

Другим великим переможцем була Англія. В середині XVIII віку Франція зробила особливо великі успіхи в Індії. Від берегів вона переходить в глибини країни і підбиває її своєму впливові. Після Семилітньої війни всіми успіхами скористувалася Англія і все забрала в свої руки. Так само не зуміла Франція захистити і свої колонії в Америці. «Семилітня війна вирішала майбутнє Англії і всього світу», говорить один Англійський історик. І дійсно, в цього часу всесвітнє колоніяльне панування Англії було забезпеченим.

Для Франції Парижський мир 1763 року історики розглядають, як велике нещастя. Взагалі Франція виглядала розбитою як в Європі, так і в колоніях. Франція була ще досить багатою країною, щоб давати величезні по тому часові субсидії своїй союзниці Австрії, мала велику кількість солдатів, які десятками тисяч без потреби для Франції загинули в Німеччині. Вся біда полягала в розслабленню державної волі. На чолі армії стояли генерали, яких призначали не за їх військовий хист, а за придворний успіх. Так попадали в генерали цілковито неадатні люде. Придворні інтриги переносилися і на армію і дуже шкодили військовим успіхам Франції та підривали її колишній престиж в Європі.

Східно-Європейські справи в XVIII віці. Щоб закінчити короткий огляд міжнародних подій в XVIII віці, мусимо зробити кілька уваг і що до Східно-Європейських відношень.

XVIII вік був часом все більшого поширення теренів і сили Російської імперії. Після Північної війни, коли вперше Росія вплетується в широкі Європейські відносини і виходить при тому з війни переможцем над другою великою північною державою, Швецією, вона вже робиться постійним чинником в західно-Європейських відносинах. Вона брала участь в війні за Польську спадщину (1733—1738), і її кандидат, Август III Саксонський став дійсно королем Польщі. Вона мала взяти участь в війні за Австрійську спадщину, як союзниця Австрії, і тільки дякуючи тому, що Франція намовила Швецію проголосити війну Москві, остання не стала активним чинником в кампаніях 1740—1748 р. р. Ми знаємо також, яку рішачучу роль відіграла Росія в Семилітню війну. Але центр ваги всієї Російської політики полягає в її стосунках з безпосередніми сусідами на сході. Треба сказати, що після сильного волею, енергійного і навіть геніяльного Петра I Російський престол переходить в 1725 і аж до 1763 року з одних слабих рук до других. На престолі безпосереднє після смерти Петра з'являється його жінка, неосвічена проста лівонська селянка, Катерина I. За нею Петро II, малолітній внук Петра I, який дуже скоро помірає. Потім Анна Іоановна, племінниця Петра, жінка, що не мала жадного розуміння державних справ і зате мала кумедний смак до розваг. Найліпшою може за цей час була імператриця Єлисавета Петровна, дочка Петра I, (1741—1761). При всіх цих царях і царицях влада опинялася фактично в руках всяких випадкових людей, різних авантюристів з самої Росії та закордону. При Анні Іоановні Росією управляє зненавиджений за його жорстокість народом, любимець імператриці, німець Бірон. Господарювання «временщиків» обурювало Росіян і особливо військових, що оточували двір імператорів. Петербург став осередком різних придворних інтриг і переворотів. Сама імператриця Катерина II зійшла на трон, дякуючи такому перевороту, яким скинула свого чоловіка, слабоумного Петра III, котрого її прибічники потім забили.

За цей час Росія не могла мати великої сили для своєї політики на зовні, хоч серед її міністрів часом попадалися і досить здібні

люде. Народ, як і звичайно в Московщині, а може і більше як звичайно, стогнав від податків, двір і «временщики» утопали в розкошах, діла велися кепсько. Але на щастя для Росії діла всіх тих держав, що її оточували безпосереднє, йшли ще гірше.

Швеція після поразки за часи Карла XII переживала добу внутрішнього занепаду і анархії аж до 1772 року, коли молодий король, друг філософів Густав III, перетворив Шведську конституцію і завів в краю твердий порядок.

Турція неухильно йшла до занепаду і, починаючи з кінця XVII віку, поступово витиснялася з Європи; її Султани і візирі втратили всяку енергію. Перевороти і комплоти слідували один за одним. Армія була дезорганізованою, і самі грізні яничари не мали вже колишньої сили.

Польща, з устроєм якої ми вже знайомі, перебувала в стадії постійної організованої анархії.

Ці три держави були старими союзниками і основою французької політики на сході. Французькі дипломати всякими засобами хотіли підняти енергію цих держав, об'єднати їх акцію і тим урятувати їх від захоплення Росією. Швецію і Туреччину їм ще вдавалося часом примусити до військового виступу, але Польща знаходилася під цілковитим впливом Москви. Останній при її колосальних ресурсах не треба було навіть великих зусиль, щоб захопити в свої руки ті землі, які її ще приваблювали.

Розумна і енергійна німецька принцеса, що стала жінкою царя Петра III, імператриця Катерина II могла дійсно колосально збільшити свою державу як на заході, так і на півдні і в першу чергу за рахунок Польщі.

В 1763 році помер польський король Август III. В цей час в Польщі утворився під впливом нових політичних ідей віку рух на користь реформ в державі, щоб тим урятувати її від розкладу. Але реформи могли зміцнити Польщу і на зовні, що цілком було противним інтересам її ближчих сусідів, — Росії і Прусії. Між цими державами складено було в цей час таємну умову, що вони не допустять зміни Польської конституції. На короля Катерина II виставила кандидатуру Станіслава Понятовського, свого приятеля, якого і обрано було королем. Коли партія реформ провела все ж зміни конституції, скасувавши *liberum veto* і збільшивши владу короля, тоді Росія брутально через свого посла, якого підтримує Московське військо, примушує сейм скасувати реформи, а непокірних депутатів висилає до Росії. Це викликає утворення конфедерації в Барі, яку перемагає Катерина своїм військом, одночасно задавлюючи і криваве повстання проти польського соціального ладу, підняте українським селянством — під проводом Гонти і Залізняка (Коліїщина 1768 р.). Катерина в цей час розпоряджалася в Польщі, майже як в своїй державі.

Фридрих II із страхом поглядав на це і взагалі на зріст Російської могутності. «Це страшна сила, говорив він в 1769 році, яка за пів віку примусить дрижати всю Європу». Боротись з Росією,

припинити захоплення нею під свій протекторат Польщі Пруський король не міг і думати. Отже замість оборони Польщі від Московської навали, він утворює план поділу Польщі між Прусією, Росією і Австрією. Збільшивши цим поділом свої сили і сили Австрії, встановивши з останньою добрі відношення, він рахував, що в разі війни зможе дати потрібний опір Росії. Крім того Фридрих II мав ще один дуже важливий аргумент для такого поділу: головні землі його держави, Бранденбург і Східня Прусія були розділені Польським володінням, Західньою Прусією, і цю землю хотів він прибрати до своїх рук. Отже Фридрих намовляє Катерину II до такого поділу, хоч остання воліла ліпше тримати під своїм впливом всю Польщу. Трохи трудніше було умовити совісливу Марію Терезію, але й вона зітхаючи погодилася прийняти частину Польських земель. В 1772 році переводиться перший поділ Польщі. Австрія одержала Галичину, і з цього часу Українське населення входить в склад її земель. Прусія одержує Польські землі по нижчій течії Вісли крім Данцига і Торна. Росії дістається Білорусія і протекторат над рештою Польщі.

В наші завдання не входить тут слідкувати за тими реформами, які під впливом нових ідей і тяжкого становища держави мріяли провести Польські патріоти ще в часи Французької революції. З мая 1791 року проводять вони знамениту конституцію, якою ґрунтовно змінився весь устрій Польської державности. Але це привело до нового втручання Росії і до другого поділу Польщі (1793) на цей раз між Росією і Прусією. До Росії одійшла решта білоруських земель і Правобережна Україна, крім західньої Волині і Полісся. Прусія одержала Данціг з Торном і частину Познані. В 1794 році Поляки під проводом справжнього демократа і хороброго генерала Костюшка роблять героїчні і спершу успішні спроби увільнитись від чужинців. Але Російський генерал Суворов розбиває Костюшка і бере Варшаву. В 1795 році переводиться третій поділ Польщі. Росія одержала Литву і Курляндію і західню Волинь. Решта Польської території перейшла до Прусії (з Варшавою) і Австрії (з Краковом). Цим знищена була Польська державність, а разом з тим всі Українські землі, крім Галичини та Буковини, опинилися під владою Московщини.

Таким чином поділи Польщі дуже збільшили силу і розміри Росії. Крім того Катерина II робить ще дуже значні придбання і на цей раз за рахунок Туреччини.

Ще в 1768 році Франція, щоб урятувати Польщу від поділу, намовляє Туреччину на війну проти Росії. Війна тягнеться від 1768 до 1774 року і ведеться дуже успішно для Росії. Московське військо під командою Румянцева іде до Дунаю, по дорозі розбиває кілька разів Турків (особливо знаменита перемога при Кагулі). Одночасно відправляє Катерина флоту через Балтицьке море, Океан в Середземне. Флота підходить до грецьких берегів, викликає повстання Греків і розбиває та спалює Турецьку флоту в бухті Чесме. Ці перемоги паралізували турецьку енергію і кінець кінцем

привели до вигідного для Росії миру в Кучук Кайнарджі, яким всі татаре, що жили на північних берегах Чорного і по берегах Азовського моря, проголошувалися незалежними від султана. Росія одержувала важні укріплення на побережжю і другі вигоди. Цим не хотіла обмежитись Катерина II. Разом з імператором Іосифом II, знаменитим сином Марії Терезії, вироблює вона так званий «Грецький Проект», згідно якому землі Туреччини мали бути поділені, як і Польща, між Європейськими державами з утворенням також нової держави Дакії (Румунії) і Греції з Царьгородом. Цей проект не був здійсненим в цілому. Але що до себе, то Катерина проводить його шляхом приєднання Криму (1783 р.). В звязку з цим виникає нова війна з Туреччиною, в якій знов перемагає Росія і по миру в Ясах (1791 р.) одержує землі між Бугом і Дністром. Тепер вся Херсонщина і Таврія опинилися в Російських межах. Катерина доручає своєму приятелю Потемкину, що засновує свою резиденцію в Катеринославі, заселити і улаштувати цей край, що після знищення татарської сили стає можливим для заселення. Потемкин зкликав всіляких переселенців, але заселений був край з часом цілком природно Українським населенням, що ріжними шляхами приходило з півночі на вільні степи, перетворивши цю землю, політу козацькою кров'ю, в інтегральну частину України.

Характеристика міжнародних відносин в XVIII віці. XVIII вік був часом панування абсолютизму майже по всіх державах Європи. Це дуже відбивається і на всьому характері міжнародних відносин. Як в самій державі народ стає цілком остеронь від державного управління і волею неволею мусить все управління складати на плечі уряду, так і що до зовнішніх діл громадянин не бере жадної участі в керуванню закордонною політикою: це було ділом королів. Вся дипломатія переводилася в строгому секреті. Під покриттям таємниці та зовнішньої галантності дипломати цих часів виявляли незвичайну аморальність, підкупність, інтриганство, нерозбірливість в засобах.

Характерним для війн цієї доби є їх безпринципність. В часи реформації і контрреформації війни велися перш за все за релігійні моменти і втягувалися в боротьбу часом ентузіастичні маси народу. Але вже з часів Тридцятилітньої війни цей характер війн починає мінятися. Кардинал Рішельє, представник католицької Франції, підтримує, наприклад, протестанських князів Німеччини і протестанську Швецію.

З часів Людовика XIV і в XVIII віці війни приймають характер цілком династичний. Королі дивляться на свої володіння, як на якусь приватну власність. Сперечаються про права спадщини і, як показують одні назви війн, починаючи від Людовика XIV, ці суперечки відіграють величезну роль («війна за Іспанську спадщину», «війна за Польську спадщину», «за Австрійську»). Кожний дипломат мусить бути в цей час юристом. Шлюбні контракти і заповіти являються найголовнішими справами в політиці, а позаяк не існувало жадного суду, що розрешував би авторитетно такі конфлікти, їх

рішала війна. Не думаючи навіть про волю населення, королі ділили землі (Іспанська спадщина і Утрехто-Раштадський мир, Польща, Туреччина), мінялись ними (король Савойський в 1725 році мусить віддати Карлу VI Сіцилію і взяти Сардинію; в 1738 році Франциск Лотарингський одержує Тоскану, а був. Польський король Станіслав Лещинський — Лотарингію і т. д.).

Але по-за цими, здавалось би, цілком династичними війнами і інтересами дуже часто лежали життєві потреби тих держав, на чолі яких стояли королі. Збільшуючи престиж свій, Людовик XIV натурально працював тим самим для Франції, яку він ідентифікував з самим собою. Дуже часто замішувалися вже в ці часи цілком економічні і торговельні інтереси держав.

Але система ведення дипломатії і війн по-за народом приводила до того, що населення не відчувало своїх інтересів навіть тоді, коли вони були очевидними. — Так, коли Франція в XVIII віці губить колонії, то в цьому винен не тільки уряд, але й індивідуалізм громадянства, яке цілком байдуже відносилось до справи колоній, не розуміло їх значіння і через те вже не могло вплинути хоч би морально на свій недбалий і апатичний уряд.

Повну протилежність Франції і всій Європі в цей час уявляє Англія. Тоді як на континенті держави і нації, оскільки вони вже склалися, жили цілком незалежним життям, в Англії держава керувалася вже самою нацією. Уряд там залежить від Парламенту, який в свою чергу залежить від народу. Утворюється преса і народня опінія, яка переглядає державні справи, вияснює національні інтереси, і в певні моменти всі Англіїці з'єднуються між собою во ім'я головного: величності і сили Англії. Цим в великій мірі пояснюються колосальні колоніальні успіхи Англії в XVIII віці.

На континенті ж, оскільки монархи були талановиті, енергійні і уміли ідентифікувати свої інтереси з інтересами своєї держави, останні вигравали, коли ж монархи були недбалі, держави занепадали дуже легко. Народ же був не суб'єктом, а об'єктом політики. Війни теж відповідали характеру всіх цих відносин. З одного боку вони були незвичайно жорстокими, грабіжницькими, військо по дорозі все нищило. З другого ж боку ці війни ніколи не велися з тим страшним запалом, як війни релігійні, або як пізніші війни національні, коли люде йшли не за-для задоволення незрозумілих їм інтересів королів, а для здійснення того, до чого кожний солдат-громадянин прагнув з усією силою душі.

Ця відірваність держави і народа є найбільш характерною прикметою держав старого порядку. Ці держави в цей час в більшій або меншій мірі всі починають занепадати. Це пояснюється тим, що старі порядки при дальшому економічному розвитку країн Європи не задовольняють потребам часу. Всі майже держави з огляду на заплутаність фінансових систем, нерівномірність в оподаткуванні різних верств населення, мають борги і різні фінансові утруднення, які, наприклад, відіграють велику роль при початку Французької революції.

В кінці Середніх віків і на початку Нових часів в Європі складаються відношення, сприяючі утворенню справжньої державності замість феодальних порядків. Станова і абсолютна монархії творять і скріплюють цю державність. Але на певній стадії розвитку виникає потреба перебудови цих держав на нових більш раціональних основах. Критика старих порядків, нові ідеї цього часу і Французька революція з її світовим значінням є дальша сторінка історії, яка не входить вже в завдання цієї книжки.

О Г Л А В.

Передмова	стор. 3
-----------------	---------

ЧАСТИНА І.

Перехід від Середніх віків до Нових часів.

Загальні уваги.	6
Антична культура	6
Занепад Римської імперії	7
Поділ середземноморської культури	8

Розділ 1.

Юридичні, економічні та політичні відносини в кінці Середніх віків і на початку Нових часів.

Феодалізм і його походження	9
Соціально-економічні відносини Середньовіччя	12
Розвиток міст в кінці Середніх віків	13
Торговля в Середні віки і перехід до грошового хазяйства	16
Розвиток індустрії і початки капіталізму	18
Економічна політика середньовічних міст	21
Визволення середньовічних міст та політичне життя Італії в XII—XV віках	24

Розділ 2.

Гуманізм та відродження науки і мистецтва.

Середньовічний світогляд і схоластична наука	26
Світогляд гуманістів	28
Відродження класичної старовини	28
Данте (1265—1321)	29
Петрарка (1304—1374)	30
Боккачіо (1313—1375)	32
Лоренцо Валла та релігійні питання. Платонівська академія	38
Мистецтво в Італії за часи Ренесансу	34
Слава гуманістів; меценатство; Саванарола	37
Політика за часи гуманізму в Італії. Макіявеллі	39
Гуманізм по-за межами Італії; Франція та Англія	40
Гуманізм в Німеччині	42
Еразм Роттердамський і Ульрих фон Гутен	43
Значіння епохи Відродження	45

Розділ 3.

Боротьба з Ісламом.

Походження і зріст Турецької держави	46
Внутрішні відносини в Туреччині і оборона Європи від турецького наступу	48
Боротьба з Маврами (Іспанія та Португалія)	50

*Розділ 4.***Великі географічні відкриття і їх значіння.**

Шляхи до Індії до кінця XV віку.....	52
Відкриття морського шляху до Індії.....	52
Відкриття Америки	54
Економічні та політичні наслідки великих відкриттів для Європи.....	57

ЧАСТИНА II.**Релігійна боротьба в XVI—XVII віках.**

Загальні уваги.	60
------------------------------	----

*Розділ 1.***Реформація.**

Значіння католицької церкви і світські причини реформації.....	61
Занепад католицької церкви і релігійні причини реформації	62
Спроби соборної реформи і попередники реформації (Вікліф, Гус)	64
Німеччина перед реформацією	66
Міжнародні відносини перед реформацією та Карл V.....	68
Мартин Лютер і релігійний рух в Німеччині.....	69
Соціяльний рух під час реформації в Німеччині	73
Князі Німеччини і реформація	75
Реформація в Швейцарії (Цвінглі)	76
Кальвін, його діяльність і навчання	77
Реформація в Швеції і Данії	79
Реформація в Англії	79
Реформаційний рух у Франції	81
Реформаційний рух у Польщі	81
Значіння реформації	82

*Розділ 2.***Відродження католицької церкви та релігійні війни.**

Реформа католицької церкви і Тридентський Собор	83
Орден Єзуїтів	85
Філіп II Іспанський та Єлисавета Англійська	87
Повстання Нідерландів і розцвіт Голандії	90
Релігійні війни у Франції	92
Католицька реакція в Польщі	94
Тридцятилітня війна	96

ЧАСТИНА III.**Походження і розвиток європейських держав.**

(приблизно до XVIII в.)

Загальні уваги	100
-----------------------------	-----

*Розділ 1.***Розвиток королівського абсолютизму у Франції і її значіння в міжнародному життю Європи в XVII і початку XVIII віку.**

Французька монархія в XVI і на початку XVII вв.....	102
Генрих IV і Сюлії; Людовик XIII і Рішельє.....	105
Фронда; Людовик XIV і його двір	107
Організація центрального управління у французькій монархії.....	109
Провінційальна адміністрація у Франції	112
Економічна і фінансова політика французького уряду.....	114
Релігійні справи при Людовикові XIV	117
Зовнішня політика Людовика XIV і його війни	118

*Розділ 2.***Розвиток англійської державности і боротьба за народоправство.**

Парламент і Тюдори	121
Стюарти і революція	123
Довгий парламент і горожанська війна	125
Республіка і протекторат Кромвеля	128
Реставрація Стюартів і друга англійська революція.....	130
Встановлення в Англії парламентаризму	133
Значіння англійського устрою і його дефекти.....	136

*Розділ 3.***Німеччина і землі та держави Центральної Європи.**

Порівняння німецької та французької історії	137
Чому Священна Імперія германської нації не перетворилася в єдину національну державу	139
Священна Імперія германської нації в XVII—XVIII віках	142
Священна імперія і її окремі землі	144
Утворення Австрії	146
Чехія	147
Угорщина	149
Австрія в кінці XVII і першій половині XVIII в. в.	151
Утворення королівства Пруського	154

*Розділ 4.***Швеція і другі скандинавські держави.**

Скандинавські держави до кінця Кольмарської Унії	158
Швеція в XVI—XVII в. в.	161

*Розділ 5.***Україна, Польща, Москва та утворення Російської Імперії.**

Відношення Заходу і Сходу Європи та України	165
Розвиток польської державности від початку до Ягелонів	169
Економічні відносини в Польщі та утворення шляхетської республіки ..	170
Державний устрій Речі Посполитої	173
Польща, Литва, Україна та міжнародні події сходу Європи в XV—XVII в.	175
Часи Гетьманщини на Україні	179
Два державні центри великоруського народу	182
Утворення Московського царства	185
Криза Московської державности і наближення до заходу	188
Велика Північна війна і її наслідки	192

ЧАСТИНА IV.**Міжнародні відносини в XVIII віці.**

Загальні уваги	196
Роля Франції в міжнародному життю XVII і XVIII в. в.	196
Європа після Утрехтсько-Раштадського миру	199
Фридрих II та пруська політика	202
Війни середини XVIII віку	205
Східно-європейські справи в XVIII віці	210
Характеристика міжнародних відносин в XVIII віці	213

E-IV

4

ДРУКАРНЯ
„ЛЕГІОГРАФІЯ“
ПРАНА-VRŠOVICE,
Sárnova ul. 665